

**Міністерство освіти і науки України
Запорізький національний університет**

Заснований
у 1997 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
Серія КВ № 15436–4008 ПР,
22 червня 2009 р.

Адреса редакції :
Україна, 69600,
м. Запоріжжя, МСП-41,
вул. Жуковського, 66

Телефони
для довідок:
(061) 289-12-88
(061) 228-75-21

В і с н и к
Запорізького національного
університету

Філологічні науки

№ 2, 2018

Запоріжжя 2018

DOI Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки

<https://doi.org/10.26661/vznuphilscien-2414-9594>

DOI 2018 № 2

<https://doi.org/10.26661/vznuphilscien-2414-9594-2018-2-186>

Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Філологічні науки. — Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2018. — № 2. — 186 с.

Затверджено як наукове фахове видання, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (Наказ МОН України від 07.10.2015 № 1021).

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою ЗНУ (протокол засідання № 4 від 17.12.2018 р.)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

- Павленко І. Я.** — доктор філологічних наук, професор – головний редактор
- Христіанінова Р. О.** — доктор філологічних наук, професор – заступник головного редактора
- Хом'як Т. В.** — кандидат філологічних наук, професор – відповідальний редактор
- Меркулова О. В.** — кандидат філологічних наук, старший викладач – випусковий редактор

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Білоусенко П. І.** — доктор філологічних наук, професор
- Брацкі Артур** — доктор філологічних наук, професор (Республіка Польща)
- Галич О. А.** — доктор філологічних наук, професор
- Гребенюк Т. В.** — доктор філологічних наук, професор
- Жуйкова М. В.** — доктор філологічних наук, професор
- Єнікєєва С. М.** — доктор філологічних наук, професор
- Завертальюк Н. І.** — доктор філологічних наук, професор
- Зарва В. А.** — доктор філологічних наук, професор
- Зацний Ю. А.** — доктор філологічних наук, професор
- Манакін В. М.** — доктор філологічних наук, професор
- Панасенко Н. І.** — доктор філологічних наук, професор (Словацька Республіка)
- Пахомова Т. О.** — доктор педагогічних наук, професор
- Погребна В. Л.** — доктор філологічних наук, професор
- Приходько А. М.** — доктор філологічних наук, професор
- Приходько Г. І.** — доктор філологічних наук, професор
- Семенець О. О.** — доктор філологічних наук, професор
- Торкут Н. М.** — доктор філологічних наук, професор
- Турган О. Д.** — доктор філологічних наук, професор
- Харитончик З. А.** — доктор філологічних наук, професор (Республіка Білорусь)
- Чижмарова Марія** — доктор філологічних наук, професор (Республіка Словенія)
- Шевченко В. Ф.** — доктор філологічних наук, професор
- Юферева О. В.** — доктор філологічних наук, професор

РЕЦЕНЗЕНТИ

- Поповський А. М.** — доктор філологічних наук, професор
- Харлан О. Д.** — доктор філологічних наук, професор

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. МОВОЗНАВСТВО

ГУРОВА О. М., ФІЛОН М. І. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ПІДГРУПА 'ПІДЛІТКИ' В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	5
ДУКА Л. И. ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ТОЖДЕСТВА И ИХ СЕМАНТИЧЕСКИЕ РАЗНОВИДНОСТИ.....	12
ДОМНИЧ О. В. ПУБЛИЧНЫЙ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС И ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ.....	16
МАЦЕГОРА И. Л. НЕМОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА АСПЕКТУАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕКСТА В РУССКОЯЗЫЧНЫХ СМ. г. ЗАПОРОЖЬЯ.....	28
МЕРКУЛОВА О. В. NOMINA INSTRUMENTI З СУФІКСОМ - ЛО В СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКІЙ ТА НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ. І.....	33
МИТЯЙ З. О. ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС КАТЕГОРІЇ ІНТЕНСИВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	40
МОСКАЛЕНКО Л. А. ФІТОНОМЕНИ, МОТИВОВАНІ ЦІЛЮЩИМИ ВЛАСТИВОСТЯМИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ СТЕПОВИХ ГОВІРОК МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	46
МОСКВИЧОВА О. А. ЛІНГВОКОМУНІКАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ.....	52
ПАВЛЕНКО І. Я. УРБАНОНІМИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ.....	58
ПОСЛАВСЬКА Н. М. ВНУТРІШНЬОДІЄСЛІВНА ДЕРИВАЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ВЕРБАТИВІВ ДЕСТРУКЦІЇ.....	66
ПРОКОПОВИЧ Л. С. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАКАРПАТСЬКИХ ГОВІРОК У РОМАНІ МИРОСЛАВА ДОЧИНЦЯ "МАФТЕЙ".....	76
ПРОЦИК І. Р. "Я – НЕ ГРАЧ, А ПАРТАЧ, ЛЮДИ, НАВЧИТЬ МЕНЕ ГРАТИ". ЖАРГОНІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФУТБОЛЬНІЙ ЛЕКСИЦІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	83
РИБАК К. Б. ПОДАТКОВІ НАЙМЕНУВАННЯ У СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XV СТ. (ПОДАТКИ ТА ЗБОРИ, СУБ'ЄКТИ ТА ОБ'ЄКТИ ПРОЦЕСУ ОПОДАТКУВАННЯ).....	92
СІРОШТАН Т. В. СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА АБСТРАКТНИХ ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XI – XIII СТ.....	99
ТОРКУТ Н. М. ТИПОЛОГІЯ І ФУНКЦІЇ ІДЕОЛОГЕМ В АЛЕГОРИЧНІЙ ПОВІСТІ "ANIMAL FARM" ДЖОРДЖА ОРВЕЛЛА: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....	111
ФЕНКО М. Я. КУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ ЯК УТІЛЕННЯ СИНЕРГЕТИЧНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТОКІВ.....	119
КНАВКІНА О. М., BONDARENKO Ya. I. ADAPTIVE STRATEGIES FOR TRANSLATING CULTURE-SPECIFIC COMPONENTS OF FILM TEXTS INTO UKRAINIAN.....	124

РОЗДІЛ 2. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

ГОРБАЧ Н. В. НАРАТИВІЗАЦІЯ ГОЛОКОСТУ В ЧЕРНІВЕЦЬКОМУ ТЕКСТІ (ЗА РОМАНОМ М. ДУПЕШКА "ІСТОРІЯ, ВАРТА ЦІЛОГО ЯБЛУНЕВОГО САДУ").....	131
---	-----

МИКИТЮК О. Р. АНТИТЕЗА ЯК ОСНОВА ТВОРЧОЇ МАНЕРИ ДМИТРА ДОНЦОВА.....	138
СТАДНІЧЕНКО О. О. РЕЦЕПЦІЯ ПОСТАТЕЙ МИТЦІВ У “СПОГАДАХ” ДМИТРА ПАВЛИЧКА	145
ЧЕРНЫЙ И. В. ПРАВОСЛАВНАЯ АГИОГРАФИЯ И РОМАН ЕВГЕНИЯ ВОДОЛАЗКИНА “ЛАВР”	149

РОЗДІЛ 3. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ІВАННІКОВА Л. В. КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В ІСТОРІЇ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ.....	156
МУШКЕТИК Л. Г. ФЕНОМЕН КОЗАЦЬКОЇ ЕТИКИ ТА ЙОГО ФОЛЬКЛОРНІ РЕЦЕПЦІЇ	164

РЕЦЕНЗІЇ

БЛОУСЕНКО П. І. НОВАТОРСЬКА ПРАЦЯ З КОМБІНАТОРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Г. М. ДИДИК-МЕУШ “КОМБІНАТОРИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI-XVIII СТОЛІТЬ: ТЕОРІЯ. ПРАКТИКА. СЛОВНИК” (ЛЬВІВ, 2018. 688 с.)	171
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У “ВІСНИК ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ” ЗА ФАХОМ “ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ”	175

РОЗДІЛ 1. МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2'373

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-01>

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ПІДГРУПА 'ПІДЛІТКИ' В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Гурова О. М., ст. викладач
Філон М. І., к. філол. н., доцент

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
пл. Свободи, 4, м. Харків, Україна*

okgur@ukr.net, f.mikola@ukr.net

У статті проаналізовано склад лексико-семантичної підгрупи 'підлітки' в українській мові та висвітлено особливості екстралінгвальних чинників, що зумовлюють називання дітей означеного віку; схарактеризовано семантику окремих номінацій із загальним значенням 'підліток' з урахуванням вікової періодизації життя людини; описано назви, значення яких відображають відмінні ознаки дітей у процесі їхнього фізіологічного дорослішання та соціальної адаптації.

Ключові слова: вікові періоди людини, дитинство, лексико-семантична підгрупа, підліток, номінація, лексичне значення, семантика.

LEXICAL-SEMANTIC SUBGROUP 'ADOLESCENTS' IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

Hurova O. M., Senior Lecturer
Filon M. I., PhD in Philology, Associate Professor

*V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine*

The article deals with an analysis of the lexical-semantic subgroup 'adolescents' that represents the category 'man's age', which is closely connected with the notions time, birth, death and is characterized by ontological, psychological, national-cultural and worldview significance.

The adolescent age, which lasts about 10 years, can be divided into two stages: 7, 8–12 and 13–18 years of age. At the first stage, the adolescent are no longer children, but neither they are adults. The transitional age between children and the young is semantically categorized basing on the fundamental conception of growing up as 'leaving' the childhood proper (*виросток*), accompanied by changes in the child's social status (*наступ*). In such a case, age characterization is done indirectly, that is by pointing out a certain social characteristic rather than direct indication of age.

Adults' evaluation of the second stage adolescents gets more active and is done according to such criteria as physical growth and development, physical and social maturity. The latter prevails in adults' evaluation and shows in the naming unit *підліток*. Fundamental for the analyzed name is the meaning of the root *-літ-*. The name *підліток* reflects approach to maturity. The prefix *під-* points to the fact that the denomination object is lower than the person of the same age group who has reached maturity.

Denomination of the adolescents of 13-18 years of age is done by means of comparison to the older age group 'the young', where the main names are *парубок* and *дівка*. The roots *-паруб-* and *-дів-* (combined with relevant prefixed and suffixes) are most productive in forming the names denoting persons of the second adolescent subperiod. A 'half' status of adolescents is reflected in the naming units with the prefix *нів-* (*нівпарубок* *нівпарубка*, *нівпарубчак*, *нівдівок*). The semantics of approaching youth age (literary being under it) is found in the names with the prefix *під-* (*підпарубок*, *підпарубчак*, *піддівка*, *піддівок*).

The meaning of immaturity of adolescent boys, reference to their lower or smaller social-age status in comparison to boys, can be found in words with the root *-паруб-* combined with the suffixes *-ій-* (*парубій*), *-ак-* (*парубчак*), *-ек-* (*парубчек*, *парубчек*), *-очок-* (*парубочок*).

Denomination of adolescent children as ones characterized by the features of increase is done by means of using the naming units with the semantics of accentuating, emphasizing the lexical meaning. That is why children of the second adolescent subperiod have the names *хлопчиско*, *хлопчисуко*, *хлопчиску*. Among the names of the analyzed

subgroup are also those denoting a child with regards to the peculiar character of his or her social status: *лагерча, школьник, шкочарка, бакаляр, букварь, первячка, другак, третячка* and others.

In the social dimension, the adolescents of the 7, 8–12 years of age are as if beyond the adults' attention, which shows, in particular, in the factual material smaller in quantity as compared to the names of the next adolescent subgroup. The second subperiod (13–18 years of age) is noted for denomination features different from those of the preceding one. Denomination is done, by comparison, firstly, to the category of children proper, secondly, to the representatives of the age category 'youth' and, thirdly, to the adolescents of 7–12 years of age.

Key words: man's age periods, childhood, lexical-semantic subgroup, adolescent, denomination, lexical meaning, semantics.

Однією з відмінних ознак сучасної вітчизняної лінгвістики є антропоцентричний підхід до вивчення мови, який знаходить свою подвійну реалізацію: з одного боку, мовні явища розглядаються в нерозривному зв'язку з людським чинником, а з іншого, – сама людина в усій сукупності її соціальних, біологічних, психологічних та культурних характеристик включається в лінгвістичний вимір і стає об'єктом мовознавчого аналізу. Саме тому дослідники особливу увагу приділяють усебічному розгляду загальної теми 'вік людини', яка має важливе значення для висвітлення низки завдань, як-от: з'ясування специфіки етнокультурного відображення в мові вікових характеристик людини, визначення історичного розвитку успадкованих лексичних одиниць, що належать до лексичного фонду української мови, виявлення закономірностей організації лексико-семантичних полів як складників національної мовної картини світу та взаємодії мовних одиниць різнодискурсивної природи.

Тема 'вік людини' має давню історію свого дослідження. Мовознавці зосереджують свою увагу на вивченні загальних понять зі значенням 'вік людини' (О. Гавлова, М. Кочерган, Ф. Марзук, В. Топоров, О. Трубочов), аналізові номінацій, що позначають різні вікові відтинки життя людини (Е. Бернекер, Р. Брандт, О. Брюкнер, А. Бурячок, І. Голуб, М. Горяєв, Ю. Лотман, В. Махек, С. Младенов, С. Преображенський, Я. Розвадовський, В. Топоров, Р. Траутман, О. Трубочов, М. Фасмер, М. Шанський), з'ясовують склад та структуру окремих тематичних груп лексики зі значенням 'вік людини', здійснюють її опис у порівняльному аспектові (О. Барабаш, А. Бурячок, К. Власова, О. Єрофеева, Д. Кацкова, А. Клименко, Ф. Копечний, Л. Костіна, О. Кровицька, В. Матвеев, О. Половинко, Г. Пуцягін, В. Семиряк, Р. Хашимов, П. Щербо). З огляду на загальний стан вивчення теми 'вік людини' в українському мовознавстві важливим видається сформулювати на основі обстеження національної мови максимально повний склад лексики означеної тематики, необхідний для отримання евристично значущих висновків про особливості поняттєвої категоризації та оцінних характеристик віку людини.

Об'єктом аналізу пропонованої студії є лексико-семантична підгрупа 'підлітки' в українській мові. Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити особливості номінування дітей підліткового віку з урахуванням базових принципів національного світогляду на розуміння закономірностей вікової дискретизації життєвого шляху людини.

Вік людини як категорія культурної свідомості тісно пов'язана з поняттями час, життя, народження, смерть і відзначається онтологічною, психологічною, національно-культурною і світоглядною значущістю. У різних наукових дисциплінах вироблені відмінні періодизації життєвого циклу людини, які зумовлюються дослідницькою концепцією, змістом визначених завдань та критеріями класифікації вікових періодів людини (фізіологічним, психологічним, соціальним чи культурним). Кожна культурна епоха виокремлює, світоглядно та психологічно акцентує той чи інший період життєвого циклу людини так, "начебто в кожній епохи є своя привілейована вікова група й власні правила періодизації людського життя: молодість – привілейований вік XVII століття, дитинство – століття XIX, підлітковий період – XX століття" [2, с. 42]. На думку І. Кона, періодизація життєвого шляху "повинна враховувати принципову багатовимірність вікових властивостей і критеріїв їх оцінки. Біологічний вік співвідноситься із властивостями організму та його окремих підсистем, соціальний вік – зі становищем індивіда в системі суспільних відносин, а психічний вік – із характером сенсомоторної, розумової діяльності тощо" [15, с. 79]. На думку В. Колесова, підлітковий

період дитинства виокремився в процесі еволюції уявлень про періодизацію життєвого циклу людини, тобто він належить до явищ пізнішого часу. Про це свідчить специфіка цього періоду як перехідного етапу в житті людини, що розширює, деталізує, конкретизує давнє архетипове протиставлення молодий – старий [14, с. 85].

Підлітковий вік триває близько 10 років. У цей час у житті дитини відбуваються суттєві зміни, на основі яких припустимо виділити два етапи підліткового віку: 7, 8–12 та 13–18 років. Перший етап (7, 8–12 років) – період, коли увага дорослих, вимоги до зростання дітей не є активними, пріоритетними. Підлітки цього віку вже не діти, але ще й не дорослі. У соціальному вимірі вони перебувають наче поза увагою дорослих, що підтверджується, зокрема, фактичним матеріалом, кількісно меншим порівняно з номінаціями наступної підліткової групи. Другий підперіод (підлітки 13–17 років) відзначається відмінними від попереднього ознаками номінування. Називання здійснюється, по-перше, шляхом зіставлення із категорією власне дітей, по-друге, через порівняння з представниками вікової категорії молоді і, по-третє, через порівняння з підлітками 7–12 років.

За спостереженнями дослідників, “початок підліткового віку (7-8 років) відзначався вживанням нової термінології, похідної від поняття ‘ріст’ у загальній назві виросток” [41, с. 59]. Номінацією (із коренем -ріст-), яка означає початок підліткового віку, тобто перехід від дітей до підлітків, є виросток [26, с. 183; 40, с. 72; 30, с. 476], виросточок (зменшене) [26, с. 183; 18, с. 143]. Виросток – похідне від дієслова вирости утворення, де префікс ви- має значення руху. Синонімічним до виросток є слово недоросток [32, с. 298], що також є віддієслівним утворенням. Наведені назви характеризують особу в різних вимірах: виросток – це підліток 12-13 років, який характеризується з погляду виходу з власне дитячого віку, а назва недоросток позначає особу, яка у своєму зростанні наближається до категорії ‘молодість’. Таким чином аналізовані номінації позначають різні вікові відтинки життя підлітка.

Розгляньмо особливості називання дітей першого підліткового етапу. Назви дітей підліткового віку знаходять своє вираження в семантиці відповідних мовних одиниць, які відзначаються різним ступенем прозорості внутрішньої форми. Окремі з таких одиниць (наприклад, нянька, пастух) вимагають не лише знання твірних основ, а й низки екстралінгвальних чинників: особливостей побуту, матеріальних умов життя, специфіки входження дитини у світ соціуму та функцій, які вона виконує в суспільстві. В окремих регіонах про хлопця чи дівчину дев’яти-десяти років говорять велике вже [18, с. 143]. За гуцульською традицією, “дітьми вважалися хлопчики до десяти років” [3, с. 57]. У поданих вище назвах, як і в багатьох інших, вікова характеристика дитини здійснюється опосередковано, тобто не шляхом прямої вказівки на вік, а виокремленням відповідної соціальної, функціональної ознаки, яка характеризує життя дитини цього вікового періоду. В українській народній культурі представлені численні номінації, що вказують на зміну соціального статусу дитини: її віддають у найми, дитина йде до школи, виконує найлегшу господарську роботу, тобто гра для неї перестає бути єдиним і визначальним соціокультурним критерієм [20]. У соціальному плані “відокремлення хлопчиків у підлітки, а значить, і відділення їх від материнської опіки й виділення в окрему, згуртовану за віковим принципом верству відбувається у 6-8 років” [3, с. 62]. Від цього часу хлопці починають допомагати батькам у господарстві: рубають дрова, годують худобу, пастушать [13, с. 302]; “хлопчику одягають штани й називають погоничем” [3, с. 62]. Дівчата цього віку також прилучені до пастухування й роботи по господарству; вони миють посуд, прибирають у хаті, привчаються прясти [13, с. 302]. Такий перехід від власне дитячого до раннього підліткового віку супроводжувався виконанням певних ритуалів, наприклад, пострижинами: “у 5, 6, 7 років хлопчика стрижуть на чоловічу стать, дівчинку на жіноцьку” [3, с. 62]; трапезами, пов’язаними з прилученням дітей до пастухування [3, с. 62]. Пастух [10, с. 148; 18, с. 143] і пастушок [1, с. 148] – назви, що в окремих діалектних масивах уживаються на позначення дитини лише певного віку. “Діти починають пастушити з 7 років. Найменші діти пасуть свиней, старші пасуть овечок, а найстарші діти з 9–15 пасуть рогату худобу й коней. 8-9 років дитині, то ще не надійний пастух, “12-13 років це надійний пастух” [13, с. 296].

“На Житомирському Поліссі дитину 5-6 років називали гусячий (свинячий) пастух, 6-7 – телячий, 8-10 років – овечий пастух. Дівчинку 5-7 років називали нянька, швачечка, пряшечка. Саме “від початку пастушого віку до дітей застосовували збірну назву виросток, виросточок, недоросток; не називали їх дітьми” [41, с. 57].

Підлітковий вік важливий для називання дитини за ознакою статі. “Загальними назвами за ознаками статі є хлопець, хлопчище (хлопець після 10 років), дівчина, які конкретизувалися у відповідних означеннях: парубочок, підпарубочок, півпарубка; дівочка, півдівка, піддівка” [41, с. 57]. Ці назви конкретизуються також е номінаціях хлоп’ятиня [40, с. 402], дівчук [17, с. 109; 21, с. 218; 29, с. 96; 8, с. 20], хлопійко [25, с. 402].

Цікавими з мовного та етнокультурного погляду є діалектні номінації, що іронічно позначають хлопчика або дівчинку віком 7–12 років: жалдак (жалдачка), зменшене жалдачок [37, с. 309]. Увагу тут привертає і сам вибір номінації на позначення віку дитини (запозиченого слова), і кореляція іменників за родом, і позамовні чинники, які вказують на особливості осмислення і відбиття українських культурних стереотипів про дитину. Зокрема, хлопці-підлітки не могли брати участь у парубоцьких громадах і стосунках із дівчатами [13, с. 273], не мали права носити ознаки парубоцького віку [13, с. 273].

Оцінка дорослими підлітків другого періоду, тобто 13–17 років, стає більш активною й здійснюється за такими головними критеріями, як фізичне зростання й розвиток, фізична й соціальна зрілість. Саме остання переважає в оцінці дорослих та виявляється в номінації підліток. Упорядники словників української мови наводять цю лексему, фіксуючи конкретний вік – 12–16 років [33, с. 451; 4, с. 957] або 12–14 років [23]. Базовим для утворення аналізованої назви є значення кореня -літ- (літній у значенні ‘той, що має роки’; ‘повнолітній’; ‘зрілий’). Назва підліток відображає наближення до зрілості. Префікс під- у складі номінації підліток указує на те, що об’єкт номінування перебуває нижче щодо тієї співвідносної з ним за віком особи, яка вже досягла зрілості. Суфікс -ок- також підпорядкований загальній настанові на окреслення ‘недосягнення’ певного віку. Твірна основа -літ- є достатньою мірою продуктивною для називання підлітків у літературній та діалектній мові: (підліток [33, с. 451; 27, с. 170], підліточок [27, с. 170], подліток [9, с. 45], пудльоток [17, с. 196], недоліток [28, с. 544; 32, с. 294]). Усі такі назви вказують на неповноту віку порівняно з особами, які вже досягли зрілості. Номінація недоліток так само, як і недоросток, а також лексеми підросток [27, с. 177; 8, с. 59; 33, с. 493], підросток [1, с. 44], довеликий [26, с. 402] указують на близькість до віку молоді, але ще недосягнення його. Формальними показниками цього є префікси недо-, під- (пид-), до-.

Називання підлітків 13–18 років здійснюється шляхом порівняння зі старшою за них віковою групою ‘молодь’, де основними номінаціями є парубок та дівка. Саме корені -паруб- та -дів- (поєднуючись із відповідними префіксами та суфіксами) є надзвичайно продуктивними для творення назв на позначення осіб другого підліткового підперіоду. Половинчастий статус підлітка відбивається в номінаціях із префіксом пів- (півпарубок [40, с. 198; 33, с. 385; 27, с. 157], півпарубка [18, с. 143], півдівок [33, с. 379]). Значення близькості до віку молоді (буквально перебування під ним) міститься в назвах із префіксом під- (підпарубок [18, с. 143; 33, с. 480], підпарубочий [27, с. 174; 33, с. 480], піддівка [18, с. 143], піддівок [33, с. 424], піддівоча [27, с. 164]). Можемо припустити, що лексема підпарубочок стосується називання хлопця першого підліткового підперіоду.

Значення незрілості, недорослості хлопців-підлітків, указівку на їх нижчий або менший соціально-віковий статус порівняно з парубками мають утворення із коренем -паруб- у поєднанні із суфіксами -ій- (парубій [40, с. 195; 29, с. 388; 17, с. 179]), -ак- (парубчак [40, с. 195; 8, с. 59; 7, с. 353]), -ек-(-ек-) (парубчек [40, с. 195], парубчек [17, с. 179]), -очок- (парубочок [18, с. 143]). За аналогією до номінації виросток утворена, на нашу думку, і назва випарубок [26, с. 183; 39, с. 158], хоча семантично слова різняться. Виросток указує

на перспективну точку виміру життя дитини (вихід за межі чогось), а випарубок – на недосягнення певних меж.

Називання дітей-підлітків як таких, що характеризуються ознаками збільшення, здійснюється шляхом використання номінацій із семантикою акцентуїзованості, увиразнення лексичного значення. Саме тому діти другого підліткового підперіоду позначаються назвами хлопчище [22, с. 710], хлупчисуко, [40, с. 266], хлопческо [11, с. 202], хлопчисько [8, с. 56].

До складу лексико-семантичної підгрупи ‘підлітки’ належить також слово отрок. У сучасній українській мові воно визначається як архаїчне й називає хлопця-підлітка та історичне на позначення князівського або боярського слуги, що входив до складу молодшої дружини; молодого дружинника в стародавній Русі [32, с. 810]. Для називання дівчинки-підлітка вживається архаїчна лексема отроковиця [32, с. 810]. В українському жаргоновому мовленні кінця ХХ – початку ХХІ ст. слова отроча й отрук уживаються на позначення дитини [35, с. 413], а отрочок називає немовля або хлопчика [35, с. 413].

Слово отрок належить до праслов'янського фонду й у різних мовах має розгалужену парадигму значень: ‘робітник’, ‘найманець’, ‘слуга’, ‘батрак’, ‘раб’, ‘член княжої дружини’, ‘дитина’, ‘дитя’, ‘немовля’, ‘хлопчик’, ‘неповнолітній’, ‘син’ [16, с. 54; 12, с. 235]. Лексема отрок первинно позначала дитину, рідну або чужу, від народження (немовля, дитя), тобто була віковим терміном. У сучасних східнослов'янських мовах слово отрок розширило значення: крім називання дитини певного вікового періоду, отрок стає соціальним терміном. ‘Соціалізація’ поняття ‘отрок’ приводить до того, що цей віковий період ми сприймаємо тільки як підлітковий, тобто перехідний від власне дитинства до юності (молодості).

До складу номінацій аналізованої підгрупи належать також загальні назви, що позначають дитину, яка перебуває в таборі (лагерець [37, с. 240], лагерча [37, с. 241]), або навчається в школі: школьник [38, с. 238; 24, с. 294], школьниця [38, с. 238; 24, с. 294], школьничка [38, с. 238; 24, с. 294], школьничок [38, с. 238; 24, с. 294], школьник [24, с. 294], школьниця [24, с. 294], школьничка [24, с. 294], школьничок [24, с. 294], школяр [38, с. 238], школярик [38, с. 238], школярка [38, с. 238], школярочка [38, с. 238], школярча [38, с. 238], шкільник [40, с. 280], школяр [6, с. 192; 10, с. 149; 34, с. 481], школярик [34, с. 481], школярка [34, с. 481], школярочка [34, с. 481], бакаляр [26, с. 22; 30, с. 91]. На реальність та імпліцитний характер семи ‘вік’ у словах школьник, школяр та інших указує, наприклад, розвиток семантики загальноомовної назви школяр, що в академічному словнику української мови тлумачиться як ‘учень загальноосвітньої школи’, але водночас має семантичний відтінок зі стилістичними позначками переносне, розмовне – ‘доросла людина, яка в поведінці, учинках впадає в дитинство, виявляє легковажність, пустотливість’ [34, с. 481].

Серед назв на позначення дітей шкільного віку є лексеми, що вказують на перебування в конкретному класі: букварь [39, с. 112], первак [19, с. 50; 24, с. 48; 40, с. 196; 33, с. 118], первачок [33, с. 118; 24, с. 48], первачка [24, с. 48], первяк [36, с. 81], первячка [36, с. 81], первячок [36, с. 81], першак [19, с. 51; 29, с. 408; 40, с. 198; 5, с. 141], штубак [6, с. 192] – у першому класі; другак [39, с. 299; 40, с. 112], другачка [39, с. 299], другачок [39, с. 299] – у другому; третяк [5, с. 141; 38, с. 133; 24, с. 243], третячка [38, с. 133; 24, с. 243], третячок [38, с. 133] – у третьому; четвертак [38, с. 214; 24, с. 282], четвертачка [38, с. 214], четвертачок [38, с. 214] – у четвертому класі; шостак [38, с. 244; 24, с. 296], шостачка [38, с. 244; 24, с. 296], шостачок [38, с. 244; 24, с. 296] – у шостому; семак [5, с. 141], сьомак [38, с. 118], сьомачка [38, с. 118], сьомачок [38, с. 118] – у сьомому; восьмак [5, с. 141; 39, с. 201], восьмачка [39, с. 202], восьмачок [39, с. 202] – у восьмому; дев'ятак [39, с. 262], дев'яткачка [39, с. 263], дев'ятчак [39, с. 263] – у дев'ятому; десятак [39, с. 265], десятачка [39, с. 265], десятачок [39, с. 265] – у десятому класі.

Як історично плінні, належні до радянського періоду і такі, що на сьогодні вийшли із загальноомовного вжитку, є назви дітей, які містять не лише ідеологічний та соціальний, але й віковий маркери: жовтеня, жовтенятко ‘школяр молодшого віку, що готується до вступу

в піонери' [31, с. 540], піонер 'член добровільної масової дитячої комуністичної організації, що об'єднує радянських школярів віком від 9 до 14 років' [33, с. 537].

Отже, соціокультурна увага до підліткового періоду життя дитини зумовила необхідність його називання. Останнє здійснюється за рахунок використання загальних номінацій на позначення дитини, що вказують на конкретний 'допідлітковий' час, утворення нових спеціальних для позначення підліткового віку назв. Це призводить до того, що окремі назви (або їх похідні) втрачають свою чітку співвіднесеність із вказівкою на конкретний біологічний час і починають уживатися для називання інших відтинків життя дитини. Перспективи подальшого дослідження заголовної теми полягають у проведенні зіставного аналізу лексико-семантичних підгруп зі значенням 'підлітки' на матеріалі різних мов з метою визначити універсальні (міжмовні) та особливі (внутрімовні) чинники називання осіб окресленого віку та з'ясувати специфіку національно маркованих конститuentів досліджуваної лексики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк : Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. 2. 458 с.
2. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / пер. с франц. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. 416 с.
3. Балущок В. Молодіжні громади та обряди ініціацій в традиційному селі. Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2010. Т. 2. "Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура". С. 56–96.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь, 2005. 1728 с.
5. Горбач О. Арго українських школярів і студентів. *Наукові записки Українського Вільного Університету. 1964–1966. Філософічний Факультет*. Мюнхен, 1966. Ч. 8. Зібрані статті. Арго на Україні. Мюнхен, 1993. І. С. 3–55.
6. Горбач О. Говірки й словник діалектної лексики Тербовельщини. Мюнхен, 1971. 196 с.
7. Горбач О. Діалектний словник Північно-Добруджанської говірки с. Верхній Дунавець біля Тульчі. *Наукові записки Українського Технічно-Господарського Інституту в Мюнхені*. Мюнхен, 1968. Т. XV(XVIII). С. 3–46. Зібрані статті. Діалектологія. Мюнхен, 1993. V. С. 362–404.
8. Горбач О. Південноволинська говірка й діалектний словник села Ступно, кол. повіту Здовбунів. Матеріяли до української діалектології. Мюнхен, 1973. Вип. 1. 90 с.
9. Горбач О. Словник діалектної лексики західнополіської говірки села Остромичі, кол. повіту Кобринь. Західньо-Поліська говірка села Остромичі, кол. Повіту Кобринь. Мюнхен, 1973. 64 с.
10. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Київ : Либідь, 2006. 256 с.
11. Гуцульські говірки: короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 232 с.
12. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 4. 656 с.
13. Заглада Н. Побут селянської дитини: матеріали до монографії с. Старосілля. Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. /

- наук. ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2008. Т. 1. “Діти. Дитинство. Дитяча субкультура”. С. 214–395.
14. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. 312 с.
 15. Кон И. С. Ребенок и общество. Москва : Изд. центр “Академия”, 2003. 336 с.
 16. Копечный Ф. Ф. К этимологии слав. Отрокъ. Этимология 1966: Проблемы лингвогеографии и межъязыковых контактов. Москва : Наука, 1968. С. 54–61.
 17. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок. Українська діалектна лексика. Київ : Наук. думка, 1987. 268 с.
 18. Кузеля З. Ф. Народні звичаї й обряди, пов’язані з родинним життям. Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Київ : Віпол, 1994. Т. 1. С. 239–244.
 19. Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. Київ : АН УРСР, 1961. 72 с.
 20. Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2008. Т. 1. “Діти. Дитинство. Дитяча субкультура”. 400 с.
 21. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Київ : Наук. думка, 1984. Частина перша. А–Н. 496 с.
 22. Павлюк М. Українські говори Румунії. Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2003. 784 с.
 23. Полюга Л. М. Словник синонімів української мови. Київ : Довіра, 2001. 477 с. URL: http://www.hohlopedia.org.ua/slovnyk_synonimiv_polyugu/search/?word=%EF%B3%E4%EB%B3%F2%EE%EA&select=slovnyk_synonimiv_polyugu (дата звернення: 16.03.2017).
 24. Сагаровський А. А. Матеріали до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. Вип. 2. 312 с.
 25. Словарь украинского языка / за ред. Б. Грінченка. Київ : АН УРСР, 1959. Томъ IV (Р–Я). 564 с.
 26. Словарь украинского языка / за ред. Б. Грінченка. Київ : АН УРСР, 1958. Томъ I (А–Ж). 496 с.
 27. Словарь украинского языка / за ред. Б. Грінченка. Київ : АН УРСР, 1959. Томъ III (О–П). 507 с.
 28. Словарь украинского языка / за ред. Б. Грінченка. Київ : АН УРСР, 1958. Томъ II (З–Н). 574 с.
 29. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.
 30. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1970. Т. I: А–В. 801 с.
 31. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1971. Т. II: Г–Ж. 550 с.
 32. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1974. Т. V: Н–О. 840 с.
 33. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1975. Т. VI: П–Поїти. 832 с.

34. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1980. Т. XI: Х–Ь. 700 с.
35. Ставицька Л. О. Український жаргон. Словник. Київ : Критика, 2005. 496 с.
36. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4 т. Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. Т. 3 (О–П). 303 с.
37. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4 т. Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. Т. 2 (З–Н). 372 с.
38. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4 т. Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. Т. 4 (Р–Я). 264 с.
39. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4 т. Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. Т. 1 (А–Ж). 324 с.
40. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 288 с.
41. Щербак І. Діти у народній термінології: лексика і символіка. Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2008. Т. 1. “Діти. Дитинство. Дитяча субкультура”. С. 50–60.

УДК 811. 161. 1 : 81'37

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-02>

ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ТОЖДЕСТВА И ИХ СЕМАНТИЧЕСКИЕ РАЗНОВИДНОСТИ

Дука Л. І., к. філол. н., доцент

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

ludmiladuka58@gmail.com

У статті проаналізовано принципи класифікації речень тотожності, виділено та узагальнено їхні семантичні різновиди, встановлено характер компонентів і відносин між ними, виявлено класифікаційні ознаки речень тотожності й охарактеризовано синтаксичний статус членів речення. Виявлено відмінності між власне реченнями тотожності, у яких метафора виконує синтаксичну функцію підмета, та реченнями тотожності з порівняльними предикативними конструкціями і метафоричним значенням предиката.

Ключові слова: речення тотожності, відносини ідентифікації; суб'єкт, що ототожнюється; ототожнюючий предикат, речення номінативної, денотативної, сигніфікативної та іменованої тотожності, речення тотожності з метафоричним значенням предиката.

PRINCIPLES OF CLASSIFICATION OF IDENTITY SENTENCES AND THEIR SEMANTIC VARIETIES

Duka L. I., PhD in Philology, Associate Professor

*Zaporizhzhia National University
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine*

The article analyzes the principles of classification of identity sentences which have a number of semantic varieties distinguished on the bases of transitional character of juxtaposition of two concepts (sentences of permanent identity, transitional identity, permanent inclusion and transitional inclusion) and depending on where the identification relations are (nominative, denotative, significative and naming identity).

The purpose of this study is to characterize the principles of classification of sentences of identity, to establish the nature of lexical components and the relations between them, to identify characteristics of the classification and to determine the syntactic status of members of sentences of identity or identification.

Special attention is paid to the scientific research of the proposals of the identity of N. D. Arutyunova, E. N. Shiryayev, N. L. Shubina, as well as the logical analysis of the proposals of A.M. Peshkovsky and I. I. Revzin.

The study defines the nature of structural components and the relations between them in the sentences of this type. The structure peculiarities of identity sentences with the component expressed by the word with the metaphorical meaning, where metaphor performs the syntactical function of subject and predicate are characterized. Their distinctive features are listed indicating the necessity of distinction between the sentences of identity, in which the metaphor performs the syntactic function of the subject and the identification of a special type of identification sentences with the metaphoric meaning of the predicate.

Key words: identity sentences, relations of identification, identified subject, identifying predicate, sentences of nominative, denotative, significative and naming identity, identity sentences with metaphorical predicate meaning.

В современном русском языке предложения тождества, или идентификации, были предметом исследования многих ученых, однако не выделялись из общего описания и приводились в качестве лишь иллюстративного материала некоторых теоретических положений и выводов в одном ряду со структурами тождества логико-синтаксического типа. Сложность проблемы предложений тождества (или идентификации) вызвала постановку ряда вопросов, в решении которых у исследователей нет единого мнения. Наиболее значительные из них связаны с установлением характера компонентов и отношений между ними, с выявлением классифицирующих признаков и определением синтаксического статуса членов предложения.

Целью данного исследования является описание способов выражения предложений тождества и характеристика принципов их классификации на семантические разновидности в свете современной лингвистической трактовки.

Особое место в изучении семантики предложений русского языка занимают научные исследования Н. Д. Арутюновой и Е. Н. Ширяева. Обращались ранее к логическому анализу предложений А. М. Пешковский, И. И. Ревзин и др.

Так, А. М. Пешковский отмечал, что в предложениях тождества подлежащее, выраженное именительным падежом, имеет синтаксическое значение действующего предмета, а в сказуемом в именительном предикативном "...может быть вскрыто особое синтаксическое значение. Нам думается, что это значение можно было бы определить, как отношение постоянного тождества того предмета, который обозначен именительным предикативным, с тем предметом, который обозначен именительным подлежащим" [3, с. 117].

И. И. Ревзин в кругу предложений тождества рассматривает не только структуры с отношением отождествления, но и структуры с отношением включения. Он утверждает, что значение тождества так же, как и значение включения, слагается из двух независимых признаков. Первый определяется автором как факт установления тождества объемом двух понятий или заключения объема одного понятия в объем другого; второй определяется в зависимости от константного или переходящего характера сопоставления двух понятий. На основе этих двух признаков выделяется четыре типа предложений: предложения постоянного тождества (собственно предложения тождества) – Этот молодой сержант – красивая девушка Каплунова; предложения переходящего тождества (условного тождества) – Хлеб есть свобода; предложения постоянного включения – Аристотель был философ; предложения переходящего включения – Пушкин был камер-юнкером [4, с. 50].

Интересные наблюдения относительно характера компонентов предложений тождества есть у Н. Д. Арутюновой, которая отмечает, что "темы" указанных предложений "...должны удовлетворять требованию семантической однородности. Отношение идентификации, в силу своей рефлексивности, не может связывать между собой имя события и имя предмета, обозначение класса объектов и обозначение конкретного объекта". Отношения идентичности устанавливаются между именами по их отношению к денотату, денотатами имен, именами по их отношению к сигнификату, сигнификатами имен [1, с. 300].

Как отмечает Е. Н. Ширяев, в предложениях тождества два имени обозначают одно и то же понятие, где первое место занимает компонент, который является отождествляемым субъектом, второе место занимает компонент, являющийся отождествляющим предикатом, например: Л. П. Косач-Квитка – это Леся Украинка. Общий принцип организации

предложений тождества состоит в том, что и отождествляемый субъект и отождествляющий предикат имеют одинаковую референцию, в отличие от всех других логико-синтаксических типов [6, с. 96 – 97]. На наш взгляд, данное утверждение является наиболее актуальным, так как на основе референции устанавливается отношение слова или словосочетания к нужной для коммуникативного акта реалии.

Некоторые предложения тождества, выражающие значение идентификации, совмещают в себе другие семантические типы предложений, например: Человек, который сидит в первом ряду на десятом месте, – мэр нашего города (предложение характеристики с идентифицирующей придаточной частью при существительном человек); Этот студент – тот студент, который пел вчера на концерте (предложение тождества).

Если говорящий хочет отождествить предмет или лицо, опираясь на свойства, признаки, факты и т.п. и сопоставляя их со сведениями из прошлого опыта, используются предложения с идентифицирующей семантикой, или предложения тождества, например: Это Елена Проклова; Вы именно тот человек, который мне нужен и т.п.

Коммуникативная установка говорящего может состоять в том, чтобы сообщить, кто является носителем предикативного признака, например: Автор “Анны Карениной” – Лев Толстой; Моей лучшей подругой была Наталья Лойтерт и др.

Семантические разновидности предложений тождества зависят от того, между чем устанавливаются отношения идентификации. Это предложения номинативного, денотативного, сигнификативного и именующего тождества [1, с. 321].

В предложениях номинативного тождества отношения идентификации устанавливаются между двумя наименованиями одного и того же лица или предмета: Зевс – это то же самое, что Юпитер; Вертолет – это русский эквивалент слова “гелікоптер” и т. п.

В предложениях денотативного тождества устанавливается идентичность, тождество предмета самому себе в случае, когда различные его имена называют всевозможные признаки, свойства: Основоположник генетики – британский ученый Вильям Бетсон и т. п.

В предложениях сигнификативного тождества устанавливается идентичность двух понятий, как правило, используются для научных дефиниций: Растворимые в воде основания – суть щелочи; Шлак – это расплав окислов и др.

В предложениях именующего тождества устанавливается идентичность денотата и имени: Имя этого человека – Всеволод; Это Маша.

Исследуя конструкции тождества со связкой *есть*, Н. Л. Шубина классифицирует их на основе следующих критериев: взаимодействие грамматической семантики конструкции и ее лексико-грамматическое наполнение, функции связки *есть* в формировании общего значения, условия текстовой реализации и степень соотнесенности с окружающим контекстом.

Ученый выделяет следующие разновидности предложений тождества со связкой *есть*:

Предложения тождества с квалифицирующей характеристикой субъекта широкой специализации: Творчество художника *есть* отзвук целого оркестра... (А. Блок).

Предложения тождества с квалифицирующей характеристикой субъекта узкой специализации: Веневитинов *есть* единственный у нас поэт... (В. Г. Белинский).

Предложения тождества со значением толкования или определения по родовидовым отношениям: Символизм *есть* метод искусства [7, с. 8].

Важнейшим свойством предложений тождества считается обратимый характер его компонентов. Академик А. А. Шахматов писал, что в предложениях тождества отсутствует уподобление сказуемого подлежащему, в них “сплошь да рядом возможна... перестановка”: Нестор – отец русской истории, Отец русской истории – Нестор; Парис – Александр, Александр – Парис... [5, с. 150].

На обратный характер компонентов предложений тождества указывали И. И. Ревзин и Г. А. Золотова. И. И. Ревзин утверждал: “Вторая особенность предложений тождества – это их полная обратимость с точки зрения нормативности порядка слов. Логически это следует из симметричности отношений тождества” [4, с. 53]. Г. А. Золотова отмечает: “Очевидно для некоторых типов предложений формальное распределение ролей подлежащего и сказуемого вообще теряет смысл. Построение и членение таких предложений повинуются законам актуального членения” [2, с. 299].

Именно лексико-семантический материал модели тождества во многом определяет ее формально-грамматическую характеристику. В связи с этим весьма актуальна проблема именительных и инфинитивных двусоставных предложений с метафорическим компонентом в структуре.

Структурно-семантический тип двусоставного именного или инфинитивного предложения, где один из главных компонентов выражен словом с метафорическим значением, называем предложением тождества, во-первых, потому, что оно имеет форму тождества; во-вторых, потому, что значение характеризующего подобия, выраженное в данной форме, обусловлено необходимым отождествлением ассоциативно-семантических признаков подлежащего и коннотативных признаков сказуемого.

Между тем указанные структуры характеризуются рядом особенностей, которые отличают их от других типов предложений тождества и благодаря которым они становятся предметом отдельного изучения.

Основные признаки отличия следующие: 1) нарушение семантической сочетаемости компонентов предложения, не ведущее к разрушению его смысла, заставляет предположить, что в одном из компонентов осуществляется замена его референтного статуса коннотативным, лежащим в основе метафорического значения; 2) отношения между подлежащим и метафорическим сказуемым имеют в своей основе ассоциации. Наличие в семантической структуре предложения “несобственного” компонента со значением “ассоциируется с...”, обуславливающим своеобразие его формы и грамматического значения; 3) предложения тождества с метафорическим значением предиката являются синтаксически выразительными структурами и в этом плане отчетливо противопоставлены логико-грамматическому типу предложений тождества, которые склонны к утрате синтаксической членимости или к значительному ее ослаблению.

В последнее время в круг исследований предложений тождества вовлекаются для анализа и иллюстрации сравнительных конструкций, поэтому некоторое их сходство с предложениями тождества, в которых предикат имеет метафорическое значение, предполагает необходимость объяснения факта ограничения первых от вторых.

Отношение между подлежащим и метафорическим сказуемым в предложениях тождества имеет в своей основе ассоциативную связь “слова-стимула” и “слова-реакции”. Специальная синтаксическая модель, по которой конструируются предложения тождества, является очень удобным средством развернутого выражения информации о сходстве и подобии предметов и явлений действительности. Указанное отношение может выражаться и сравнительными конструкциями, в состав которых входят различные сравнительные союзы, выступающие “в функции модального оператора”.

Ограничение простых сравнительных конструкций от предложений тождества с метафорическим значением предиката необходимо уже потому, что формально, с помощью сравнительного союза, указывается на то, что имеется не выраженный явно семантический элемент – признак сравнения предметов, явлений, ситуаций. Ср., Настоящая песня, особенно народная, как маленькая пьеса, где раскрывается перед нами целая судьба (В. Цыбин. Песни и жизнь); Кресты церквей – точно тусклые звезды, плененные сереньким небом (М. Горький. По Руси); Потерять права – все равно что голову терять (Ф. Абрамов. Две зимы и три лета).

Таким образом, необходимо указать, что предложения тождества – это особый логико-синтаксический тип, который имеет ряд семантических разновидностей, выделяющихся на основе переходящего характера сопоставления двух понятий (предложения постоянного тождества, переходящего тождества, постоянного включения и переходящего включения) и в зависимости от того, между чем устанавливаются отношения идентификации (номинативного, денотативного, сигнификативного и именующего тождества).

Рассматривая различные принципы классификации предложений тождества, или идентификации, и их семантические разновидности в современном языкознании, необходимо отметить также различия между собственно предложениями тождества, в которых метафора выполняет синтаксическую функцию подлежащего, и предложениями тождества (идентификации) со сравнительными предикативными конструкциями и метафорическим значением предиката, что свидетельствует о необходимости их самостоятельного изучения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Москва : Наука, 1976. 389 с.
2. Золотова Г. А. Развитие некоторых типов именных двусоставных предложений в современном русском языке. *Развитие грамматики и лексики русского языка*. Москва : Наука, 1964. С. 124 – 326.
3. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва : Учпедгиз, 1956. 399 с.
4. Ревзин И. И. Логико-грамматический тип предложений тождества. *Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков*. Ленинград : Наука, 1985. С. 47 – 53.
5. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Ленинград : Учпедгиз, 1975. 185 с.
6. Ширяев Е. Н. О некоторых принципах описания семантики предложения. *Семантика языковых единиц*: материалы 3-й межвуз. науч.-исслед. конф. Ч. III. Синтаксическая семантика. Семантика единиц художественной речи. Москва : МГОПИ, 1993. С. 95 – 98.
7. Шубина Л. Н. Предложения тождества со связкой “есть” в современном русском языке и их функционирование в тексте: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Ленинград, 1981. 20 с.

УДК 811.111(94):811.72

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-03>

ПУБЛИЧНЫЙ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС И ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

Домнич О. В., к. филол. н., доцент

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

olga-nika02@znu.edu.ua

У статті окреслено коло питань, що стосуються визначення публічного й публіцистичного дискурсів, виокремлюються їхні типи й основні характеристики, уточнюються дефініції цих лінгвальних феноменів. Основні характеристики публічного дискурсу: відкритий публічний статус, апелюємість до громадськості, публічна сфера функціонування; адресатом цього дискурсу є громадськість, її учасниками – політичні діячі, засоби масової інформації, представники громадськості. Головні характеристики публіцистичного дискурсу: динамічність, діалогічність, інтерактивність, інтертекстуальність, динамізм, полеміка, зв'язок з актуальними ідеологічно-комунікативними ситуаціями, маніпулятивний характер, наявність соціальних й особистісних ідеологем, зв'язок з активним суспільно-політичним життям соціуму.

Ключові слова: публічний дискурс, публіцистичний дискурс, типологія дискурсу, критерії.

PUBLIC DISCOURSE AND PUBLICISTIC DISCOURSE: THE BASIS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS

Domnich O. V., PhD in Philology, Assistant Professor

*Zaporizhzhia National University
Zhukovsky Str., 66, Zaporozhye, Ukraine*

The article outlines the range of issues concerning the study of public discourse, publicistic discourse, their types and main features as well. The definitions of these lingual phenomena have been clarified. Highlighting the main characteristics of *public discourse*, we conclude that *public discourse* is a speech event, which is characterized by an open status and appeal to the public; *the main spheres* of its function are political, economic, spiritual and cultural. *The main addressee* of this discourse is the public, and the implementation of this discourse is observed in a specific, strictly defined by society, environment. This discourse functions in *the public sphere* and represents communication between the public and the state, it is characterized by *a public status*, and key participants of *public discourse* are politicians, mass media, and the public. The main characteristics of *publicistic discourse* are the following: dynamism, dialogics, interactivity, intertextuality, as well as documentality and polemics, the presence of the clear author's position, connection with actual ideologemes and communicative situations, manipulative character, the presence of social and personal ideologies, connection with the active social and political life of the community. *Publicistic discourse* is represented by verbal content that has a direct connection with actual ideological and communicative situations, and serves as one of the ways of actualizing the addresser and an addressee interaction. Distinctive features of *publicistic discourse* are the following: this discourse reflects events at the exact moment or time span of various spheres of the individual's life and has a connection with the active social and political life of the certain national lingual and cultural community.

Key words: public discourse, publicistic discourse, discourse typology, criteria

Поскольку дискурс социально обусловлен ..., он подчеркивает важность проблемы власти. Дискурсивные практики могут иметь существенные идеологические результаты - они могут способствовать производству и воспроизводству неравных отношений власти ... представляя вещи и позицию людей теми или иными способами.
С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер, 2009

Дискурс является одним из центральных и наиболее изучаемых объектов исследования в современной парадигме лингвистического знания начиная с конца XX века. Неоднозначный и междисциплинарный характер дискурса ставит учёных перед необходимостью изучения данного феномена в различных ракурсах: комплексность дискурса, его эволюция и модификация, влияние дискурса, функции, типология и т. п. Дискурс – не новый феномен в исследовательской парадигме контемпорарной лингвистики, а скорее – “новый фокус исследования, новый горизонт видения речевой коммуникации” [25, с. 7]. В дальнейшей работе, которая выполнена в рамках когнитивно-дискурсивной парадигмы, принимаем дефиницию **дискурса**, разработанную И. С. Шевченко, которая трактует **дискурс** “как интегральный феномен, как мыслекоммуникативную деятельность, предстающую как совокупность процесса и результата и включающую как экстралингвистический, так и собственно лингвистический аспект; в последнем помимо **текста** выделяется пресуппозиция и **контекст** (прагматический, социальный, когнитивный), обуславливающие выбор языковых средств” [26, с. 202-205].

Проблематика, касающаяся вопросов **публичного дискурса (ПД)** и **публицистического дискурса (ПЦД)**, является объектом научных исследований как отечественных (А. Л. Загнитко (2008), Е. И. Морозова (2006), Н. В. Петлюченко (2010), И. С. Шевченко (2004, 2006) и др.) так и зарубежных (В. З. Демьянков (2002, 2005), В. И. Карасик (2002), Н. И. Клушина (2008), Ю. В. Ключев (2016), Н. А. Павлушкина (2009, 2010), О. Ф. Русакова и В. М. Русаков (2006, 2008), Р. Bayley (1985), Т. А. van Dijk (2013), J. F. Garcia Santos (1987), J. L. Martinez Albertoz (1987), К. Morik (1982) и др.) лингвистов.

В работах современных учёных затрагиваются актуальные вопросы и различные аспекты изучения данных типов дискурса: осуществляется разработка типологии дискурса (А. Л. Загнитко (2008), А. Д. Белова (1997), А. Н. Кожин, О. А. Крылова, В. В. Одинцов (1982), Е. И. Морозова (2006), И. С. Шевченко (2004, 2006)); проводится исследование специфики публичного политического дискурса, описываются прагматические характеристики различных видов публичной политической речи конфликтных ситуаций [2]; проводится анализ публичного политического взаимодействия в политическом дискурсе массовой коммуникации [11]; выделяется стилистическая коммуникативная специфика ПД [9]; осуществляется теоретико-методологический анализ ПД [20], а также изучение ПЦД как методологического конструкта и системы методологических операций его исследования [16]; осуществляется культурологический анализ ПЦД, включающий эстетический подход к интерпретации публицистических текстов [22]; анализируется специфика ПД в пространстве публичного политического дискурса на основании симметрии на лингвистическом, прагматическом и политическом уровнях [1]; проводится анализ публичных интернет-дискуссий как репрезентантов электронного взаимодействия власти и общества, а также формы электронного политического участия [15]; осуществляется комплексное сопоставительное изучение дискурсивной специфики харизматических политических лидеров Германии и Украины на материале устного публичного апеллятивного дискурса [18]; выполняется комплексный анализ лингвальных и паралингвальных особенностей публичных выступлений женщин – представителей Латинской Америки, Испании и Украины, на материале публичного политического дискурса [24] и др. Исследования в области ПД и ПЦД ведутся достаточно широко. Политическая ситуация в мире и наличие значительного количества политических организаций способствуют и требуют научных разысканий в контексте ПД и ПЦД и не только.

Целью статьи является рассмотрение проблемы определения типов дискурса в современной лингвистической парадигме знания. Задачи данной работы состоят в выделении основных характеристик ПД и ПЦД, а также в уточнении дефиниций данных феноменов.

1. Типология ПД и ПЦД

Существует значительное количество типологий (А. Д. Белова [3, с. 13], А. Л. Загнитко [5, с. 23], В. И. Карасик [7, с. 208-283], М. Л. Макаров [14, с. 133], И. С. Шевченко и Е. И. Морозова [27, с. 158-160] и др.), рассматривающих и классифицирующих одно из наиболее “модных” и исследуемых направлений современной лингвистической парадигмы знаний – **дискурс**. В данной работе касаемся типологии **дискурса**, разработанной и представленной в работах современных исследователей (А. Л. Загнитко [5, с. 23], В. И. Карасика [7, с. 208-283], А. Н. Кожина, О. А. Крыловой, В. В. Одинцова [12, с. 91-129], И. С. Шевченко и Е. И. Морозовой [27, с. 158-160]). Исследуя такие типы дискурса, как **публичный** и **публицистический**, классифицируем их следующим образом:

- (1) исходя из ценностных признаков, данные типы отнесем к **институциональному дискурсу**, подтипами данного дискурса являются **политический дискурс** [7, с. 286] и **массово-информационный**, к первому, безусловно, принадлежит **ПД**, а ко второму подтипу – **ПЦД**;
- (2) на основании экстралингвистических условий и целей коммуникации в различных сферах общественной деятельности и лингвальных характеристик текста **ПД** отнесем к **официально-деловому** типу, а **ПЦД** – к **газетно-публицистическому**;
- (3) согласно критерию формы дискурса, **ПД** и **ПЦД** относятся к **письменному** типу дискурса¹;

¹ несмотря на то, что авторы типологии выделяют как письменный, так и устный типы этого дискурса, тем не менее, в данном исследовании фактическим материалом выступает только его письменная форма, а именно материалы и транскрипты выступлений публичных лиц и государственных деятелей.

(4) согласно признаку дискурса, как **монологические**, так и **диалогические** подтипы **ПД** и **ПЦД**;

(5) относительно адресатного критерия или противопоставления коммуникации, направленной на индивида и на его статус и роль в обществе, **ПД** и **ПЦД** относим к **институциональному дискурсу**.

Современные ученые (И. С. Шевченко и Е. И. Морозова) полагают, что в **институциональном дискурсе** “адресатом и/или адресантом выступают общественные институты или человек, чья роль предопределена статусом представителя такого института; он же ограничивает и набор ситуации общения” [27, с. 159]. **Институциональный дискурс** понимают как коммуникативные практики, осуществление которых наблюдается в общественных институтах (науке, политике, религии, образовании и др.), которые репрезентируют ряд определенных, установленных обществом, стандартов и критериев поведения в различных ситуациях коммуникативной деятельности [27, с. 159].

(6) касательно различных общих установок и коммуникативных принципов, **ПД** и **ПЦД** являются как **аргументативными** (обмен мнениями, переговоры и т.д.), так и **гармоническими**; относительно **ПЦД** укажем, что он репрезентирует еще и **конфликтный дискурс** (статьи, касающиеся скандальных ситуаций, ссор и т.п.);

(7) поскольку **ПД** и **ПЦД** принадлежат к **институциональному дискурсу**, т. о. по сфере функционирования или социально-ситуативному параметру **ПД** относят к **политическому** и **деловому** типам, а **ПЦД** – к **медийному дискурсу** и **электронному (интернет-дискурсу)**;

(8) согласно функциональным и информативным конститuentам дискурса, **ПД** и **ПЦД** включают такие типы, как **информативный дискурс** (служит для трансфера когнитивно значимой информации) и **фактический дискурс** (предназначен для передачи метакоммуникативной информации);

(9) относительно жанрового канона дискурса или формального и содержательного критерия в функционально-стилевом аспекте, имеет место характеристика различных жанров дискурса или “жанровых форматов дискурса” (согласно терминологии В. И. Карасика [7, с. 206]). Согласно выделяемому критерию, **ПД** относим к **официальному** типу дискурса, а **ПЦД** – к **официальному и неофициальному**;

(10) согласно “критерия противопоставление по признаку 'факт – фикция'”, **ПД** и **ПЦД** являются **перформативными** типами дискурса. (Официальные коммуникации практически всегда имеют форму перформативности [8, с. 298-300]);

(11) на основании характера адресата **ПД** относим к **безадресатному типу** (или **общееадресатному**, поскольку направлен на адресата в целом, не на отдельную группу репрезентантов); **ПЦД** – к **адресатному** (например, профессиональные сообщества) и **безадресатному** типам дискурса. Отдельные характеристики **ПД** и **ПЦД**, приведенные нами выше, не исчерпывают всего многообразия возможных типов и классификаций данных дискурсов, которое может быть продолжено и усовершенствовано.

Таблица 1. Основные характеристики публичного дискурса

	Критерии и признаки	Типы и подтипы
1.	ценностный признак	институциональный дискурс, один из подтипов которого – политический дискурс
2.	экстралингвистические условия и цели коммуникации в различных сферах общественной деятельности и лингвальные характеристики текста	официально-деловой тип дискурса

3.	критерий формы дискурса	письменный тип дискурса
4.	признак дискурса	монологический и диалогический типы дискурса
5.	адресатный критерий или противопоставление коммуникации, направленной на индивида и на его статус и роль в обществе	институциональный дискурс
6.	различные общие установки и коммуникативные принципы	аргументативный и гармонический типы дискурса
7.	сфера функционирования или социально-ситуативный параметр	политический и деловой типы дискурса
8.	функциональные и информативные конститuentы дискурса	информативный и фактический типы дискурса
9.	жанровый канон дискурса или формальный и содержательный критерий в функционально-стилевом аспекте	официальный тип дискурса
10.	противопоставление по признаку “факт – фикция”	перформативный тип дискурса
11.	характер адресата	безадресатный тип дискурса

Таблица 2. Основные характеристики публицистического дискурса

	Критерии и признаки	Типы и подтипы
1.	ценностный признак	институциональный дискурс, один из подтипов которого – массово-информационный дискурс
2.	экстралингвистические условия и цели коммуникации в различных сферах общественной деятельности и лингвальные характеристики текста	газетно-публицистический тип дискурса
3.	критерий формы дискурса	письменный тип дискурса
4.	признак дискурса	монологический и диалогический типы дискурса
5.	адресатный критерий или противопоставление коммуникации, направленной на индивида и на его статус и роль в обществе	институциональный дискурс
6.	различные общие установки и коммуникативные принципы	аргументативный, гармонический и конфликтный типы дискурса
7.	сфера функционирования или социально-ситуативный параметр	медийный и электронный (интернет-дискурс) типы дискурса
8.	функциональные и информативные конститuentы дискурса	информативный дискурс
9.	жанровый канон дискурса или формальный и содержательный критерий в функционально-стилевом аспекте	неофициальный и официальный типы дискурса
10.	противопоставление по признаку “факт – фикция”	перформативный тип дискурса
11.	характер адресата	адресатный и безадресатный типы дискурса

Таким образом, на основании существующих типологий дискурсов **ПД** существует как форма **институционального дискурса** и принадлежит к одному из его подтипов – *политическому дискурсу*, а также характеризуется как *официально-деловой, письменный, монологический и диалогический, аргументативный и гармонический, политический и деловой, информативный и фактический, официальный, перформативный и безадресатный*.

ПЦД является формой **институционального дискурса** и принадлежит к одному из его подтипов – *массово-информационному дискурсу*, а также характеризуется как *газетно-публицистический, письменный, монологический и диалогический, аргументативный, конфликтный и гармонический, медийный и электронный (интернет-дискурс), информативный, официальный и неофициальный, адресатный и безадресатный, перформативный*.

Несмотря на то, что согласно современным типологиям (см. выше), **ПД** может быть как устным, так и письменным, мы характеризуем его как письменный, т. к. рассматриваем **транскрипты речей** политиков и государственных деятелей. То же можно утверждать и относительно **ПЦД**, который носит как устный, так и письменный характер (репортажи, статьи, очерки и др.), тем не менее фактический материал исследования представлен **газетно-журнальными материалами** как печатного, так и электронного формата, а именно письменным типом данного дискурса.

2. Публичный дискурс

Публичные коммуникации (или **публичный дискурс**) репрезентируют такие коммуникации, которые предполагают статус открытости и апеллируют к обществу и публике [20]. **Публичные коммуникации** наблюдаются в таких сферах жизни современного общества, как политика, экономика, духовная культура (область религии). Именно политические коммуникации развиваются достаточно активно в публичной сфере общения социальной общности. “*Под публичными коммуникациями следует понимать такие системы коммуникаций, основной адресной аудиторией которых является общественность, главной стратегической задачей – воздействие в соответствии с поставленными задачами на ментальные структуры общественности, к которым относятся образы, мысли, картины мира, ценностные ориентации, формы и способы идентификации, мнения, символические и знаковые миры и др.*” [20].

Основные виды **публичной коммуникации** включают следующие: педагогическую и культурную просветительскую коммуникацию/работу; публичные выступления и дебаты; дипломатию в открытой форме; акции публичного политического характера; рекламу и PR-кампанию; шоу различной тематики (концертные, фестивальные, телевизионные, театральные, спортивные, уличные и т. д.) и другие массовые представления; обряды, ритуалы и сцены религиозного характера; а также различные светские мероприятия [20]. Отдельные ученые к **публичному дискурсу** относят СМИ и печатную индустрию [4].

В нашей работе мы касаемся такого вида **ПД**, как публичные выступления и дебаты, осуществляемые главами государств, государственными деятелями высокого ранга (канцлерами государств, премьер-министрами, президентами, вице-президентами и др.).

ПД функционирует в обществе, построенном на демократических принципах, поскольку именно с помощью **ПД** члены государственных органов, а также госорганизаций как “всесторонне оптимизируют свой имидж” [13, с. 33], так и стараются оказать воздействие на мнения и суждения членов этого сообщества. **ПД** трактуется как производное от дискурса, то есть как часть, имеющая связь с теорией речевых актов, лингвистикой текста и определением речи как социального явления. Данный дискурс функционирует в качестве “продукта публичного аргументированного обсуждения” какой-либо проблемы, в основании которой лежит текст или же другое более обширное сообщение [13, с. 33-34]. Таким образом, основной характеристикой **ПД**, согласно авторам коллективного труда “Основы теории связей с

общественностью” (2012), является **публичный статус** публичного дискурса. Генезис и эволюция публичных коммуникаций наблюдаются прежде всего в **публичной сфере**, в которой общение отдельных социальных групп и институтов в основном репрезентировано как коммуникации между общественностью и государством [13, с. 34]. Ученые трактуют публичную сферу как пространство, необходимое для формирования системы общественного мнения и ценностей [13, с. 31]. При этом наличие именно **публичной сферы** является еще одним **неотъемлемым конституентом ПД** и представляет “сферу обитания” *связей* с общественностью, осуществление и развитие которых отмечается в развитых демократических государствах [13, с. 34]. Публичная сфера непосредственно связана с **публичной речью**, которая произносится **в конкретном, строго определенном обществе месте** [13, с. 31], что также является достаточно значимой составляющей **ПД**.

Авторы коллективной публикации [15] трактуют **ПД** как дискурс, реализуемый в публичной сфере, основной конституент которого – Интернет [15, с. 55]. Несмотря на то, что данная дефиниция ПД, безусловно, соответствует цели и задачам исследования учёных, однако, на наш взгляд, невероятно сужает представление о ПД и нуждается в расширении и уточнении.

Цель ПД состоит в осуществлении практических действий, приводящих к достижению общественных благ; **участниками ПД** выступают политики, средства масс-медиа и граждане государства; **основная функция ПД** – “артикуляция общественных интересов, которая формирует повестки дня и также способствует взаимопроникновению альтернативных точек зрения в рамках дискурса” [21, с. 35]. Ю. В. Ключев понимает **ПД** как “совокупность ситуативных условий, вызывающих процесс порождения новой речи в присутствии рядом с ее автором/говорящим одного и более лиц”, **ПД** является частным выражением политического дискурса, который, в свою очередь, реализуется на основе коммуникативного взаимодействия между индивидами определенного национально-лингвокультурного сообщества (термин В. В. Красных) и репрезентует “социальные практики публичного политического взаимодействия” [11, с. 10]. Публичный политический дискурс рассматривается не только как речевое событие в рамках современной политики, но и как политическое действие [11, с. 5]. **ПД** имеет следующую **структуру** (согласно Ю. В. Ключеву [11, с. 117]):

Таблица 3. Структура современного публичного дискурса ([11, с. 117])

Уровни дискурса	Модели дискурса
А. Коммуникативно-событийный уровень современного ПД	1. Приватная модель 2. Гражданская (социальная) модель 3. Партийная модель 4. Корпоративная модель 5. Государственная (официальная) модель
Б. Коммуникативно-содержательный уровень современного ПД	6. Комбинированная модель
В. Коммуникативно-когнитивный уровень (прогнозный, результативный) современного ПД	7. Стратегическая модель

Предпосылкой формирования ПД выступает слово. ПД имеет как открытый, так и закрытый ракурс: уровни публичности делятся на высокий, нейтральный и низкий (см. по данному вопросу Ю. В. Ключев [11, с. 118]), при этом в государственном ПД уровень публичности для общества находится в зависимости от политического режима государства, характера отношений населения и властей (руководителей органов госуправления) [11, с. 118]. В целом ученый понимает **дискурс** как политический, экономический и эстетический феномен, совокупность частей которого позволяет реализоваться человеку в социуме, и **отправной точкой публичного дискурса** считает интеллектуальные мыслеречевые способности человека [11, с. 119].

Современные авторы [15, с. 54] определяют **дискурс** как взаимодействие минимум двух индивидов, вступающих в межличностные отношения с помощью вербальной и невербальной

коммуникации, которая осуществляется по поводу важных общественных и политических значимых проблем. Одним из критериев реализации данного дискурса являются условия равноправной, непринуждённой, уважительной, публичной коммуникации, которые соблюдаются в “сократическом диалоге” [15, с. 54].

Дискурс наблюдается при условии дискуссии по вопросам решения значимых социально-экономических проблем в демократическом обществе на основе демократических принципов и реализуется благодаря различным социальным слоям национально-лингвокультурного сообщества. Дискурс всегда опосредован вербально живым языком или текстовым материалом – и поднимает проблемы социально-экономического и общественного характера. Рассматривая дефиницию дискурса достаточно широко и детально, учёные подчёркивают существование дискурса с помощью вербальных и невербальных коммуникаций, а именно поддержание дискуссии относительно важных социально-политических вопросов в современном демократическом обществе; данные коммуникации реализуются различными социальными слоями общества при условиях равноправного уважительного публичного диалога [15, с. 54]. Учитывая данную дефиницию дискурса, отчётливо видно, что объектом исследования авторов коллективной публикации является ПД.

На основании вышеизложенного материала заключим следующее: ПД – это речевое событие, которому характерны открытый статус и апеллируемость к общественности, **основные сферы** его функционирования – политическая, экономическая, духовно-культурная. **Главным адресатом** данного дискурса является общественность, и его реализация наблюдается в конкретной, строго определенной обществом, обстановке. Этот дискурс функционирует в **публичной сфере** и репрезентирует коммуникации между общественностью и государством, ему характерен публичный **статус**, а **ключевыми участниками** ПД выступают политические деятели, средства масс-медиа, представители общественности (граждане).

Т. о. к ПД относим институциональную форму коммуникации, которая выступает в форме публичных речей государственных и политических деятелей, поданных в рамках транскриптов, и характеризуется открытым публичным статусом, а также апеллируемостью к общественности, которой эта коммуникация адресована; данный дискурс функционирует в публичной сфере, его репрезентантами являются государственный аппарат, СМИ, общество в целом. ПД исследуется нами в различных лингвокультурных ареалах (в североамериканском, австрало-новозеландском, азиатском и южноафриканском) распространения полинациональной мультивариантной системы современного английского языка.

3. Публицистический дискурс

Существование значительного числа мнений относительно сущности и специфики ПД породило определенное количество дефиниций данного понятия. Таким образом, понимание ПД достаточно различно от исследования к исследованию и трактуется современными учеными неоднозначно. Например, ПД воспринимают

- как **текст** “вызванный конкретной ситуацией и конкретными явлениями, связанный с событиями окружающего мира и существующий в определенном временном пространстве”, основными чертами этого дискурса служат динамичность, интерактивность, диалогичность. Подчёркивают, что одной из важных черт данного дискурса является его диалогичность, как осуществление взаимодействия между адресатом и адресантом [17, с. 254];

- как воздействующий тип дискурса, а именно текст любой тематики, неотъемлемым конституентом которого является наличие “политико-идеологического модуса”, а также формулирование текстового материала, целью которого служит убеждение и манипулирование действиями и мыслями адресата [10]. Кроме того, сам **публицистический текст**, как неотъемлемый конституент ПД, будучи включенным в идеологическую коммуникацию, трактуется как воздействующий, персуазивный тип дискурса [9, с. 68];

- как совокупность публицистических **текстов**, связанных с определенными идеологически-коммуникативными ситуациями [9, с. 68].

Основными признаками **ПЦД** является его манипулятивный характер, а также наличие и функционирование в нем двух типов идеологем: социальных и личностных (которые являются универсалией **ПЦД** и задают идеологический модус текстам данного типа дискурса). Первые характеризуют установки и ориентиры социума в конкретный период его развития, вторые наблюдаются в кругу руководителя государства, авторитетного политического лидера, значимых персон реального времени. Зачастую, в данном типе дискурса наблюдается “конкуренция идеологем, авторских позиций, отражение градуальности” [9, с. 69].

ПЦД наиболее динамичный, активный, живой и наиболее часто модифицируемый тип дискурса. Отметим связь **ПЦД** с активной жизнью того или иного национально-лингвокультурного сообщества, рефлекслирующего определенные события в точный/конкретный момент или промежуток времени и касающийся различных сфер жизни индивида [6, с. 1403]. Следующие **интенциональные категории** свойственны **ПЦД**: документализм, полемика и диалогичность, наличие четкого авторского мнения (позиции), интертекстуальность и интерактивность, которые, безусловно, служат способом актуализации взаимодействия адресанта (автора) с адресатом(ами) [17, с. 254].

В рамках **ПЦД** автор реализует одну из своих стратегий – **убеждение**, т. о., **ПЦД** репрезентируют один из способов целенаправленного социального воздействия на общество [9, с. 69]. В **ПЦД** выделяют следующую парадигму **интенциональных категорий**: оценочность, тональность, интерпретация, номинация и идеологема. **Идеологемой** именуют определенную заданную идею, которая реализуется в публицистическом тексте благодаря авторской стратегии номинации, авторской стилистической манере повествования, а также оценочности и интерпретации действительности. Для **ПЦД** характерно наличие следующих концептуальных **идеологем**: самоидентификация нации; национальная идея; образ государства; образ друга / врага; модель будущего / прошлого [9, с. 69]. Вышеперечисленные примеры репрезентируют **базовые онтологические идеологемы**. Несмотря на то, что данные онтологические идеологемы являются базовыми для любого этноса, тем не менее их наполнение сугубо **этноспецифично** [9, с. 69].

Будучи **универсалией ПЦД, идеологема**, безусловно, достаточно значима, поскольку задаёт “идеологический модус” публицистическому тексту; все существующие интенциональные категории способствуют генезису и эволюции идеологемы в **ПЦД** [9, с. 69]. Основной **интенцией** автора-публициста является убеждение адресата в правильности выдвигаемых им идей и изложенные выше категории способствуют реализации этой стратегии убеждения в современном **ПЦД**. Все **интенциональные категории** представляют единый континуум, тесно переплетены и взаимодействуют друг с другом, реализуют единую интенцию автора-публициста и функционируют в одном дискурсивном континууме. Наличие данных интенциональных характеристик является отличительной чертой **ПЦД** от других типов дискурса [9, с. 69].

Неотъемлемой составляющей **ПЦД** является диалог между адресантом и адресатом, который убеждает, направляет, оказывает воздействие на общественность. **ПЦД** – достаточно обширный дискурс, который затрагивает различные сферы жизни индивида и социума в целом. Подчёркивая сходство между **ПЦД** и политическим дискурсом, указывают, что целью обоих дискурсов является **интенция**, а именно **убеждение и манипулирование** общественным сознанием [6, с. 1405].

Основной принцип организации дискурса включает структурирование текста, открывающее его для возможностей интерпретации на различных уровнях, в зависимости от практики кодирования и декодирования, применяемое разными группами адресатов [23, с. 30]. Р. З. Калажокова трактует **дискурс** как речевую деятельность, функционирующую в различных областях жизни индивида: публицистике, политике, психологии и др., а **ПЦД**, в свою очередь,

представлен совокупностью **следующих характеристик**: *личностно-ориентированный* (направленный на адресата, цель которого – получение обратной связи), *имеющий языковую свободу* (широкий выбор использования лексем), *ситуативно-обусловленный* (существующий в рамках определенного пространственно-временного континуума) [6, с. 1405].

Таким образом, подытожим, что **ПЦД** представлен текстовым материалом, сохраняющим непосредственную связь с актуальными идеологически-коммуникативными ситуациями и служащим одним из способов актуализации взаимодействия адресанта и адресата. **Основные характеристики ПЦД**: динамичность, диалогичность, интерактивность, интертекстуальность, а также документализм и полемика, присутствие четкой авторской позиции. **Признаки**, которыми отмечен **ПЦД**, состоят в том, что данный дискурс носит манипулятивный характер, в нем наблюдается функционирование как социальных, так и личностных идеологем, которые являются **универсалией ПЦД** и задают идеологический модус текстовым материалам данного дискурса. **Отличительные особенности ПЦД**: этот дискурс рефлексивует события в точный момент или промежуток времени различных сфер жизни индивида и общества, имеет связь с активной общественно-политической жизнью определенного национально-лингвокультурного сообщества.

На основании изложенного выше, *к ПЦД относим институциональную форму коммуникации, которая выступает в форме текстовых материалов (газетно-журнальных) как печатного, так и электронного формата, имеет манипулятивный характер, рефлексивует социально-политические события в определенный момент времени в различных сферах жизни и имеет связь с активной общественно-политической деятельностью определенного национально-лингвокультурного сообщества.*

Приведем примеры заимствованных концептуальных инноваций (вербализованных лексическим материалом) из индигенных языков, функционирующих в изучаемых различных лингвокультурных ареалах (в североамериканском, австрало-новозеландском, азиатском и южноафриканском) распространения полинационального английского языка

в публицистическом дискурсе:

(InE) “New Delhi: The ministers of Delhi will all present a report card of their achievements during the “Ek Saal Bemisal” ([<Hindi] 'an unrivaled year') function, which will be held in the city on February 14” [29, с. 6]; (InE) “AAP promised to regularise the services of temporare employees, especially the safai karamchari ([<Hindi] 'a person engaged in or employed for any sanitation work and includes his/her dependants') but after coming to power this Kejriwal government has back-tracked” [30, с. 9]; (NZE) “Taranaki Toa is a group of Taranaki-based whanau ([<Maori] 'a Maori extended family') who actively promote health and wellbeing through regular exercise” [31, с. 17]; (SgE) “Their journey through the years, from their humble kampong ([<Malay] 'a Malay enclosure or village') days to life in a modern HDB flat, runs in parallel with Singapore's early growth” [34, с. 12]; (SAfE) “He continued: “Bjale wena o belaka ka R8k tlogela go raloka Sione ([<Zulu] 'now you are talking about R8000, stop playing'). And wena ([<Zulu] 'you'), why do you always fly for Mavenda naa ([<Zulu] 'people from Venda')?”” [28, с. 2];

и в публичном дискурсе:

(CaE) “We couldn’t do what we do in Ottawa ([< Algonquin]) and across the country, if you didn’t do what you do here, in Calgary Southwest ... now Calgary Heritage” [33]; (CaE) “Now, friends, every year at this barbeque ([<Arawakan]) I review the agenda of our government in some detail ... but this year, I want to focus on only a few things, ... because they speak to the big picture and to our overarching objectives” [33]; (CaE) “Please join me in giving a/another big Calgary Conservative welcome to the people who made us proud on June 30 ... MacLeod’s John Barlow and Fort McMurray – Athabasca’s ([<Cree]) David Yurdiga, ... our newest Conservative Members of Parliament!” [33],

а также заслуживают внимания лексические инновации из государственного языка (не английского) в публичном англоязычном президентском дискурсе:

(AmE) “Good afternoon. Xin chào ([<Vietnamese] 'hello'). Thank you, President Quang, for your generous words. And let me thank you and the government and the people of Vietnam for the sincere welcome and hospitality that has been extended to me and to my delegation” [32]; (AmE) “Maybe I will enjoy some cà phê sữa đá ([<Vietnamese] 'milk ice coffee'). I believe that the relationship between the Vietnam people and the United States can be one of the most important in this critical part of the world. Xin cảm ơn ([<Vietnamese] 'thank you')” [32]; (CaE) “Don’t like crime? Just legalize marijuana ([<Mexican Spanish]) and, somehow, it will all just go away. Want a strong country?” [33].

Заключение. Изучение вышеизложенного материала позволяет сделать ряд выводов и обобщений. Отметим существование значительного количества типологий дискурсов, согласно которым возможно классифицировать ПД и ПЦД, отдельные типы дискурсов пересекаются и дополняют друг друга. Единое мнение относительно типологии дискурсов отсутствует, разнообразие типов дискурсов способствует реализации различных исследовательских целей и заданий.

Основные характеристики ПД: открытый публичный статус; апеллируемость к общественности; публичная сфера функционирования (политическая, экономическая, духовно-культурная); адресат данного типа дискурса – общественность; участники ПД – политические деятели, СМИ, представители общественности. Основные характеристики ПЦД следующие: динамичность, диалогичность, интерактивность, интертекстуальность, документализм и полемика, присутствие четкой авторской позиции; связь с актуальными идеологически коммуникативными ситуациями; манипулятивный характер; универсалии ПЦД – наличие социальных и личностных идеологем; отражение событий различных сфер жизни индивида и общества в точное время; связь с активной общественно-политической жизнью социума.

Влияние дискурсов на современное общество неоспоримо. Функционируя и развиваясь в определенном обществе, дискурсы модифицируют его. ПД и ПЦД, являясь подтипами **институционального дискурса**, безусловно связаны с культурными, социальными, лингвальными и другими изменениями в национально-лингвокультурном сообществе, что требует его детального изучения в системе современного полинационального английского языка.

Перспективы дальнейшего исследования состоят в определении дискурсивных особенностей публичных речей политиков и государственных деятелей, зафиксированных в транскриптах, принадлежащих к различным разновидностям поливариантной системы английского языка, а также в установлении дискурсивной лингвальной специфики индигенного компонента на основании анализа публицистического дискурса современного полинационального английского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абраменко А. В. Публичный дискурс полимерной демократии в аспекте симметрии. *Современные тенденции развития науки и технологий*. 2015. № 6 (6). С. 39-43.
2. Алешина Е. Ю. Публичный политический дискурс конфликтной ситуации. Москва : Прометей, 2015. 220 с.
3. Белова А. Д. Лингвистические аспекты аргументации. Киев : КДУ, 1997. 300 с.
4. Гаврилова М. В. Критический дискурс-анализ в современной зарубежной лингвистике. Санкт-Петербург : Санкт-Петербург. ун-т, 2003. 24 с.
5. Загнітко А. Л. Основи дискурсології. Донецьк : ДонНУ, 2008. 194 с.

6. Калажокова Р.З. Дискурс: разновидности, специфика, мнения. *Молодой ученый*. 2015. №10. С. 1403-1405.
7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурсы. Волгоград : Перемена, 2002. 477 с.
8. Карасик В. И. Языковые ключи. Москва : Гнозис, 2009. 406 с.
9. Клушина Н. И. Коммуникативная стилистика публицистического текста. *Мир русского слова*. 2008. №4. С. 67-70.
10. Клушина Н. И. Стилистика публицистического текста. Москва : МедиаМир, 2008. 248 с.
11. Клюев Ю. В. Политический дискурс в массовой коммуникации: анализ публичного политического взаимодействия. Москва-Берлин, 2016. 263 с.
12. Кожин А. Н., Крылова О. А., Одинцов В. В. Функциональное имя русской речи. Москва : Высшая школа, 1982. 144 с.
13. Кривонос А. Д., Филатова О. Г., Шишкина М. А. Основы теории связей с общественностью. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 384 с.
14. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. Москва : ИТДГК "Гнозис", 2003. 280 с.
15. Мисников Ю. Г., Филатова О. Г., Чугунов А. В. Электронное взаимодействие власти и общества: направления и методы исследований. *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки*. 2016. № 1 (239). С. 52-60.
16. Немец Г. Н. Публицистический дискурс как методологический конструкт. *Вестник Адыгейского гос. ун-та. Серия 2: Филология и искусствоведение*. 2010. № 3. С. 90-96.
17. Павлушкина Н. А. Релевантность массовой прессы как основа взаимодействия с аудиторией. *СМИ в современном мире: Петербургские чтения: сб. тезисов межвуз. науч.-практ. конф.* Санкт-Петербург, 2010. С. 254–255.
18. Петлюченко Н. В. Харизматична особистість політичного лідера в просторі німецького та українського апелятивних дискурсів: зіставний аспект: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.17. Одеса, 2010. 486 с.
19. Русакова О. Ф. Современные теории дискурса: опыт классификаций. *Современные теории дискурса*. Екатеринбург : Дискурс-Пи, 2006. С. 11-30.
20. Русакова О. Ф., Русаков В. М. Дискурсивный подход в пиарологии. *PR-дискурс: теоретико-методологический анализ*. Екатеринбург. Ин-т философии и права УрО РАН. ИМС, 2008. 282 с. URL: http://www.madipi.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=27&limitstj
21. Хвостунова О. С. Экспертные сообщества и проблемы публичного политического дискурса в современных СМИ. *Меди@льманах*. 2006. № 6.
22. Хорольский В. Н. Культурологический метод изучения публицистического дискурса. *RELGA. Культура*. № 6 (60). 2001.
23. Чепкина Э. В. Русский журнальный дискурс: текстопорождающие практики и коды (1995-2000): автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. Екатеринбург, 2001. 38 с.
24. Чернякова В. А. Лингвальные и паралингвальные особенности женской речи в испаноязычном и украиноязычном политическом дискурсах (сопоставительный аспект): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.17. Одесса, 2016. 239 с.
25. Шевченко И. С. Когнитивно-коммуникативная парадигма и анализ дискурса. *Дискурс как когнитивно-коммуникативный феномен*. Харьков : Константа, 2006. С. 7-14.

26. Шевченко И. С. Становление когнитивно-коммуникативной парадигмы в лингвистике. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2004. № 635. С. 202-205.
27. Шевченко И. С., Морозова Е. И. Проблемы типологии дискурса. *Дискурс как когнитивно-коммуникативный феномен*. Харьков : Константа, 2006. С. 158-160.
28. City Press. 24 January 2016. P. 2.
29. Hindustan Times. New Delhy. Wednesday, 10 February. 2016. P. 6.
30. Hindustan Times. New Delhy. Wednesday, 10 February. 2016. P. 9.
31. North Taranaki. Midweek. March 9th 2016. P. 17.

УДК 811.161.1'367.625

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-04>

НЕМОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА АСПЕКТУАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕКСТА В РУССКОЯЗЫЧНЫХ СМИ г. ЗАПОРОЖЬЯ

Мацегора І. Л., к. філол. н., доцент

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

ivanmatsehora212@gmail.com

У статті розглянуто неморфологічні засоби вираження аспектуальних значень у текстах російськомовних ЗМІ Запорізького регіону. На матеріалі публікацій аналітичного й новинного характеру проаналізовано різноманітні засоби реалізації аспектуальної семантики, яка експліцитно не виражається видовими формами дієслів, що входять до складу предикативного ядра висловлення. Відзначено роль і різну частотність периферійних елементів, що беруть участь у вираженні аспектуальних значень й їхній організації на текстовому рівні.

Ключові слова: вид, аспектуальність, ядро, периферія, контекст, предикат, висловлювання.

NON-MORPHOLOGICAL MEANS OF THE ASPECTUAL ORGANIZATION OF THE TEXT IN RUSSIAN-LANGUAGE MEDIA OF THE CITY OF ZAPOROZHIA

Matsehora I. L., PhD in Philology, Associate Professor

*Zaporizhzhia National University
Zhukovsky Str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine*

The article examines non-morphological means of expressing aspectual meanings in the texts of the Russian-language media in the Zaporizhzhia region. The relevance of studying these issues in modern linguistics is undoubted and for modern Russian Studies it is of interest to those facts that are connected with the organization of the media text, its structure and hierarchy of linguistic elements that form its complex architectonics. The aim of the of article: a system-structural study of the functional-semantic category of aspectuality; to identify and describe the non-morphological means of realization of aspectual meanings in the Russian-language media content of the Zaporozhye region based on the texts of analytical and news discourse. In the texts of these publications, the multilevel means of realization of the aspectual semantics were analyzed, which aren't explicitly expressed by the species forms of the verbs and that are part of the predicative kernel of the utterance. The role and varying degrees of frequency of peripheral elements involved in the expression of aspectual values and forming their organization at the text level are noted.

Key words: type, aspectuality, core, periphery, context, predicate, statement

В современном социуме медиасфера занимает значимые позиции, вовлекая в свою область индивидов из самых широких социальных, возрастных и профессиональных групп.

На данном этапе развития литературного языка многократно возросла роль письменной формы СМИ и интернет-изданий, в некоторых областях сумевшей потеснить устную сферу. Эти

явления активно распространяются за пределами медийных текстов, адаптируясь к традиционным формам функционирования языка.

Актуальность изучения этих вопросов в современной лингвистике несомненна, и для современной русистики представляют интерес те факты, которые связаны с организацией медийного текста, его структурой и иерархией языковых элементов, образующих его сложную архитектуру.

Целью данной статьи является системно-структурное исследование функционально-семантической категории аспектуальности, выделение и описание неморфологических средств реализации аспектуальных значений в русскоязычном медиа-контенте Запорожского региона на материале текстов новостного и аналитического дискурса.

О наличии того или иного аспектуального или грамматического значения (и категории) в каком-либо языке можно говорить лишь постольку, поскольку это значение материально выражено, т.е. имеет определенный формальный показатель. Своеобразие грамматического строя языка обуславливается особенностями использования тех или иных грамматических способов, материальных средств выражения грамматических значений [1, с. 14].

К неморфологическим или аналитическим относятся такие средства, которые выражают грамматическое значение за пределами слова [1, с. 15].

По словам А. В. Бондарко, описание системы ФСП является основным принципом построения функциональной грамматики. Он выделяет в структуре ФСП центр (ядро) поля и его периферию, ядро занимают грамматические (морфологические) средства выражения, а периферию составляют все виды неморфологических средств, выполняющих одну и ту же семантическую функцию, что и морфологическое ядро [5, с. 241].

“ФСП аспектуальности в русском языке представлено грамматическим ядром (которое включает два вида – совершенный и несовершенный), периферией, включающей лексико-грамматическую категорию видового характера глагола (выраженную оппозицией предельных и непредельных глаголов) и семантическую (лексическую) категорию способов действия. По мнению многих грамматистов, в русском языке нет чистых грамматических форм выражения вида, и значение видов тесно связано со способами” [4, с. 104].

“Разработанная в рамках теории функциональной грамматики концепция аспектуального поля русского глагола трактует данную категорию как имеющую четко очерченное ядро и располагающую для выражения своего содержания разноплановыми языковыми средствами. По мнению исследователей, в русском и других славянских языках ядерным средством выражения аспектуальных отношений выступает категория вида, которая “представляет собой наиболее специализированное и регулярное грамматическое средство”, в то время как остальные средства выражения аспектуальности носят не грамматический характер” [6, с. 56].

“К ядру примыкает категория предельности / непредельности (в другой терминологии лимитативности), которая организует “лексико-грамматическую зону” аспектуальности” [7, с. 23].

“Данная категория является семантической, ее содержание составляют разные типы отношения действия к пределу: при внешнем пределе действия временная граница связана с внешними признаками по отношению к действию (с наступлением другого действия или с указанием на срок окончания действия), внутренний предел определяется характером действия, заложенным в значении самого глагола (т.е. через значения вида и способов глагольного действия)” [5, с. 198].

К ближайшей периферии рассматриваемого поля относятся такие средства выражения аспектуальных значений, как способы действия, которые представляют собой “лексическую (отчасти словообразовательную, отчасти лексико-семантическую) аспектуальность” [5, с. 50].

Следует отметить, что при пересечении плана содержания вид и способы действия различаются в принципах и средствах выражения. Видовая характеристика является обязательной для всех глаголов русского языка. Видовое противопоставление, которое может осуществляться внутри одной лексемы и в пределах одного лексического значения, производится с помощью системы грамматических форм, грамматических средств выражения видовых значений.

В русском языке грамматические значения, отношения между словами в предложении выражаются почти исключительно посредством изменения самих знаменательных слов, т.е. их грамматическими формами. Порядок слов подчиняется определенным правилам и может выполнять смысловую, грамматическую или стилистическую роль.

К лексическим средствам реализации аспектуальности большинство исследователей относят “аналитические способы действия”, способные выражать отношения фазовости, начинательности и т. п. посредством сочетания фазового и смыслового глагола [8, с. 65]. Подобные средства широко представлены в анализируемом пространстве запорожских СМИ. Например, “*Существенный рост цен буквально на все, в том числе коммунальные услуги, подвигает украинцев все чаще задумываться над тем, на чём можно сэкономить*” (интернет-газета “Позиция”, 12.03.2017 г. // “В поисках экономического “чуда”). Здесь наречие *чаще* указывает на подчёркнутую частотность (повторяемость), оно относится к лексическим показателям аспектуальности.

“*Понятно, что не всякая семья может себе позволить новую технику и сантехнику, но сэкономить могут абсолютно все*” (интернет-газета “Позиция”, 12.03.2017 г. // “В поисках экономического “чуда”). Местоимение *себе* указывает на личное значение, оно относится к лексическим показателям аспектуальности.

“*Чтобы научиться хоть немного экономить, в первую очередь, установите счетчики на воду*” (интернет-газета “Позиция” 12.03.2017 г. // “В поисках экономического “чуда”). В данном примере сочетание частицы *хоть* и наречия *немного* указывает на значение меры, оно относится к лексическим показателям аспектуальности.

“*Во-вторых, жильцам домов, где появилось кабельное ТВ и Интернет, приходится терпеть ряд неудобств: провода свисают с крыши прямо перед вашим окном или сбоку, а когда дует ветер, они с грохотом бьются о подоконник или карниз. Согласитесь, не самый лучший аккомпанемент*” (портал “Verge”, 18.09.2018 г. // “Провайдерские сети оккупировали подъезды Запорожья”). Сочетание существительных *ряд неудобств* указывает на количественное значение, и относится к лексическим показателям аспектуальности.

“*Часто, дабы сэкономить средства на монтажных работах, провайдеры, выполняя свою работу, пренебрегают правилами прокладки провода, что приводит, во-первых, к незаконному потреблению электроэнергии, за что впоследствии вы можете понести ответственность*” (портал “Verge”, 18.09.2018 г. // “Провайдерские сети оккупировали подъезды Запорожья”). Наречие *впоследствии* указывает на значение образа действия, оно относится к лексическим показателям аспектуальности.

“*Из-за сорванных дверей на крышу или проложенных проводов, которые мешают закрыть дверь, в подъезды попадают вода и снег, вследствие чего портятся стены*” (портал “Verge”, 18.09.2018 г. // “Провайдерские сети оккупировали подъезды Запорожья”). Существительное *дверь* в данном контексте указывает на значение объекта действия, и оно относится к контекстуально-лексическим показателям аспектуальности.

“*В последнем случае специалисты рекомендуют углубляться в характеристики товара*” (интернет-газета “Правда”, 10.10.2018 // “Энергетическая безопасность зависит и от бытовых потребителей”). Предложно-падежная форма *в характеристики* указывает на длительно-дистрибутивный характер и относится к лексическим показателям аспектуальности.

“Из минусов – открытая поверхность спирали, которая при падении вентилятора **может вызвать пожар**, возможный неприятный запах при включении из-за сгорания пыли и довольно высокое энергопотребление” (интернет-газета “Правда”, 10.10.2018 // “Энергетическая безопасность зависит и от бытовых потребителей”). Лексема *пожар* указывает на значение объекта действия и характеризует лексический уровень выражения аспектуальности.

“Для этого, **во-первых, следует использовать их главное преимущество – направленное тепло**” (интернет-газета “Правда”, 10.10.2018 // “Энергетическая безопасность зависит и от бытовых потребителей”). Вводное слово *во-первых* характеризует конкретную временную локализацию действия и относится к лексическим показателям аспектуальности.

“Мы **решили проанализировать развитие** нашего автопрома, сравнив самую популярную модель завода с известными моделями европейских и азиатских производителей” (новостной портал “061”, 16.11.2017 // “Эволюция” Запорожского автопрома: как менялась “Таврия”, в сравнении с Toyota и BMW”). В данном контексте существительное *развитие* указывает на значение объекта действия и относится к лексическим показателям аспектуальности.

“В то время, как европейцы и азиаты заполняли автомобильный рынок стремительным обновлением своих моделей, в Запорожье, наконец то, **приняли решение остановить выпуск “народного автомобиля”**” (новостной портал “061”, 16.11.2017 // “Эволюция” Запорожского автопрома: как менялась “Таврия”, в сравнении с Toyota и BMW”). Лексема *решение*, указывая на объект действия, относится к лексическим показателям аспектуальности.

“Мартены **позволяли с небольшими затратами переработать** металлолом, накопленный за время войны” (интернет-газета “Перспект”, 19.10.2017 // “Как Запорожсталь избавится от устаревших мартенов?”). В данном высказывании словосочетание *с небольшими затратами* указывает на значение ‘ограничительный характер протекания действия’ и относится к лексическим показателям аспектуальности.

“В конце 1950-х гг. европейские металлурги **начали активно переходить** на конвертерное производство с непрерывной разливкой стали” (интернет-газета “Перспект”, 19.10.2017 // “Как Запорожсталь избавится от устаревших мартенов?”). В данном примере наречие *активно* указывает на интенсивность протекания действия, реализуя выражение аспектуальных значений на лексическом уровне.

В репрезентации аспектуальных значений важное место занимают контекстуальные средства – обстоятельства, дополнения, выраженные наречиями, конструкциями со служебными словами, фразеологизмами, существительными во множественном числе и т.п., выполняющие функцию аспектуальных модификаторов. В анализируемом нами материале зафиксированы следующие случаи их употребления. “Ведь если **подойти с умом** к потреблению света и тепла, сумму коммунальной платёжки можно снизить на 20–40%” (интернет-газета “Позиция”, 12.03.2017 // “В поисках экономического “чуда”). Предложно-падежная форма *с умом* указывает на характеристику способа действия и относится к контекстуальным показателям аспектуальности.

“Рост цен на газ **требует взвешенного подхода** к использованию его в быту” (интернет-газета “Позиция”, 12.03.2017 // “В поисках экономического “чуда”). В данном примере словосочетание *взвешенного подхода* указывает на определительные характеристики, оно относится к контекстуальным показателям аспектуальности.

“Более того, **используйте мощность горелки на таком уровне**, который необходим для приготовления конкретного блюда” (интернет-газета “Позиция”, 12.03.2017 // “В поисках экономического “чуда”). В данном примере сочетание *на таком уровне* указывает на значение меры признака и относится к контекстуальным показателям аспектуальности.

“К тому же, **на каждом этаже** находится электроцит, который от постоянной сырости ржавеет” (портал “Verge”, 18.09.2018 г. // “Провайдерские сети оккупировали подьезды

Запорожья”). Словосочетание *на каждом этаже* указывает на локализацию места действия, оно относится к контекстуальным показателям аспектуальности.

“*Здесь производители и трейдеры конкурируют между собой буквально в режиме реального времени*” (интернет-газета “Правда”, 10.10.2018 г. // статья “Энергетическая безопасность зависит и от бытовых потребителей”) – наречие *здесь* указывает на значение места действия, оно относится к контекстуальным показателям аспектуальности.

“*Этим летом сименс-мартеновскому процессу исполнилось 150 лет – его рождение датируют июлем 1865 г.*” (интернет-газета “Проспект”, 19.10.2017 г. // “Когда Запорожсталь избавится от устаревших мартенов?”). В данном примере словосочетание *этим летом* определяет временное значение и относится к контекстуальным показателям аспектуальности.

“*В новейшей истории модернизации мешали разногласия между акционерами*” (интернет-газета “Проспект”, 19.10.2015, статья “Как Запорожсталь избавится от устаревших мартенов?”), словосочетание *в новейшей истории* локализует время действия, оно относится к контекстуальным показателям аспектуальности.

Периферийные средства выражения аспектуальности включают неглагольные лексические показатели – слова и сочетания слов, определяющие характер протекания действия (показатели краткости действия, его единичности – изредка, иногда и др., показатели длительности – наречия всё время, долго и др.). При этом неглагольные показатели являются внешними показателями протекания действия по сравнению с обязательными внутренними маркерами аспектуальности, выражающимися посредством форм грамматического вида, выразителями предельности / неопределённости действия и способов глагольного действия. Дальнюю периферию русского аспектуального поля составляют синтаксические средства репрезентации аспектуальных характеристик действия (порядок слов, средство связи) [5, с. 28].

“Не у всех лежат сбережения на чёрный день, поэтому многим приходится выгребать последние копейки, оставшиеся от зарплаты после уплаты коммунальных услуг, чтобы прожить ещё 30 дней” (интернет-газета “Позиция”, 12.03.2017 // “В поисках экономического “чуда”). В данном примере сочетание частицы с числительным и существительным *ещё 30 дней* указывает на значение меры времени, оно относится к периферийным показателям аспектуальности.

“*И с каждым месяцем сумма в квитанции только увеличивается*” (интернет-газета “Позиция”, 12.03.2017 // “В поисках экономического “чуда”). Словосочетание *с каждым месяцем* указывает на длительность протекания действия, оно относится к периферийным показателям аспектуальности.

“*Более двух с половиной лет назад КП “Основание” объявило настоящую войну таким провайдерам*” (интернет-газета “Верже”, 18.09.2017 // “Провайдерские сети оккупировали подъезды Запорожья”). Сочетание наречия с числительным, существительным и наречием *более двух с половиной лет назад* указывает на значение времени действия, оно относится к периферийным показателям аспектуальности.

“*За последние полгода ситуация с провайдерами улучшилась, их стало значительно меньше, чем за аналогичный период 2015 года, отмечают в КП “Основание”*” (информационный портал “Верже”, 18.09.2016 г. // “Провайдерские сети оккупировали подъезды Запорожья”). Словосочетание *за последние полгода* указывает на значение времени действия, оно относится к периферийным показателям аспектуальности.

“*Увеличение спроса на них в нынешнем году привело и к увеличению предлагаемой линейки товаров*” (интернет-газета “Правда”, 10.10.2017 г. // “Энергетическая безопасность зависит и от бытовых потребителей”). В данном употреблении словосочетание *в нынешнем году* указывает на значение времени действия, оно относится к периферийным показателям аспектуальности.

“Запорожские “Таврии” и по сей день колятся по городам и сёлам Украины и ближнего зарубежья” (новостной портал “061”, 16.11.2017 // ”Эволюция” Запорожского автопрома: как менялась “Таврия” в сравнении с Toyota и BMW”). В данном примере сочетание предлога с местоимением и существительным *по сей день* указывает на характер протекания действия, и оно относится к периферийным показателям аспектуальности.

Таким образом, проанализировав медийное пространство русскоязычных СМИ г. Запорожья с точки зрения особенностей их аспектуальной организации, можно прийти к выводу о том, что роль неядерных элементов в её реализации является одним из ключевых для выражения эксплицитных смыслов, реализуемых на уровне морфологической категории вида. Большую частотность обнаружили контекстуальные средства, употребляющиеся преимущественно в медиажанре аналитического дискурса, лексические и периферийные чаще функционируют в публикациях новостного характера.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белошапкова Т. В. Когнитивно-дискурсивное описание категории аспектуальности в современном русском языке: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. Москва, 2008. 40 с.
2. Болдырев Н. Н. Категориальное значение глагола. Санкт-Петербург: РГПУ им. А. И. Герцена, 1994. 169 с.
3. Бондарко А. В. Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии. Санкт-Петербург: СПбГУ, 1996. 220 с.
4. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград: Наука, 1983. 208 с.
5. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики. Москва: Языки славянской культуры, 2002. 736 с.
6. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии. Ленинград: ЛГУ, 1984. 263 с.
7. Падучева Е. В. Семантические исследования (семантика времени и вида в русском языке, семантика нарратива). Москва: Школа “Языки русской культуры”, 2006. 464 с.
8. Шарандин А. Л. Системная категоризация русского глагола: учеб. пособ. Тамбов: Изд-во Тамбов. ун-та, 2011. 209 с.

УДК 811.161.2 : 81'373.611

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-05>

NOMINA INSTRUMENTI З СУФІКСОМ -ЛО В СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКІЙ ТА НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (I)

Меркулова О. В., к. філол. н., ст. викладач

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

gorytsvit1977@gmail.com

Стаття присвячена описові особливостей функціонування суфікса -ло в іменниках на позначення знарядь дії в рибальській, мисливській, тваринницькій, землеробській та загальнопобутовій лексиці середньо- та новоукраїнської мови. Встановлено, що найбільшою в кількісному плані групою є іменники на позначення рибальської й загальнопобутової лексики. Меншою в кількісному плані є група *nomina instrumenti* землеробської й тваринницької сфер.

Ключові слова: суфікс, nomina instrumenti, рибальська лексика, лексика загальнопобутового призначення, мисливська лексика, землеробська лексика, середньоукраїнська мова, нова українська мова.

NOMINA INSTRUMENTI WITH SUFFIX -LO IN THE MIDDLE UKRAINIAN AND NEW UKRAINIAN LANGUAGE. I

Merkulova O.V., PhD in Philology, senior lecturer

*Zaporizhzhia National University
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine*

The article continues the research “Nomina instrumenti with suffix -lo in the Ukrainian language 11-17 centuries” which was published in the scientific bulletin “Visnyk of Zaporizhzhia National University”, and aims to describe the specifics of functioning of the suffix -lo of the nouns that name the tools for fishing, hunting, stock raising, farming and household in the vocabulary of Middle and New Ukrainian language. In spite of the considerable interest of scientists in nomina instrumenti (they actively study the theoretical backgrounds of distinguishing the word-building category of instrumentarium and its semantics; the functional aspect of this word-building category; the participation of different formants, including the suffix -lo, in derivation of tools’ denominations), the complex research of dynamics of the participation of the mentioned above formant in creating the instruments’ names of Middle and New Ukrainian Language has not been undertaken to date. This determines the relevance of our research. The suffix -lo, which was created as a result of the convergence of formants -dlo, -slo and -lo, participates in the creation of instrumental names and joins mainly to verbal stems (*тягло, бовкало, сушило*) and rarely to nominal and adjectival ones (*вудило, живило*), the same as it was in the Proto-Slavic and the Old Russian-Ukrainian periods. It is noteworthy that in the parts of derivatives there is an onomatopoeic seme (*бразкало, таракало*). The examined sources of the mentioned periods of the Ukrainian language development make it possible to state that the denominations of tools for fishing and hunt, and also n. instrumenti for household are the largest in quantity lexical and semantic groups. Only a small part among these names is inherited from the Proto-Slavic (*чересло, рало*) and the Old Russian-Ukrainian (*сило, кадило*) languages, the majority of them are new-formed words, which is caused not only by the expansion of tools’ range of the examined subgroups but also by the popularity of particular objects of fishing, hunt and household for a considerable period of time. The technical development was the reason for the gradual disappearance of instrumental denominations of farming and stock raising spheres.

Key words: suffix, nomina instrumenti, fishing vocabulary, household vocabulary, hunting vocabulary, farming vocabulary, the Middle-Ukrainian language, the New Ukrainian language.

Іменники зі значенням інструментальності постійно перебувають у полі зору лінгвістів. Теоретичні засади виокремлення словотвірної категорії інструменталія та її наповнення з’ясовували Б. Очкова [16], О. Безпояско, К. Городенська [1], І. Ташпулатова [18], Н. Толстова [19], Н. Клименко [5], Л. Мурзіна [14], В. Олексенко [15], Г. Штасни [20] та інші; функційний аспект згаданої словотвірної категорії висвітлювали М. Ландер [6], Я. Старченко [17]; участь різних формантів у творенні найменувань знарядь дії та їх частин в українській мові описували П. Білоусенко та В. Німчук [2, 107-109 і далі], С. Воропай [4, 70-78], Г. Волинець [3], В. Ліпич [8; 9]; n. instrumenti на -ло в межах рибальської лексики розглядали Є. Мотузенко [13], І. Ліпкевич [10], Р. Міняйло [12]. Запропонована розвідка є продовженням опублікованої на сторінках цього часопису статті “Nomina instrumenti with suffix -lo in the Ukrainian language 11-17 centuries” [11]. Проте комплексного дослідження динаміки участі згаданого форманта у творенні інструментальних найменувань середньо- та новоукраїнської мови дотепер не було. Це й зумовило **актуальність** нашої розвідки. **Мета** першої частини циклу статей, що його плануємо оприлюднити, – опис розвитку nomina instrumenti з суфіксом -ло в рибальській, мисливській, тваринницькій, землеробській та загальнопобутовій лексиці.

Суфікс -ло, який постав у результаті зближення формантів -dlo, -slo і -lo [огляд думок див. 11, с. 197], як і в праслов’янський та давньоруськоукраїнський період, приєднується головно до дієслівних основ.

І. Одну з найбільших груп складають **найменування рибальського та мисливського приладдя**.

За нашими даними, ні середньо-, ні новоукраїнська мова не зберегла давніх іменників рибальської лексики (**kutidlo, *kьrmidlo, *krotidlo* [11, с. 197]), натомість із XVII століття фіксуються численні новотвори, а саме: *страшило* (XVII МатТимч II 370, Гр IV 214) ‘знаряддя для лякання риби під час її лову; опудало’ від *страшити* ‘лякати’ (1659 МатТимч

II 40); *грузило* (Гр I 332, 1918 ІвШум 84, 1932 СТТ 32, СУМ II 180) ‘жердина із залізною скобою, якою рибалки притримують краї сіті біля дна в процесі витягування; предмет, що прикріплюється до волосіні, риболовної сітки і т. ін. для занурення їх у воду’; *тягло* (Гр IV 301) ‘лямка, пристосування для тяги неводу, порому’; *бовтало* (1992 Чаб I 93) ‘вудлище’, ‘тичина, жердина з порожнистим потовщенням на кінці – рибальське знаряддя, яким заганяють рибу в сітку’ і варіант *бовкало* (2000 СЗГ I 25) ‘рибальське пристосування заганяти рибу в сіть’; *гонило* (1992 Чаб I 242) ‘тичина, жердина з порожнистим потовщенням на кінці – рибальське знаряддя, яким заганяють рибу в сітку’ (*гонити* ‘гнати’); *сушило* (IV 116) ‘кілок, до якого петлею прив’язують кінець кодоли’.

Частина похідних має, поряд із дієслівною, звуконаслідувальну природу, що зумовлено конструкцією приладів, а саме: *клочило* [10, с. 123] ‘дощечка у вигляді ложки, коротка палиця, один із кінців якої має форму ратиці, чим б’ють по воді, щоб характерним звуком, подібним до квакання жаби, приманити сома’ від *клочити* ‘приманювати сома’ [див. докладніше Міняйло, с. 26], пор. також звуконаслідувальне **klok-* ‘клекіт, клекотати’ – ЕСУМ II 464); *хрокало* (Гр IV 415) ‘знаряддя для залякування риби’, *хрюкало* [10, с. 123] ‘жердина, яка звичайно має на кінці насадку – залізу трубку, порожню всередині’ від *хрокати* (Гр IV 415), *хрюкати* [10, с. 124] ‘вдаряти жердиною по воді так, щоб вона видала звук, подібний до хрюкання: це має лякати рибу й заганяти її в сітку’.

Іменниками й (рідше) прикметниками мотивовані нечисленні деривати, засвідчувані в розглянутих джерелах із XVIII століття, наприклад: *удило* (ІКІС) та варіант із протетичним -*в-* *вудило* (Гр I 259, 1958 Моск 22, СУМ I 781) ‘вудилище’, пор. прасл. **oda* ‘спис із зазубреним вістрям для биття риби’ (ЕСУМ I 437); *грузило* (Гр I 332, 1918 ІвШум 84) ‘жердина із залізною скобою, якою рибалки притримують краї сіті біля дна в процесі витягування’, ‘вантаж (каміння, залізо), прив’язаний до нижньої кодоли невода; свинець, олово, інший невеличкий залізний предмет, прикріплений до мисини на вудці в ролі грузка, щоб гачок занурювався у воду; палиця із залізною дугою на кінці, якою притискають нижню кодолу до дна водойми, щоб риба не витікала під сподами невода, коли його витягають на берег’ (1932 СТТ 32; 10, с. 94); *гонило* (1992 Чаб I 242) ‘тичина, жердина з порожнистим потовщенням на кінці – рибальське знаряддя, яким заганяють рибу в сітку’; *живило* (I 315) ‘пристрій у вигляді корзини з кришкою або обтягнутою сіткою дерев’яного каркаса, який на вірьовці опускається у воду біля берега і в якому зберігається після улову *жива риба*’; *сошило*, *сушило* [10, с. 124] ‘кіл, який встромляють у землю на березі, щоб можна було утримати невід, який зноситься течією (сошило з’єднане канатом зі стоячим крилом невода)’ від одного, як і *сохар*, етимологічного кореня *сох-/сош-*, який, на думку Є. Мотузенка, трапляється у слов’янських найменуваннях жердини з розгалуженням, що використовується з різною метою [цит. за: 10, с. 124].

Дещо менше фіксується віддієслівних найменувань сфери мисливства. З давньоруськоукраїнського періоду успадкований субстантив *сило* (О II 213, 2000 СЗГ II 144) ‘сильце для птахів; петля з дроту для ловлі звірів’, пор. перен. *не вплутатися нам в сило лукавоє* (XVIII Ск 782).

Новотвори засвідчені головню в південно-західних діалектах нової української мови, а саме: *жало*, *жило* ‘гострий зазубрений кінець гачка’ (від *жалити*) [10, с. 113]; *рило* (1992 Чаб IV 8) ‘кілок, до якого петлею прив’язують кінець кодоли’; *пругайло* (2000 СЗГ II 96) ‘сильце особливої конструкції для лову диких качок, що прив’язується до нахиленої гілки, яка потім підіймає спійману жертву догори’, пор. *пруг* ‘крива лінія, дуга, півколо’ – СУМ VIII 358, *пругло* (Там само) ‘сильце або петля дроту для лову птахів чи дрібних диких звірів’ та, очевидно, варіантне утворення *прудло* (2000 СЗГ II 96) ‘сильце або петля дроту для лову птахів чи дрібних диких звірів’. Гадаємо, аналогічним впливом можна пояснити інтерфіксальний лівобічний елемент у похідному *пужавило* (1962 Дорош 116) ‘пужално’ (пор. *мотовило*),

якого вже немає в пізнішому девербативі *пужало* (1992 Чаб I 296) ‘пужално батога’ (кореневий *-ж-* в обох іменниках – результат трансформації суфіксального *-j-* у дієслівній основі **pōdjati*).

Сему звуконаслідування мають західнополіські назви спеціальних пристроїв загонича для підняття звірів з лігва, а саме: *бразкало* (2000 СЗГ I 30); *буркало* (38); *деркало* (126) від *деркати* ‘подавати звуки, подібні до качиноного крику’ (Там само); *таракало* (II 192) від *таракати* ‘стукати’ (сер. XX / 2008 Шило 249).

II. 3 XVII століття активно поповнюється новотворами група найменувань інструментів домашнього побуту.

З-поміж виявлених утворень розглядової семантики виокремлюються назви посуду та кухонного інструменту, що фіксуються з середини XVII століття й представлені здебільшого в говірковому мовленні, наприклад: *colum*, *решето*, *antia*, *че(р)пало* (сер. XVII СлЛекс 86), *черпало* (1990 Сизько 92) ‘ополоник’; *aspergillum*, *кропило* (сер. XVII СлЛекс 94); *цідило* (Гр IV 431, 1984 О II 354, СЗГ II 242) ‘шматок тканини, крізь яку проціджують молоко або творог, сито’; *заткало* (2000 СЗГ I 178) ‘корок пляшки’ (*заткнути*); *мняло* (316) ‘товкачик для вареної картоплі’; *тикло* (II 198) ‘паличка з дірчастим кружком на нижньому кільці, яким збивають масло в масничці’.

Відіменниковим є дериват *їдало* (Гр II 196) ‘широка частина ложки, та якою набирається страва (*їда*)’

На позначення дзеркала в новій українській мові використовуються девербативи *верцадло* (1917 РУСПГ 13, 1918 ІвШум 134), що є польським запозиченням (*zwierzadło, ziercadło*), співвідносним із **zъrcati* (ЕСУМ I 361), та *прозирило* (Гр III 466).

Інші найменування, що фіксуються з XVII століття, окремих груп не формують. Успадкованими з давньоруськоукраїнської мови є віддієслівні іменники: *яко шило в мѣху не затаитс#* (1598-1599 СУМ 16-п.п.17 X 237); *ставило* (ІКІС) ‘ваги’. Решта – новотвори, а саме: *утирало* (1627 МатТимч II 445) ‘щипці для свічок’, *утирало* (ІКІС, Ж 1020, Гр IV 363, О II 323) ‘рушник’; *укривало* (Ж 1008) ‘ковдра’; *давило* (Гр I 355) ‘прес’; *обмахало* (III 17) ‘опахало, яким відганяють мух’; *тягло* (IV 301) (*жартівл.*) ‘трубка для куріння з усім приладдям для неї’; *опахало – віяло* (1928 Р-УСВТ 110); *стягло* (О II 263) ‘те, чим стягують, стискають щось’.

Інокли формант *-ло* приєдується до дієслова обох видових – доконаного й недоконаного – форм, наприклад: *затицало* (1642 СУМ 16-п.п.17 X 246) ‘затичка, чіп’ (*затикати*), *заткало* ‘солом’яна в’язанка, якою закривають вхід у погріб’ (1992 Чаб II 77) (*заткнути*), ‘корок пляшки’ (2000 СЗГ I 178).

Для називання предмета, за допомогою якого викресують вогонь, з кінця XIX століття використовуються девербативи *кресало* (Гр II 303, 1932 СФТ 153) ‘огниво’, *кресило* Деберейнера (1932 СФТ 153, 2000 СЗГ I 252), *кресло*, *кресало*, *кресило* (2000 СЗГ I 252) ‘залізна пластинка, якою викресують вогонь’ та десубстантив *огнило* (II 7) ‘залізна пластинка, яку використовували при викресуванні вогню’.

III. Лексика сфери землеробства представлена більшою, ніж у розглянутих вище групах, кількістю успадкованих із попередніх періодів дериватів. З праслов’янської мови успадкованими є такі похідні: *чересло* (1564 МатТимч II 476, 1840 Б-Н 388, Гр IV 456) ‘ніж, різець у плузі, розташований перед лемешем’; *рику на рало ю(ж) возложи(в)ши, наза(д) с# не овл#да(л)* (сер. XVII СУМ 16-п.п.17 IV 178,). З давньокиївської доби відомі такі похідні *кадило*, *каділо* (1489 СУМ 16-п.п.17 XIV 5) ‘кадильниця, кадило’; зробивши *воротило* (1627 МатТимч I 115); *bilanx*, *вѣсило*, *мѣрило* (сер. XVII СлЛекс 102), *мирило* (1840 Б-Н 224), *мірило* (СУМ IV 745) ‘те, чим міряють, вимірюють що-небудь’.

Новотвори, яких небагато, – девербативи, а саме: не повноголосна форма *влочило* (1642 СУМ 16-п.п.17 IV 113) ‘борона’ (те, що *волочать*); *batillum*, *погребало* (сер.XVII СлЛекс 101) ‘лопата’; *двійло* (Гр I 362) ‘залізо в рала з подвійним вістря’, *кресело* (1971 Лис 106) ‘кінець гряділя в плузі, за який чіпляється орчик’.

IV. Деривати на позначення інструментів сфери **тваринництва** фіксуються, за нашими даними, з XVI століття і служать здебільшого на позначення інструменту для чищення худоби, а саме: *гребло* (XVI ПЗ XVI-XVII 102), *взяли... гребло* (1605 ДМ 39, СУМ II 163) ‘гребло’, *зграбло* (1 пол. XX Пиртей 113) ‘металевий гребінь для чищення худоби’, *згребло* (Гр II 140, 1958 Палам 26) ‘скребниця для чистки худоби’; *чесало* (ІКІС, 1992 Чаб IV 214) ‘скребниця для чищення коней’; *калатайло* (Гр II 209, О I 335) ‘дзвіночок з дерева або з залізної бляхи, який вішають коровам, телятам, волам на шию; калатало’.

Висновки. Суфікс **-ло** бере участь у творенні інструментальних найменувань і приєднується головню до дієслівних (*тягло*, *бовкало*, *сушило*), рідше – до іменникових та прикметникових (*вудило*, *живило*) основ. Прикметним є те, що в частині похідних наявна звуконаслідувальна сема (*бразкало*, *таракало*). Обстежені джерела згаданих періодів розвитку української мови дають підстави стверджувати, що найбільшими в кількісному плані лексико-семантичними групами є найменування рибальського та мисливського приладдя, а також п. instrumenti сфери домашнього побуту. З-поміж цих назв невелика частина успадкована з праслов'янської (*чересло*, *рало*) та давньоруськоукраїнської (*сило*, *кадило*) мови, більшість же – це новотвори, що зумовлено не тільки розширенням арсеналу знарядь дії розгляданих підгруп, а й популярністю окремих предметів рибальства, мисливства й побуту впродовж тривалого часу. Технічний розвиток став причиною поступового зникнення інструментальних найменувань землеробської й тваринницької галузей, про що свідчить поширеність *nomina instrumenti* цієї семантичної групи здебільшого в діалектному просторі.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Б-Н** Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наук. думка, 1966. 423 с.
- Гр** Словарь української мови / збір. ред. журн. “Киевская старина”. Упоряд., з дод. власн. матеріалу Б. Грінченка. Київ, 1907-1909. Т. 1–4.
- ДМ** Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: зб. акт. док. / підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова, В. Ю. Франчук, Т.К. Черторизька. Київ : Наук. думка, 1981. 316 с.
- Дорош** Дорошенко С.І. Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини. *Діалектологічний бюлетень*. Вип. ІХ. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 101–123.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови / за ред. О. С. Мельничука: у 7 т. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1-6.
- Ж** Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. Львів : Друкарня товариства ім. Т. Шевченка, 1886. Т. 1–2. 1117 с.
- ІвШум** Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. Київ : Обереги, 2006. 528 с. (надруковано за виданням: Іваницький С., Шумлянський І. Російсько-український словник: у 2 т. Вінниця : Нова друкарня Пойлішер, 1918).
- ІКІС** Індекс картотеки історичного словника XVI – п.пол. XVII ст. Зберігається в Інституті українознавства ім. Крип'якевича АН України у Львові.
- Лис** Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ : Наук. думка, 1974. 270 с.
- МатТимч** Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підгот. до вид. В.В. Німчук та Г.І. Лиса: у 2 кн. Київ; Нью-Йорк: Преса України. Кн. 1–2.

- Моск** Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса : ОДУ, 1958. 78 с.
- О** Онишкевич М.Г. Словник бойківських говірок. Київ : Наук. думка, 1984. Ч. 1–2.
- Палам** Паламарчук Л.С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки (Вчорайшенського району Житомирської області). Лексикографічний бюлетень. Вип. VI. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. С. 22–35.
- Пиртей** Короткий словник лемківських говірок / упор. та підгот. до друку Є. Д. Турчин. Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
- ПЗ** Словник української мови. XVI – перша половина XVII ст. Пробний зошит / відп. ред. Д.Г. Гринишин. Київ : Наук. думка, 1983. 158 с.
- Р-УСВТ** Якубські С. та О. Російсько-український словник військової термінології. Київ, 1928. 217 с.
- СЗГ** Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. Луцьк: Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000.
- Сизько** Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ, 1990. 100 с.
- Ск** Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків;Едмонтон;Торонто : Майдан; Вид-во. Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.
- СлЛекс** Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинській. *Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. Німчук В. В. Київ : Наук. думка, 1973. С. 58–418.*
- СТТ** Словник транспортної термінології. (Проект). Київ : Вид-во Українська радянська енциклопедія, 1932.– 370 с.
- СУМ 16-п.п.17** Словник української мови XVI - першої половини XVII ст. Львів, 1994–2006. Вип.1–13.
- СУМ** Словник української мови. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 1–11.
- СФТ** Словник фізичної термінології. Зредагував В.В. Фаворський / відтворене видання 1932 року. Київ, 2009. 240 с.
- Чаб** Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4 т. Запоріжжя, 1992.
- Шило** Шило Г.Ф. Наддністрянський регіональний словник. Львів;Нью-Йорк : Ін-т українознавства ім. І.І. Крип'якевича, 2008. 288 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови : монографія. Київ : Наук. думка, 1987. 211 с.
2. Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс **-ина**) : монографія. Запоріжжя;Ялта;Київ : ТОВ “ЛПКС”, 2009. 458 с.
3. Волинець Г. М. Лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних *nomina instrumenti* в сучасній українській мові. *Актуальні проблеми слов'янської філології* : міжвуз. зб. наук. праць. Київ–Ніжин : ТОВ “Видавництво «Аспект-Полиграф»”, 2006. С. 109–116.

4. Воропай С. В. Система конфіксального творення іменників в українській мові XIX-XX ст.: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя, 2001. 206 с.
5. Клименко Н. Ф. Назви знарядь. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія, 2004. С. 395–396.
6. Ландер М. А. Взаємодія словотворчих суфіксів інструментальності у складі спільнокоренових словотворчих синонімів. *Наукові праці. Мовознавство*. Вип. 211. Том 223. Миколаїв, 2013. С. 42–46
7. Ліпич В. Інструментальні найменування з суфіксом **-ач** в українській мові. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Сучасні технології навчання іноземних мов і культур у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах”*: зб. наук. праць. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2016. С. 67-70.
8. Ліпич В. Нульовий формант в структурі складних інструментальних найменувань української мови. *Людина в мовному просторі : історична спадщина, проблеми, перспективи розвитку*. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (17 – 18 травня 2018 р.) : збірник тез / упор. І. Я. Глазкова, В. В. Богдан. Мелітополь : Видав. будинок Мелітопольської міської друкарні, 2018. С. 109–111.
9. Ліпич В. М. Композити-інструментальні найменування з нульовим формантом в українській мові. *Філологічні науки*. 2016. № 40. С. 127–131.
10. Ліпкевич І. Г. Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпряниці : дис... канд. філол. наук. Запоріжжя : Запорізький ун-т, 1993. 246 с.
11. Merkulova O. V. Nomina instrumenti with suffix -lo in the Ukrainian language 11–17 centuries. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Філологічні науки*. 2016. №1. С. 197–203.
12. Міняйло Р. В. Роль рибальської лексики в художньому тексті. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХнПУ ім. Г. С. Сковороди*. 2018. Вип. 48. С. 22–27.
13. Мотузенко Е. М. Морская рыболовецкая терминология Северо-Западного Причерноморья: дисс. ... канд. филол. наук. Одесса, 1987. 223 с.
14. Мурзіна Л. А. Словотвірна категорія інструментальності у її зв'язках із синтаксичною структурою мови. *Мовознавство*. 1996. №2–3. С. 64–67.
15. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника. Херсон, 2005. 335 с. С. 79–103.
16. Oczkova V. Nomina instrumenti we wspolczesnym jezyku serbsko-chorwackim. Wroclaw : Zaklad Narodowy im Ossolinskich, 1977. 143 s.
17. Старченко Я. С. Словотвірні деривати інструментальності в сучасних українських жаргонах. *Одеський лінгвістичний вісник. Науково-практичний журнал*. 2014. Вип.4. С. 239–243
18. Ташпулатова И. Словообразовательная категория орудия действия в современном украинском языке. *Актуальные проблемы русского словообразования* : сб. науч. ст. Ташкент : Укитувчи, 1985. С.229–233.
19. Толстова Н. А. Словообразовательная категория названий орудий труда в современном русском литературном языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ставрополь, 2006. 28 с.
20. Штасни Г. Nomina instrumenti у српском језику. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. 2017. Књига XLII-1. С. 339–356.

ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС КАТЕГОРІЇ ІНТЕНСИВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Митяй З. О., к. філол. н., доцент

Мелітопольський державний педагогічний університет

ім. Богдана Хмельницького

вул. Університетська, 20, м. Мелітополь, Запорізька обл., Україна

mzo63719@gmail.com

У статті досліджується категорія інтенсивності, що зреалізовує кількісні і якісні відношення в сучасній українській мові, прослідковується її взаємодія з категорією оцінки. Визначається семантична структура категорії інтенсивності, з'ясовуються особливості функціонального навантаження мовних одиниць, де спільна для них семантична ознака має градацію – ступінь посилення або ослаблення вияву.

Ключові слова: категорія інтенсивності, кількісно-якісні відношення, градуальність, категорія кількості, категорія якості, категорія оцінки, категорія параметричності.

LINGUISTIC STATUS OF CATEGORY OF INTENSITY IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Mytiay Z. O., PhD in Philology, Assistant Professor

Melitopol Bohdan Khmelnytsky State Pedagogical University

Universitetskaya Str., 20, Melitopol, Zaporizhzhia region. Ukraine

The article deals with the category of intensity, which realizes quantitative and qualitative relations in the modern Ukrainian language, its interaction with the rating category is followed.

At the core of intensity, correlated with the notion of graduality, is a gradational sign. In the minds of each individual, the degree of graduality has a subjective character, but subjective perception, subjective assessment is based on such concepts as quantity, quality and degree. Their score is always subjective, but they objectively characterize objects and phenomena.

The category of intensity is correlated with the notion of quantitative gradation of the sign and has a two-way character, due to the unity of form and content and belongs to the attributive conceptual categories, appears as a dynamic, functional transition from the category of quantity to the category of quality.

The rating category ensures the unity of quantitative and qualitative indicators in the language. Actually, the assessment itself is in the center of the formation of quantitative and qualitative features on the graduation scale, defines the semantic structure of the category of intensity, the degree of detection of the sign, providing calibration in relation to the norm.

Categories of intensity and evaluation are not completely identical concepts: graduality is considered as the degree of expression of the sign, and the evaluation forms a positive or negative opinion in relation to someone or something. Therefore, speaking with adjacent concepts, the intensity, the degree of manifestation of the sign and the assessment characterize the signs and objects of speech on different sides.

These categories belong to the field of quantitative gradation, the degree of the manifestation of the sign, providing its internal semantic discreteness, without exhausting the semantic diversity. The consideration of the importance of evaluation in the construction of the gradual scale involves the dependence of the semantic structure of the category of quantitative gradation, the intensity of the expression of the sign and determines its semantic structure, semantic division.

The category of intensity is on the verge of the categories of quantity and quality. However, if the intensity indicates the degree of expression of the sign, the score coincides with the moral and ethical ideas and judgments about it. The intensity category has a complex, diffuse, and multidimensional semantic structure. All this is an indicator of the importance of systematic study and comprehension of such a phenomenon within the quantitative and qualitative relations presented in the modern Ukrainian language.

Key words: category of intensive, quantitative and qualitative relations, graduality, category of quantity, category of quality, category of estimation, category of parametricity.

З початку ХХІ століття в українському мовознавстві з'явилося чимало праць, у яких досліджують семантичний аспект опису мовних одиниць. У наукових публікаціях прослідковуються семантичні зв'язки й опозиції одиниць різних мовних рівнів, з'ясовуються основні параметри і характерні особливості семантико-граматичної структури, виокремлюються інтегральні й диференційні семантичні ознаки і семантичні поля різних

типів, йдеться про те, що семантичні поля певним чином відповідають структурі мислення носіїв мови (Ю. М. Караулов, П. Роже, Х. Касарес).

Інтенсивність належить до універсальних поняттєвих категорій і виступає об'єктом уваги природничих і гуманітарних наук. В основу методології її дослідження покладено загальноновизнані наукові положення взаємопов'язаних категорій кількості та якості. Закономірності розвитку об'єктивного світу відображені в категоріях людського мислення. Як слушно зауважує З. Митяй, цінною є інформація про “безперервність розвитку явищ, що притаманні світу, взаємозумовлені поняттями якості предмета та його залежності від кількості, враховуючи аспект оцінювання, що ґрунтується, як і будь-яка оцінка, на порівнянні тих чи інших ознак з нормою” [6, с. 122]. Оцінне квантитативне значення індивергентне стосовно числа. Такі значення відносні, градуйовані й прагматичні: у них чітко може простежуватися суб'єктивний фактор.

Незважаючи на наявність великої кількості робіт, присвячених теоретичному і практичному вивченню оцінних факторів, у науковій літературі не отримали всебічного висвітлення деякі аспекти квантитативних значень. Виникають проблеми оцінних кількісних компонентів, зокрема і питання, пов'язані з інтенсивністю, ступенем вияву ознаки. У сучасному вітчизняному мовознавстві багато питань, пов'язаних із системним вивченням цієї категорії, у тому числі й засобів вираження інтенсивності, ще не набули обґрунтованого розв'язання. Вони розглядалися здебільшого в колі інших проблем. Чітко не визначені загальноновизнані підходи до принципів їхньої класифікації. Проте категорія інтенсивності, її оператори широко представлені в мовному просторі.

Метою статті є визначення місця і ролі категорії інтенсивності та її вираження в мовному полі кількості у сучасних граматичних студіях.

Мова, як відомо, є відображенням дійсності відповідно до знань і уяви окремого індивіда чи спільноти. Розуміння ними інтенсивності вияву ознаки явищ, подій, фактів у їхній уяві супроводжується відображенням у мові системи позначення різноманітних вимірів. Один зі специфічних виявів такого диференціювання світу – наявність мовних одиниць, де спільна для них семантична ознака має градацію – ступінь посилення або ослаблення вияву. Мовна категорія інтенсивності як одна з досить розлогих і складно організованих категорій здавна привертає увагу дослідників.

У різні періоди до вивчення семантики інтенсивності безпосередньо чи опосередковано зверталася значна кількість мовознавців, як вітчизняних, так і зарубіжних: І. Бодуен де Куртене, Ш. Балі, О. Бондарко, Е. Сепір, Н. Арутюнова, О. Шейгал та ін. На думку вчених, вона перебуває на межі категорій кількості і якості, що відповідає ідеям функційної граматики [4, с.21].

У дослідженнях, присвячених різним сферам людського знання, переважає якісне вивчення дійсності – створення своєрідної мовної картини світу. У роботах із функційної граматики інтенсивність зараховують до сфери якості, оскільки “квантитативний елемент міри і ступеня накладається на квалітативну основу, причому результат взаємодії зазначених ознак – це саме якість: кількісний елемент міри і ступеня стосовно певної (вихідної) якості породжує нову якість” [4, с.21].

Накопичення інформації про якості, властивості будь-яких явищ уможливило їхній розгляд з точки зору кількісної визначеності й у такий спосіб створення уявлення про глибинну сутність кожного явища, установлення кількісної визначеності тієї чи іншої субстанції. Усі предмети і явища об'єктивної дійсності мають кількісну визначеність: для них характерна певна величина, число, обсяг, ступінь розвитку властивостей.

Поняття кількості у філософській літературі пропонувано розглядати як “величину наявності будь-чого, яку при порівнянні можна виразити приблизно або точно” [5, с. 81-82]. Кількість як універсальна логічна категорія, відбиваючись у сфері поняттєвих категорій, реалізується в

мовних одиницях, що виражають кількісний вияв ознаки зі спрямуванням на активну граматику.

Одним із перших спробував кваліфікувати кількісні мовні показники Л. В. Щерба, який розглядав подібні одиниці як особливу категорію. Т. П. Ломтев одним з перших звернувся до їхнього системного аналізу. Подальшим опрацюванням квантитативів серед російських лінгвістів займалися Ю. І. Левін, О. В. Падучева, О. К. Кіклевич та ін.

В україністиці їх фрагментарно розглядали К. Г. Городенська, М. В. Кравченко, О. К. Безпояско, С. О. Швачко та ін. Значна кількість праць вітчизняних мовознавців пов'язана з вивченням кількісних відношень на матеріалі англійської, французької, німецької мов, інколи у порівнянні з аналогічними явищами в російській та українській мовах. Зокрема, такими питаннями займалися Л. М. Беляєва, Л. М. Марчук, С. О. Швачко, О. В. Щebetенко та ін.

В основі інтенсивності, співвідносної з поняттям градуальності, знаходиться градаційна ознака. Проблема градації – одна з кардинальних лінгвістичних проблем, що пов'язується зі ставленням мовця до мовленого, тобто до створеного ним повідомлення. Вибір градаційних засобів зумовлюється комунікативною метою, умовами мовленнєвої ситуації, історичними та соціальними факторами мовленнєвої діяльності. Такий вибір створює мовну особистість комуніканта, пов'язаного з поняттям норми. Українській мові властиві три ступеня якості: недостатній, помірний і надмірний [12, с. 311]. У свідомості кожного індивідуума ступінь градуальності має суб'єктивний характер, але суб'єктивне сприйняття, суб'єктивна оцінка спирається на такі поняття, як кількість, якість, ступінь. Їхня оцінка завжди суб'єктивна, однак вони об'єктивно характеризують предмети і явища.

Вивчення об'єктів і явищ навколишнього світу, і в мовному аспекті зокрема, підтверджує, що світ навколо нас певним чином структурований. Діалектичний взаємозв'язок категорій кількості і якості в мові призводить до їхнього перетину, виокремлення категорії інтенсивності, підґрунтям якої виступає наявність у мові градаційних відношень. Останні своєю чергою передбачають збільшення або зменшення ступеня вияву ознаки. Аналіз досліджуваного матеріалу доводить, що засоби вираження цієї ознаки в українській мові надзвичайно різноманітні за формою та змістом. Вони можуть належати практично до всіх мовних рівнів, унаслідок чого існує значна кількість засобів їхньої реалізації.

Зокрема, автори колективної монографії “Категория количества в современных европейских языках”, розглядаючи комплексну проблему функціонально-порівняльного аналізу європейських мов, зазначають, що квантифікація може проводитися точними методами підрахунку та вимірювання, що і використовується в точних науках, техніці й діловій сфері, однак може проводитись і оцінно, у термінах “мало” – “багато”, до чого звертається звичайна загальнонародна мова [1].

Л. М. Марчук проаналізувала функціонально-семантичну категорію градації в сучасній українській літературній мові. Категорію градації витлумачено дослідницею через призму таких основних детермінаторів, як категорії оцінки, інтенсивності та міри [11]. Градація як мисленнєва операція, на її думку, пов'язана з операціями порівняння і класифікації. Розпливчастий характер природної мови зумовлює широке коло дії градації в мові, застосування шкали до різнопланових мовних явищ. Інтенсивність вона розглядає як категорію, яка знаходиться на перетині категорій кількості (невизначеної, недискретної) і якості (що підлягає кількісному оцінюванню). Виступаючи ознакою ознаки, інтенсивність містить приблизну кількісну оцінку градуйованої якості. Вона є функціонально-семантичною категорією, оскільки містить значення високого рівня узагальнення; для неї характерні різнорівневі засоби вираження і польова організація цих засобів.

М. Я. Блох, займаючись теоретичними питаннями граматики, запевняє, що градаційний простір, заповнений перехідними моментами, установлюється між повнозначною і службовою семантикою [3, с. 67]. Е. Сепір висловив думку, що будь-яке градаційне значення відносне,

містить ідею порівняння [15]. В. З. Панфілов продовжив її, зауважуючи, що нечітко виявлені кількісні порівняння відбивають рівень безпосереднього пізнання кількості. На цьому етапі пізнання кількість і якість сприймаються одночасно: *сильний – слабкий, швидкий – повільний*. Первинне пізнання переростає в абстрактне поняття кількості. Процедури підрахунку і виміру виникають як перехід від якості до кількості (виникнення спочатку конкретних, а потім абстрактних чисел) [14].

Оцінка невизначеної кількості побудована, – зазначає В. В. Акуленко, – на порівнянні ознак будь-чого з нормою, пов'язана з квантифікацією – це є кількісне вираження якісних ознак [1]. Оцінний підхід належить до формальної логіки. Причому він стосується будь-якої кількісної характеристики, що має відношення до кількісних параметрів логічного судження.

У мові “квантифікація може бути абсолютною або відносною”, – стверджує А. Кіклевич [7, с. 7]. Вона визначається як встановлення обсягу предикатів судження. Їхню роль здатні реалізувати одиниці різних рівнів мови: на словотворчому рівні – афіксальні морфеми, які виконують роль модифікатора кількісної семантики; на лексичному – поряд з адвербіальними лексемами функціонують метрологічні одиниці, субстантиви, фразеологічні сполуки з відповідною семантикою. Залучення до квантитативної сфери такого широкого кола компонентів різних мовних рівнів впливає з їхньої здатності кваліфікувати кількісну семантику. У такому аспекті кількісну семантику розглядали І. Г. Кошова, Л. М. Беляєва, В. В. Новицька. І. Г. Кошова визначає такі одиниці як “форми репрезентації неточної кількості” [9, с. 26]; Л. М. Беляєва до засобів вираження кількісної семантики зараховує лише квантитативи з позначкою “неозначена множинність” [2]. В. В. Новицька у семантичному полі кількості визначає мікросистему множинності, потужності множинності, величини, потужності величини [13].

До квантитативної сфери зараховано і категорію інтенсивності, що співвідносна з поняттям кількісної градації ознаки. Більш повно і всебічно досліджені питання, пов'язані із засобами, що позначають у мові інтенсивність у бік збільшення, посиленого вияву ознаки. Опрацюванням таких питань займалися Н. Л. Клименко, В. Н. Вовк, Л. Г. Акуленко. Так, наприклад, Н. Л. Клименко розглядає деякі способи вираження значення невизначено-великої кількості на матеріалі російської мови. Слова, що належать до мікросистеми невизначено-великої кількості, вважає вона, поділяються на семантичні ряди залежно від наявності в їхніх значеннях реальних чи потенційних сем. Ядро мікросистеми складає група слів з прямим значенням. Домінантою ядра й усієї мікросистеми є лексема *багато*; вона сполучається з різноманітними лексико-граматичними розрядами іменників і дієсловами. В окрему периферійну групу виділено слова, що виражають ідею невизначено-великої кількості лише у переносних значеннях. Іменники сукупності, розташовані на периферії мікросистеми, окрім кількісної характеристики, здатні також надавати означуваній ними множинності якісної оцінки, вказуючи на зв'язок між елементами множинності. Суміжні ряди слів у мікросистемі пов'язані відношеннями повної або часткової взаємозамінюваності [8].

Л. Г. Акуленко порівнює засоби вираження невизначено-великої і малої кількості в німецькій мові [1]. У її праці ці засоби розглянуті у функційному плані – як системне утворення: визначено місце мікрополів у складі макрополя кількісності, виявлено сутність оцінки невизначеної кількості, встановлено відмінності оцінного вираження категорії кількості від інших значень у полі кількісності. У складі поля дослідника розглядає міжрівневі утворення, до яких входять лексико-фразеологічні, морфологічні та словотворчі засоби. Фразеологія у мікрополі невизначено-малої кількості не утворює окремих груп, а об'єднується з лексикою в єдині розряди і класи як за семантичними ознаками, так і за мотивуванням. Польовий характер розглянутих компонентів виявляється у виділенні семантичної домінанти кожного з мікрополів, перехідних областей, перетині з іншими мікрополями у складі загального поля кількісності, насамперед параметричності та інтенсивності.

Дослідницею використано функційний підхід до мови з позицій теорії номінації, що дозволило розглянути певну мовну мікросистему з урахуванням реалій і потенцій. Оцінне поле невизначеної кількості існує у вигляді тісно пов'язаних мікрополів, кожне з яких відносно самостійне, з власною структурою, центром, периферією, закономірностями організації компонентів. Їхні зв'язки і взаємозалежність виявляються у визначенні кількості як великої або малої стосовно еталона або компонентів іншого поля. Градаційні значення складників створюють шкалу мовних оцінок невизначеної кількості.

На наш погляд, категорія інтенсивності співвідносна з поняттям кількісної градації ознаки та має двосторонній характер, зумовлений єдністю форми і змісту і належить до атрибутивних поняттєвих категорій, постає як динамічний, функційний перехід від категорії кількості до категорії якості. Існування категорії інтенсивності підтверджується не лише семантичною структурою мовних одиниць, але й об'єктивними і суб'єктивними чинниками. Саме в царині градуальності постає незаперечним діалектичний зв'язок між кількістю і якістю. Так, наприклад, в академічному тлумачному словнику лексема *великий* пояснюється так: значний своїми розмірами, величиною; протилежне малий, напр.: *Світ великий, світ широкий, усякого до себе прийме, всякому достаток добуде* (Панас Мирний, V, 1955, 110); значний кількістю; численний, напр.: *І мене в сім'ї великій, В сім'ї вольній, новій, Не забудьте пом'янути Незлим тихим словом* (Тарас Шевченко, I, 1951, 354); який значно переважає своїми розмірами інші подібні предмети: *Вікна великі, мов двері; а двері, як ворота* (Квітка-Основ'яненко, II, 1956, 287); більший, ніж потрібно по мірці: *З дверей виставляється голова хлопчика в пошарпаній, занадто великій шапці* (Леся Українка, II, 1951, 19); значний за часом: *Ану, заспіваєм! Проби ради... Та цур йому! Лучче полягаєм Та вистимось. День великий* (Тарас Шевченко, I, 1951, 306) [16, с. 318]. Такі значення ад'єктива передають кількісні відношення. Ступені ж порівняння градаційно марковані і передають збільшений або зменшений ступінь вияву ознаки, де актуалізується не лише кількісний, а здебільшого якісний компонент у значенні мовної одиниці: *величезний* – 1) надзвичайно великий розмірами, напр.: *Внизу, під широко розкинутим гіллям величезного дуба – глибока арка брами* (Іван Кочерга, III, 1956, 28); дуже великий за кількістю, чисельністю: *Високо-високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси* (Михайло Коцюбинський, I, 1955, 142); безмежний, безкрайній: *Далі – нічого: величезний, безмірний простір, безодня, безкрай* (Юрій Смолич, II, 1958, 15); дуже великий за розмірами порівняно з іншими подібними предметами: *Якось він підсів до мене, взяв з моїх малих рук величезний клубок і почав швидко мотати* (Іван Цюпа, Три явори, 1958, 9); 2) надзвичайно великий інтенсивністю, проявом чого-небудь: *Між частинками, з яких складається атомне ядро, діють величезні сили притягання* (Наука і життя, 1, 1957, 17) [16, с. 322]. *Великуватий* – який трохи перевищує звичайний розмір, потрібну міру. – *Чобіт у мене немає. – То півлиха. Візьмеш мої, у мене є зайві про запас. Великуваті трохи будуть, але для зими не страшно* (Спиридон Добровольський, Очаківський розмир, 1965, 181) [16, с. 321].

Поняття градації, відповідно, містить систему координат, де норма – це нейтральна точка відліку, з якою пов'язані збільшений і зменшений ступені вияву ознаки. Традиційно поняття “градування” зараховують до категорії кількості, однак ще Арістотель вважав, що збільшення або зменшення вияву ознаки належить до відношень, бо порівнює одне з іншим.

Категорія оцінки забезпечує єдність кількісно-якісних показників у мові. Цю тезу підтверджує Т. А. Космеда, яка дослідила аксіологічні аспекти прагмалінгвістики, а саме – засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах [10]. Власне, саме оцінка знаходиться в центрі формування кількісної і якісної ознак на градаційній шкалі, визначає семантичну структуру категорії інтенсивності, ступеня вияву ознаки, забезпечуючи градування стосовно норми. З іншого боку, градування передуює оцінці й без нього остання неможлива. Оцінювання спирається на цю шкалу, де певні значення тієї чи іншої ознаки порівнюються з нормою. Однак категорії інтенсивності вияву ознаки й оцінки не повністю тотожні поняття. Так, знаходимо різницю між цими поняттями: градуальність розглядається як

ступінь вияву ознаки, а оцінка формує позитивну або негативну думку стосовно кого- або чого-небудь. Тому, виступаючи суміжними поняттями, інтенсивність, ступінь вияву ознаки й оцінка характеризують ознаки й об'єкти мовлення з різних боків. Родові й видові відношення при розгляді поняття ступеня вияву ознаки в сучасній українській мові можуть бути репрезентовані категоріями інтенсивності й параметричності.

На наш погляд, зазначені категорії належать до поля інтенсивності, забезпечуючи його внутрішню семантичну дискретність, не вичерпуючи при цьому смислове розмаїття. Врахування важливості оцінювання при побудові градуальної шкали передбачає залежність семантичної структури категорії кількісної градації, інтенсивності вияву ознаки і зумовлює її семантичну структуру, смислове членування. Типи оцінних значень складають певну семантичну площину, що належить одночасно як до категорії оцінки, так і ступеня вияву ознаки і зреалізують їх у різних напрямках. Типологію оцінки, на нашу думку, можна доповнити й оцінкою інтенсивності вияву ознаки. Такі оцінки більш дискретні, тяжіють до відхилення в бік збільшення або зменшення норми, як-от: *дуже, занадто, трохи, ледь-ледь* тощо. Базовим семантичним компонентом інтенсивності вияву ознаки виступає показник ступеня в бік посилення або послаблення ознаки. Інтенсивність як семантичний феномен пов'язана з такою кількісною кваліфікацією явища, що демонструє відхилення від норми. Можливість подальшого семантичного членування мікрополя інтенсивності в полі кількості – сильний чи слабкий ступінь вияву ознаки, і мікрополя параметричності – просторовість з компонентами ширини, висоти, довжини, глибини тощо свідчать про складність цієї семантичної категорії, різноманіття значень, що її окреслюють.

Отже, вирішуючи проблему лінгвістичного статусу категорії інтенсивності, кількісної градації в сучасній українській мові, а також розглядаючи співвідношення з іншими категоріями, ми дійшли висновку, що досліджувана категорія знаходиться на межі категорій кількості і якості. Однак, якщо інтенсивність указує на ступінь вияву ознаки, то оцінка збігається з морально-етичним уявленням і судженням про неї. Категорія інтенсивності має складну, дифузну і багатомірну семантичну структуру. Все це є показником важливості системного вивчення й осмислення такого феномена в межах кількісно-якісних відношень, представлених у сучасній українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. В., Швачко С. А., Букреева Е. И. Категория количества в современных европейских языках : монографія. Київ: Наук. думка, 1990. 284 с.
2. Беляева Л. М. Квантитативы неопределенной множественности современного русского языка: автореф. дис. ...канд. филол. наук : 10.02.05. Москва, 1981. 22 с.
3. Блох М. Я. Теоретические основы грамматики : учеб. пособ. Москва: Высш. школа, 1986. 218 с.
4. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / отв. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд. Москва: "Эдиториал УРСС", 2001. 208 с.
5. Ефимов В. И. Определение качества и количества как системы дефиниций. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та. 1973. 96 с.
6. Знакові величини у формуванні лінгвального образу світу українців : монографія / З. О. Митяй та ін. Мелітополь : ТОВ "Видавничий будинок ММД", 2017. С. 112-167.
7. Киклевич А. К. Семантическая категория квантификации в языке и речи : автореф. дис. ...канд. филол. наук : 10.02.19. Минск, 1995. 36 с.
8. Клименко Н. Ф. Морфологічна будова сучасної української мови : монографія. Київ : Наук. думка, 1975. 208 с.
9. Кошечая И. Г. К проблеме знака и значения в языке : учеб. пособ. Москва : Моск. гос. пед. ин-т, 1976. 144 с.

10. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 - 10.02.02. Харків, 2001. 37 с.
11. Марчук Л. М. Категорія градації в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2008. 38 с.
12. Митяй З. О. Семантико-функціональна специфіка префіксів прикметників на позначення ступеня вияву ознаки в сучасній українській мові. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. Запоріжжя, 2012. № 1. С. 310-317.
13. Новицкая В. В. Лексика с количественным значением в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Москва, 1978. 24 с.
14. Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания: Гносеологические аспекты : учеб. пособ. Москва: Наука, 1977. 394 с.
15. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи / пер. А. М. Сухотина. Москва : Юрайт, 2017. 220 с.
16. Словник української мови в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 1. 799 с.

УДК 811.161.2'282.3

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-07>

ФІТОНОМЕНИ, МОТИВОВАНІ ЦІЛЮЩИМИ ВЛАСТИВОСТЯМИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ СТЕПОВИХ ГОВІРОК МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Москаленко Л. А., к. філол. н., ст. наук. співр.

*Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, Україна*

liliamoskalenko2@gmail.com

У цій статті продовжено семантичний і мотивологічний аналіз фітономенів, які побутують в українських степових говірках Миколаївської області. Предметом аналізу є назви рослин, мотивовані цілющими властивостями. Визначено основні семантичні й словотвірні моделі номінації та основні семантичні моделі мотивації фітономенів, з'ясовано структуру мотиваційної ознаки “цілющі властивості”.

Ключові слова: фітономен, семантика, мотивація, номінація, семантична модель, словотвірна модель.

THE FITONOMENES MOTIVATED BY INTELLECTUAL PROPERTIES (ON THE MATERIAL OF UKRAINIAN STEEP DIALECTS OF THE MYKOLAIV REGION)

Moskalenko L. A., Ph.D. in Philology, senior scholar researcher

*Institute of the Ukrainian language of the National Academy of Sciences of Ukraine
Mykhailo Hrushevsky street, 4, Kyiv, Ukraine*

The article deals with the semantic and motivational analysis of plant names being used in Ukrainian steppe dialects of the Mykolaiv region, which are motivated by healing properties. These plant names are formed due to the nomination principle reflecting the functional properties of plants, in particular like healing, poisonous, utilitarian, edible, magic, honey, aesthetic, or undesirable (harmful). Since the names, formed on this principle of the nomination, were motivated by various actual properties of plants in perception of human beings, the pragmatic properties of plants, in particular healing, obtained the most important place. The basic word-building and semantic model of the nomination of motivated healing properties of plant names is derivative from nouns, verbs, adjective-nouns, numerals-nouns and verbal-noun phrases, which directly or indirectly reflect these properties. A typical semantic model of motivation for such plant names is a more or less precise reflection of the curative properties of the plant. The motivational sign “healing properties” is realized in plant names of different structure: single-root

names, plant names-composites and plant names-phrases. The motivational sign of “healing properties” in monomotivated plant names in most cases is expressed indirectly, only in the less cases - directly. Within this motivational sign, eight motivational values could be described, as differenced in productivity: 1) “use for the treatment of a certain illness”, 2) “use for the elimination of the consequences of injuries”, 3) “wide range of healing properties”, 4) “general stimulating properties”, 5) “excitatory properties”, 6) “anti-helminthic properties”, 7) “insecticidal properties”, 8) “disinfectant properties”. The last three groups of names among the motivated healing properties of plant names form the names, the basis of which is the information about the ability of the plant to release the human body or animal not from the actual disease, but from microbes, bacteria, insects and parasites that either infect the human body or poison its food. The motivational sign of “healing properties” often has a different lexical implementation, which is conditioned by both linguistic and extralinguistic factors, among which the degree of cognition, practical development of the person of the object of the nomination is of great importance. As a result, there is a large number of lexical correspondences in dialects between individual dialect systems and parallel names within some of them. Identity or similarity of healing properties and nominative means of realization of this feature led to the emergence of homonymous names both in individual dialect systems, and at the interweaving level. Motivational sign “healing properties” in monomotivated plant names is directly or indirectly most often transmitted by nouns, rarely – by verbs, verbally-noun phrases, numerals-nouns and adjective-noun phrases. Motivational sign “healing properties” is especially productive in the nomination of wild grassy plants.

Key words: phytomen, semantics, motivation, nomination, semantic model, word-formation model.

Говірки, які побутують на території, окресленій адміністративними межами сучасної Миколаївської області, у діалектному континуумі України посідають особливе місце. Своєрідність цих говірок спричинила взаємодія лінгвальних і позалінгвальних чинників, які протягом віків впливали на їх формування.

Потреба глибшого вивчення степових і суміжних із ними говірок української мови, а також необхідність докладного аналізу діалектного матеріалу, що чітко локалізований у просторі й часі, аргументували написання цієї розвідки.

Питанням аналізу фітономів, які функціонують в окремих українських говірках, особливо в говірках пізнього формування [9], до недавнього часу приділялося мало уваги. Українські говірки Миколаївщини, як і назви рослин, які в них побутують, незважаючи на окремі розвідки й монографічні дослідження, здійснені Л. С. Терешко [8], Г. Ф. Пелих [4, 5], І. Я. Журбою й Г. М. Іванченко [3] та І. Я. Журбою [2], не були об'єктом системного вивчення.

У цій розвідці проаналізовано фітономени, утворені внаслідок реалізації мотиваційної ознаки (далі – МО) “цілющі властивості” – однієї з МО, що формують третій принцип номінації – за функцією. Крім МО “цілющі властивості”, у формуванні цього принципу номінації задіяні МО “отруйні властивості”, МО “утилітарні властивості”, МО “їстівні властивості”, МО “магічні властивості”, МО “медоносні властивості”, МО “естетичні властивості” та МО “небажані (шкідливі) властивості”. Номінація за функцією “відбиває високий ступінь зв'язку мовця з довкіллям” [6] і тому є найсуттєвішою. МО “цілющі властивості” реалізовано в 51 фітономені різної структури: 76% із них – однокореневі номени, 18% – фітономени-композиції і 6% – фітономени-словосполучення.

Основною словотвірною й семантичною моделлю номінації фітономів, мотивованих цілющими властивостями рослини чи її частини (частин), є утворення від іменників, дієслів, прикметниково-іменникових, числівниково-іменникових і дієслівно-іменникових словосполучень, які прямо чи опосередковано відбивають ці властивості. Типовою семантичною моделлю мотивації є більш чи менш точне відображення цілющих властивостей рослини.

МО “цілющі властивості” в монотивованих фітономенах найчастіше виражена опосередковано (94% назв), набагато рідше – прямо (6%).

У межах МО “цілющі властивості” виокремлено вісім мотиваційних значень (далі – МЗ), які реалізуються з різною продуктивністю: 1) МЗ “використання для лікування певної хвороби” (33% фітономів), 2) МЗ “використання для усунення наслідків травм” (24%), 3) МЗ “широкий спектр цілющих властивостей” (14%), 4) МЗ “загальностимулюючі властивості” і 5) МЗ “збуджуючі властивості” (по 8%), 6) МЗ “антигельмінтні властивості” і 7) МЗ “інсектицидні властивості” (по 6%), 8) МЗ “дезінфікуючі властивості” (1%). Три

останні групи назв утворюють фітономени, в основі яких лежить інформація про здатність рослини звільняти організм людини чи тварини не від власне хвороби, а від мікробів, бактерій, комах або паразитів, які чи інфікують організм людини, чи отруюють його продуктами своєї життєдіяльності.

Перше МЗ – **“використання для лікування певної хвороби”** – формують п’ять мотиваційних підзначень (далі – МПЗ): 1) МПЗ “використання для лікування шкірних хвороб”, 2) МПЗ “використання для лікування хвороб шлунково-кишкового тракту”, 3) МПЗ “використання для лікування серцево-судинних хвороб”, 4) МПЗ “використання для лікування гінекологічних хвороб”, 5) МПЗ “використання для лікування бронхо-легеневих хвороб”.

Перше МПЗ – **“використання для лікування шкірних хвороб”** – найзагальніше опосередковано передає похідне від дієслова *чистити* ‘робити чистим що-небудь, видаляючи плями, пил, бруд, домішки і т. ін.’ [7 Т. 11, с. 334], напр.: *чистуха* ‘Чистотіл великий, *Chelidonium majus* L.’ (рослину використовують для виведення бородавок, мозолів, пігментних плям, веснянок, шкірних висипів). Похідні від дієслівно-іменникових конструкцій, у яких дієслівний компонент називає цілющу дію рослини, а іменниковий – об’єкт поширення цієї дії, передають цілющі властивості конкретніше, напр.: *чистотел*, *чистотіл* ‘Жовтець повзучий, *Ranunculus repens* L.’ і ‘Чистотіл великий, *Chelidonium majus* L.’ < *чистити* *т’їло* (рослини використовують для лікування широкого спектра шкірних хвороб). Метонімічно опосередковано це МПЗ передають похідні від іменників, що називають: 1) різноманітні вияви шкірних хвороб (висипання, утворення), напр.: *бородавочник*, *бородавочник* ‘Нетреба колюча, *Xanthium spinosum* L.’ і ‘Чистотіл великий, *Chelidonium majus* L.’ < *бородаўка* ‘бородавка, невеликий твердий нарост на шкірі’ [7 Т. 1, с. 219] (рослини використовують для зведення бородавок); *туруц’я* ‘Черета трироздільна, *Bidens tripartita* L.’ < *туруц’я* діал. ‘бруд на тілі’ (‘бруд, що в’ївся в тіло, шар бруду на тілі’ [1 Т. 4, с. 296]) (череду використовують для лікування широкого спектра шкірних хвороб); 2) хвороби, які супроводжуються шкірними реакціями, напр.: *золотуха*, *золотушник* ‘Цмин пісковий, *Helichrysum arenarium* (L.) Moench.’ і ‘Золототисячник звичайний, *Centaureum erythraea* Rafn.’ < *золотуха* ‘золотуха, застарілий термін, яким позначали прояви діатезу, що поєднується з туберкульозним ураженням шкіри, очей та лімфатичних вузлів (перев. у дітей), скрофульоз’ [7 Т. 3, с. 683] (обидві рослини використовують як помічні при скрофульозі).

Друге МПЗ – **“використання для лікування хвороб шлунково-кишкового тракту”** – опосередковано передають похідні від дієслівно-іменникових конструкцій, що мають відповідну семантику, напр.: *заткнути* *гузно*, *заткнути* *жопу* ‘Льоник звичайний, *Linaria vulgaris* Mill.’ < *зати/кати* *гузно*, *зати/кати* *жопу* ‘спиняти діарею’ (дієслівний компонент називає дію рослини, яка припиняє процес витікання рідини (*зати/кати*), а іменниковий – об’єкт спрямування цієї дії (*гузно*, *жопу*) (відвар із цієї рослини ефективний при розладах травлення, діареї). Фітономен-комполит, завдяки семантиці іменних і дієслівних компонентів, що його формують, опосередковано вказує на застосування рослини: *так у нас кажуть / бо дуже помогає в’їд поносу*// (н. п. Парутине Очаківського р-ну).

Третє МПЗ – **“використання для лікування серцево-судинних хвороб”** – опосередковано передають похідні від іменника, що називає вражений хворобою орган, напр.: *сердечник* ‘Золототисячник звичайний, *Centaureum erythraea* Rafn.’ і ‘Собача кропива п’ятилопатева, *Leonurus quinquelobatus* Gilib.’ < *серце* ‘центральный орган кровоносной системы у вигляді м’язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг’ [7 Т. 9, с. 141] (рослини використовують для лікування хвороб серця).

Четверте МПЗ – **“використання для лікування гінекологічних хвороб”** – опосередковано передають іменники, які називають уражені хворобою жіночі статеві органи, напр.: *маточник* ‘Білозір болотний, *Parnassia palustris* L.’ і ‘Деревій степовий, *Achillea stepposa* Klok. et Krytzka’ < *матка* ‘внутрішній статевий орган жінки та самиці тварини, у якому розвивається зародок’ [7 Т. 4, с. 651] (рослини використовують для лікування гінекологічних захворювань).

П'яте МПЗ – **“використання для лікування бронхо-легеневих хвороб”** – опосередковано передають похідні від іменників, які називають відповідну хворобу, напр.: *су^хотник* ‘Цикорій дикий, *Cichorium intybus* L.’ < *су^хоти* ‘туберкульоз’ (цикорій використовують для лікування туберкульозу). В основі фітономенів, похідних від назв хвороб, ушкоджень тканин тіла людини чи тварини лежить одна модель мотивації – можливість використання певної рослини для лікування певного ушкодження чи хвороби [10, с. 66]. Ці фітономени близькі до фітономенів, похідних від назв частин тіла чи органів людини або тварини, але вони конкретніше вказують на хворобу, для лікування якої можливе використання певної рослини [10, с. 66].

Друге МЗ – **“використання для усунення наслідків травм”** – об'єднує три МПЗ: 1) МПЗ “має ранозагойні властивості”, 2) МПЗ “пришвидшує зростання кісток”, 3) МПЗ “має кровоспинні властивості”.

Перше МПЗ – **“має ранозагойні властивості”** – опосередковано передають похідні від іменників, що називають тип ушкодження, напр.: *по^р'ізн*ик ‘Подорожник великий, *Plantago major* L.’ і ‘Деревій степовий, *Achillea stepposa* Klok. et Krytzka’ < *по^р'із* ‘поріз, рана на тілі, заподіяна ножом або взагалі чимось гострим, ріжучим’ [7 Т. 7, с. 261] (рослини використовують для лікування порізів); *ра^н:ик* ‘Алое деревоподібне, *Aloe arborescens* L.’, ‘Підбіл звичайний, *Tussilago farfara* L.’, ‘Подорожник великий, *Plantago major* L.’, ‘Подорожник ланцетолистий, *Plantago lanceolata* L.’, ‘Приворотень стрункий, *Alchemilla gracilis* Oriz’, ‘Вороняче око звичайне, *Paris quadrifolia* L.’ < *ра^на* ‘пошкодження тканин тіла або внутрішніх органів людини, тварини чим-небудь’ [7 Т. 7, с. 447] (рослини використовують для гоєння ран).

Друге МПЗ – **“пришвидшує зростання кісток”** – прямо передають похідні від дієслівно-іменникових словосполучень, у яких дієслівний компонент називає тип цілющої дії рослини, а іменниковий – об'єкт, на який ця дія спрямована, напр.: *жи^во^кос'т* ‘Арніка гірська, *Arnica montana* L.’, *жи^во^к'іст*, *жи^во^кос'т*, *жи^во^к'іст*, *жи^во^кост* ‘Живокіст бродячий, *Symphytum peregrinum* Ledeb.’ < *жи^вит* ‘к'іст^ки (ж^ивит ‘кост'і) (відвари і мазі з рослин використовують для пришвидшення зростання кісток після переломів).

Третє МПЗ – **“має кровоспинні властивості”** – опосередковано передають похідні від: 1) дієслова, що називає суміжну в часі дію, яка відбувається після того, як зупинено витікання крові з рани, напр.: *су^шениц'а* ‘Грицики звичайні, *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik.’ < *су^шити* ‘позбавляючи вологи, робити сухішим’ [7 Т. 9, с. 875]: *спи^н'аїе/ ви^суш^ує кро^в’* – н. п. 38 (грицики використовують для зупинення кровотеч різного типу); 2) іменника, який називає фізіологічну рідину, на збереження якої спрямована відповідна властивість рослини, напр.: *кри^ваї^ник* ‘Деревій степовий, *Achillea stepposa* Klok. et Krytzka’ < *кри^вавий* < *к^ров* ‘червона рідина, яка, циркулюючи в замкнутій кровоносній системі організму, забезпечує живлення його клітин і обмін речовин у ньому’ [7 Т. 4, с. 358] (деревій використовують для зупинення кровотеч).

Третє МЗ – **“широкий спектр цілющих властивостей”** – прямо передають похідні від дієслова, що має відповідну семантику, напр.: *л'і^чеб^ник* ‘Алое деревоподібне, *Aloe arborescens* L.’ (л'і^чеб^ний діал. ‘цілющий’ < л'і^чити діал. ‘лікувати’ ‘застосовувати ліки та інші засоби для припинення чийогось захворювання’, ‘застосовувати ліки та інші засоби для припинення захворювання якого-небудь органа’ [7 Т. 4, с. 514]. Опосередковано це МЗ передають похідні від: 1) дієслів, напр.: *чи^стик* ‘Льонок звичайний, *Linaria vulgaris* Mill.’ < *чи^стити* ‘робити чистим що-небудь, видаляючи плями, пил, бруд, домішки і т. ін.’ [7 Т. 11, с. 334] (відвар із льонку звичайного використовують для знищення інфекцій шлунково-кишкового тракту і виведення їх із організму); 2) числівниково-іменникових словосполучень, у яких: а) числівниковий компонент називає певну (значну) кількість, а іменниковий – узагальнений хворобливий стан організму, напр.: *со^рока^не^дуж^ник* ‘Мильнянка лікарська, *Saponaria officinalis* L.’ < *со^рок не^дуг* (у досліджуваних говірках існує повір'я, що рослина здатна зцілити від сорока хвороб); б) числівниковий компонент називає кількість цілющих

властивостей рослини, тотожну кількості хвороб, які вона гіпотетично може подолати, а іменниковий – здатність рослини вилікувати від такої кількості хвороб, напр.: *дев'яц'ил*, *дев'яц'іл*, *дев'ятиц'ил* ‘Оман високий, *Inula helenium* L.’ < *дев'ят' сил* (оман високий у народній медицині має чималий обсяг використання, про що відомо й носіям досліджуваних говірок). Похідні від числівниково-іменникових словосполучень вказують на широкий спектр цілющих властивостей номінованих рослин. Метафорично опосередковано наявність у рослини широкого спектра лікарських властивостей передає похідне від назви людини за професією, яка прямо пов'язана з лікарською практикою, напр.: *доктор* ‘Каланхое перисте, *Kalanchoe pinnatum*’ і ‘Каланхое Деграмона, *Kalanchoe Daigremontiana*’ < *доктор* (рос. *доктор* ‘лікар’): *соком за'капу'ют* ‘*д'ім'ам* ‘носик в'ід про'студу// у нас назива'єц'я *доктор*// – н. п. Єланець.

Четверте МЗ – “загальностимулюючі властивості” – опосередковано передають похідні від дієслів, які вказують на відновлення багатьох ознак, притаманних молодому, здоровому організмові, напр.: *молодило* ‘Очиток їдкий, *Sedum acre* L.’ < *молод'ити* ‘робити молодшим’ [7 Т. 4, с. 787] (очитку приписують властивість омолоджувати організм людини, зупиняти його старіння); *рум'янець*, *рум'янець*, *рум'янка*, *рум'янок* ‘Ромашка лікарська, *Matricaria recutita* (L.)’ < *рум'янити* ‘викликати рум'янець на обличчі’ [7 Т. 8, с. 908] (ромашка впливає на обмін речовин, очищує шкіру, робить її рум'яною): *от в'із'ми й'йї та по'ниї і по'бачиш/ йа'ка с'танеш// ходиш/ йак* ‘*дин'а / а* ‘*будиш/ йак цвик//* н. п. Виноградний Яр Арбузинського р-ну (має місце опосередкований спосіб передачі кольору обличчя через назви рослин, плоди яких мають подібний колір: *дин'а* – жовтий, *цвик* (діал. ‘Буряк звичайний, *Beta vulgaris* L.’) – червоний). Прикметно, що первісне значення слова *цвик* у досліджуваних говірках згубилося, а вторинне збереглося й набуло додаткових семантичних відтінків: ‘здоровий’, ‘товстий’ (про людину): *цвик// це значит' красний/ м'затий/ то'с'тий//* – н. п. Виноградний Яр, Арбузинського р-ну; інколи лексема набуває негативного забарвлення при характеристиці людей: *у* ‘*н'ого* ‘*морда йак цвик//* – н. п. Кавуни Арбузинського р-ну; *ходе йак цвик//* – н. п. Виноградний Яр Арбузинського р-ну.

П'яте МЗ – “збуджуючі властивості” – опосередковано передають похідні від: 1) іменників, що називають хворобливі стани, напр.: *сказ* ‘Валеріана лікарська, *Valeriana officinalis* L.’ < *сказ* ‘несамовитість’ [7 Т. 9, с. 239] – збуджуючі властивості валеріани лікарської помічені завдяки своєрідній поведінці кішок, які шаленіють при контакті з нею; 2) дієслів, які вказують на тонізуючий вплив на організм тварини, напр.: *одо'л'анка* ‘Валеріана лікарська, *Valeriana officinalis* L.’ < *одо'л'вати* ‘долати, цілком заволодіти ким-небудь (про фізичний стан)’ [7 Т. 3, с. 545] (кішки потрапляючи під вплив валеріани лікарської, протягом тривалого часу не можуть покинути місце, де вона росте); 3) прикметниково-іменникових словосполучень, напр.: *ко'т'ач'і сла'дос'т'і* ‘Валеріана лікарська, *Valeriana officinalis* L.’ < *ко'т'ач'і сла'дос'т'і* (стрижневий компонент, похідний від загальної назви ласощів (*сла'дос'т'і*), опосередковано вказує на особливу привабливість рослини, а означальні компоненти, похідні від іменника *к'ім*, – на об'єкт, для якого властивості рослини є особливо привабливими; 4) прикметниково-іменникових словосполучень, напр.: *сказ ко'т'ачий* ‘Валеріана лікарська, *Valeriana officinalis* L.’ < *сказ ко'т'ачий* (стрижневий компонент вказує на особливо сильну тонізуючу дію рослини, що викликає неадекватну поведінку (*сказ* ‘несамовитість’ [7 Т. 9, с. 239]), а означальний компонент, похідний від іменника *к'ім*, – на об'єкт, який зазнає впливу цих властивостей рослини).

Шосте МЗ – “антигельмінтні властивості” – опосередковано передають похідні від іменника, який називає об'єкт, на який спрямована дія, напр.: *г'лисник* ‘Золототисячник звичайний, *Centaureum erythraea* Rafn.’ і ‘Чистотіл великий, *Chelidonium majus* L.’, *г'лис'т'анка* ‘Пижмо звичайне, *Tanacetum vulgare* L.’ < *глист* ‘глист, черв'як, що паразитує в організмі людини і тварини; гельмінт’ [7 Т. 2, с. 85] (рослини мають глистогінні властивості).

Сьоме МЗ – “інсектицидні властивості” – опосередковано передають похідні від іменників, що називають: 1) речовини (мийні засоби), які мають подібний вплив на комах, напр.: *собаче мило* ‘Чистотіл великий, *Chelidonium majus* L.’ < *мило* ‘тверда, напіврідка або рідка речовина – суміш жирів та лугу, що добре розчиняється у воді й уживається для миття і прання’ [7 Т. 4, с. 704] (чистотіл використовують як інсектицидний засіб для знищення комах-паразитів у шерсті тварин, зокрема й собак). Стрижневий компонент фітономена-словосполучення передає подібність властивостей чистотілу й мийного засобу, означальний називає об’єкт-реципієнт, для очищення якого від комах-паразитів використовують номіновану рослину, а також підкреслює несправжність названого опорним компонентом предмета – мила); 2) паразитуючі організми і їхні форми, на які скерована інсектицидна дія рослини, напр.: *ушишунник*, *ушишун’ик* ‘Копитняк європейський, *Asarum europaeum* L.’ < *воша* (*вош’і*) ‘воша, маленька безкрила кровосисна комаха – зовнішній паразит тварин і людини’ [7 Т. 1, с. 746]; *гнідник* ‘Грицики звичайні, *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik.’ < *гніда* (*гніди*) ‘гнида, яйце воші’ [7 Т. 2, с. 82] (рослини використовують для знищення вошей і гнид).

Восьме МЗ – “дезінфікуючі властивості” – метонімічно опосередковано передає похідне від назви продукту харчування, який зберігає свої якості завдяки дезінфекції посуду для нього, напр.: *сметан:ик*, *сметан’ик* ‘Чистотіл великий, *Chelidonium majus* L.’ < *сметана* ‘верхній жирний шар кислого незбираного молока; сквашені вершки’ [7 Т.9, с. 402] (чистотіл використовують для дезінфекції посуду, призначеного для зберігання молочних продуктів, зокрема й сметани).

МО “цілющі властивості” часто має різну лексичну реалізацію, зумовлену як власне лінгвальними, так і екстралінгвальними факторами, серед яких велике значення має ступінь пізнання людиною об’єкта номінації. Унаслідок цього в досліджуваних говірках функціонує велика кількість лексичних відповідників між окремими говірками і паралельних назв усередині деяких із них, напр.: *л’ічєбник*, *ран:ик* (*ра’ник*, *ра’н:ик*, *ран’ик*) ‘Алое деревоподібне, *Aloe arborescens* L.’; *по’р’ізник*, *ран:ик* ‘Подорожник великий, *Plantago major* L.’.

Тотожність або подібність цілющих властивостей рослин і номінативних засобів реалізації цієї ознаки призвели до виникнення омонімічних назв як в окремих говірках, так і на міжговірковому рівні, напр.: *маточник* ‘Деревій степовий, *Achillea stepposa* Klok. et Krytzka’ і ‘Білозір болотний, *Parnassia palustris* L.’; *ран:ик* ‘Алое деревоподібне, *Aloe arborescens* L.’, ‘Вороняче око звичайне, *Paris quadrifolia* L.’, ‘Підбіл звичайний, *Tussilago farfara* L.’, ‘Подорожник великий, *Plantago major* L.’, ‘Подорожник ланцетолистий, *Plantago lanceolata* L.’, ‘Приворотень стрункий, *Alchemilla gracilis* Orpiz’ і ‘Чистотіл великий, *Chelidonium majus* L.’.

При метафоричній і метонімічній реалізації МО “цілющі властивості” найчастіше використовуються похідні від назв дій, спрямованих на позбавлення від збудників чи наслідків хвороби чи відновлення сил організму, утворень і ушкоджень, рідше – похідні від назв хвороб, органів і фізіологічних рідин, паразитуючих організмів і їхніх форм, людей за професією, продуктів харчування, найрідше – мийних засобів, що мають незаражувальну дію.

Найпродуктивнішими при творенні назв рослин, мотивованих лікарськими властивостями, виявилися лексеми *рана* й *золотуха*; меншу продуктивність мають лексеми *глист*, *рум’янити*, *бородаўка*, *доктор*, *матка*, *по’р’із*, *серце*, числівниково-іменникове словосполучення *девят’ сил*, дієслівно-іменникові словосполучення *живит’ к’іст’ки* (*живит’ кост’і*), *чистит’ т’іло*; найменшу – лексеми *воша* (*вош’і*), *гніда* (*гніди*), *кроў*, *сказ*, *сухоти*, *сметана*, *ту’риц’а*, *л’іч’ити*, *молодіти*, *одол’івати*, *сушити*, *чистити*, прикметниково-іменникові словосполучення *собаче мило*, *сказ кот’ачий*, *кот’ач’і с’ладос’т’і*, дієслівно-іменникові словосполучення *зати’кати гузно*, *зати’кати жопу* та числівниково-іменникове словосполучення *сорок недуг*.

МО “цілющі властивості” при творенні фітономенів виявилася найпродуктивнішою з-поміж МО, що формують третій принцип номінації – за функцією. У мономотивованих фітономенах

цю МО прямо чи опосередковано найчастіше передають похідні від іменників (59% фітономенів), рідше – дієслів (18%), дієслівно-іменникових (12%), числівниково-іменникових і прикметниково-іменникових словосполучень (по 5,5%). МО “цілющі властивості” особливо продуктивно використана при номінації дикорослих трав’янистих рослин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грінченко Б. Д. Словарь української мови : у 4 т. / упорядк. з додат. власного матеріалу Б. Грінченко. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958.
2. Журба І. Я. Особливості лексики говірок Миколаївщини. *Пр. XIII респ. діалектолог. наради*. Київ : Наук. думка, 1970. С. 293–296.
3. Журба І. Я., Іванченко Г. М. Особливості лексики говорів Миколаївщини. *XIII респ. діалектолог. нарада* : тези доп. Київ : Наук. думка, 1969. С. 58–60.
4. Пелих Г. Ф. Деякі синтаксичні особливості надбужьких говірок на Первомайщині. *Пр. X респ. діалектолог. наради*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. С. 176–185.
5. Пелих Г. Ф. Прибугские говоры Первомайского района Николаевской области (Фонетико-грамматические особенности) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : Київ, 1962. 16 с.
6. Радзявичюте А. Л. Дендронимы и производные от них образования в балтийских языках (принципы номинации) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : Вильнюс, 1988. 17 с.
7. Словник української мови : в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
8. Терешко Л. С. Украинские говоры Южного Побужья : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : Одесса, 1954. 16 с.
9. Фроляк Л. Д. Мотивація діалектної ботанічної лексики у лексикографічному аспекті. *Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков* : тез. докл. 2-й Всесоюз. конф. : у 2 ч. Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. гос. ун-та, 1988. Ч.2. С. 213–215.
10. Шамота А. М. Назви рослин в українській мові. Київ : Наук. думка, 1985. 159 с.

УДК 811.111`42 : 82 – 1

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-08>

ЛІНГВОКОМУНІКАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Москвичова О. А., к. філол. н., доцент, докторант

Херсонський державний університет

вул. Університетська, 27, м. Херсон, Україна

oksana20121980@gmail.com

Статтю присвячено лінгвокомунікативним особливостям поетичного тексту, котрі обумовлені використанням у тканині вірша певних комунікативних моделей. Установлено, що поезія постає комунікативним процесом і результатом творчої діяльності поета, спричиненої мовними, естетичними та соціальними факторами. Зазначено, що тропеїчність сприяє лінгвостилістичному втіленню естетичності поетичних текстів та реалізації у віршах основних філософських естетичних категорій та естетичної функції.

Ключові слова: картина світу, поетична модель світу, естетика, естетичні категорії, лінгвокомунікативні особливості поетичного тексту.

LINGUISTIC AND COMMUNICATIVE PECULIARITIES OF POETRY

Moskvichova O. A., PhD in Philology, Associate Professor, doctoral student

*Kherson State University
Universitetskaya Str., 27, Kherson, Ukraine*

The article is dedicated to linguistic and communicative peculiarities of poetry that are governed by the communicative models embodied in the verse. It is proved that poetry is the communicative process and tropes help to reflect esthetic categories and functions in poetry. In the article is observed the embodiment of reality in the poetic picture of the world of the British poetry of the XIX-XXIth centuries by means of the linguistic and poetic analysis of tropes as the way to actualize cognitive processes of the formation of the picture of the world. By means of linguistic, poetic and cognitive analysis is investigated the cognitive style of poets of the British romantic, modern and post-modern periods. From the position of cognitive linguistics and cognitive poetics poetry is analyzed in the article as the embodiment in the poetical work of the result of cognition of a poet and his interpretation of reality from the position of his physical, social and cultural experience. In cognitive poetics is accentuated the viewpoint of the researches of poetry on the metaphorical human's cognition and the possibility to conceptualize reality by a human on the basis of corporal experience. In the reconstruction of the poetical model of the world of the British poetical texts of the XIX – XXIth centuries is accentuated on the notion of poetry and poetic texts, on the reflection of reality in poetry, on esthetic aspect of poetry and on linguistic and communicative peculiarities of poetry. The article is actual as the generalization of linguistic, poetic and cognitive paradigms aimed on the construction of the model of the world of different cultural and historic periods. The aim and the results of investigation are determined by the specification of the poetical viewpoint embodied in the British poetry of romantic, modern and post-modern periods.

Key words: the picture of the world, the poetic model of the world, esthetics, esthetic categories, linguistic and communicative peculiarities of poetry.

Наявність естетичної комунікації в поезії та лінгвокомунікативні особливості поетичного тексту обумовлені використанням поетом у вірші певних комунікативних моделей, реалізація яких спричинена складним і багатовекторним характером адресованості вірша, спрямованістю на тотожного адресанта й адресата й на випадкового адресата та автокомунікацію (діалог поета з самим собою у формі риторичних запитань) в інтенції поета вплинути на читача й викликати у нього естетичні переживання [1; 2; 3, с. 81-86]. Естетичній поетичній комунікації властива експліцитність або імпліцитність адресата, апеляція до реального чи уявного співрозмовника [1; 2; 3, с. 81-86]. Позиція адресата віршованого тексту виражається за допомогою використання поетом займенників “Я” / “*ти*” / “*він*”, а естетична комунікативність поезії окреслена д таких різновидах поетичних “*ти-висловлювань*”, як [1; 2; 3, с. 81-86]:

Модель “Я – *Ти*” або діалогізація автокомунікативної моделі “ $Я^1 – Я^2$ ”, котра означається тотожністю адресата (читача) та авторського “Я” за умовною номінацією “*Ти*” та відсутністю дистанції між адресантом (поетом) та адресатом (читачем) у межах комунікативної рамки “Я – *Ти*”. “Я” у такій моделі естетичної поетичної комунікації постає синонімом до “*Ти*”.

Модель “Я – *Ти*” як результат порушення естетичного автокомунікативного процесу між поетом і читачем. Модель визначається збільшенням відстані між ними, не визначеною комунікативною позицією адресанта і, як результат, створенням імітації усного діалогу між поетом та читачем.

Модель “Я – *Ти*” як результат відсутності естетичного автокомунікативного процесу і виникнення відкритого діалогу між поетом і читачем [1; 2; 3, с. 81-86].

Поетичний текст є повідомленням інформації та естетичною комунікацією одночасно [1; 2; 3, с. 81-86]. Відсутність експліцитного адресата (“*ти*”) сприяє зверненню поета до самого себе у формі автокомунікації. Поезії властива експліцитність “Я” більш частіше, ніж експліцитність “*Ти*”. Останнє може бути подібним до “Я”, а також поставати неживим предметом, абстракцією, будь-якою людиною, людством взагалі, власне читачем. Експліцитність “Я” характеризується наявністю у тканині вірша ліричного “Я”, котре ототожнюється з поетом або є подібним до нього ліричним героєм, а також особи, котра відрізняється від поета (наприклад, жінки, коли поет є чоловіком) [1; 2; 3, с. 81-86].

У результаті зазначеної естетичної комунікації у межах поетичного тексту виникає складна система відносин між експліцитними й імпліцитними персонажами, їх співвіднесення з реальними історичними персоналіями, виникає подібність між поетом і ліричним героєм вірша [1; 2; 3, с. 81-86]. Естетичний комунікативний аспект поезії пов'язаний з комунікативним зв'язком між адресантом та адресатом, їх контактом і співпереживаннями, виникненням зацікавленості в читацької аудиторії особистістю та життям самого поета [1; 2; 3, с. 81-86].

Актуальність статті визначається її відповідністю загальним спрямуванням сучасної лінгвістики на вивчення зв'язку між мовою, мисленням і культурою, на розробку способів експлікації концептуального змісту поетичних текстів для реконструкції світобачення поетів шляхом конструювання і декодування поетичної моделі світу. Стаття є актуальною у світлі тенденцій сучасних поліпарадигмальних досліджень, оскільки є узагальненням і систематизацією трьох лінгвістичних парадигм (лінгвопоетичної, лінгвокогнітивної і поетико-когнітивної), спрямованих на побудову поетичної моделі світу як конструкта, у якому втілено глибинний смисл поетичних текстів у різні культурно-історичні періоди.

Метою статті є дослідження лінгвокогнітивних механізмів формування та декодування поетичної моделі світу, якою вона постає у поетичних текстах Великої Британії ХІХ–ХХІ століть, для розкриття специфіки поетичного світосприйняття, втіленого у поезії британського романтизму, модернізму і постмодернізму.

Досягнення поставленої мети зумовлює розв'язання таких **завдань**:

визначити особливості поетичного тексту як специфічного засобу відтворення дійсності і форми естетичної комунікації у лінгвопоетичних дослідженнях;

з'ясувати сутність потрактування поетичного тексту в контексті теорії когнітивної лінгвістики, зосередивши увагу на художній картині світу і моделі світу в поетичних творах;

висвітлити специфіку поетичного тексту в ракурсі теорій когнітивної поезики, зокрема теорії втіленого розуміння, теорії концептуальних тропів, теорії концептуальної інтеграції ментальних просторів.

Об'єктом дослідження постають лексико-семантичні тропи (епітет, метафора, образне порівняння, метонімія, оксиморон та метаморфоза) у британських поетичних текстах ХІХ–ХХІ століть як вербальні засоби актуалізації когнітивних процесів формування поетичної моделі світу.

Предмет дослідження становить когнітивний потенціал тропів як вербальних засобів об'єктивації лінгвокогнітивних механізмів формування та декодування поетичної моделі світу, опрідметненої у словесній тканині поетичних творів британського романтизму, модернізму і постмодернізму.

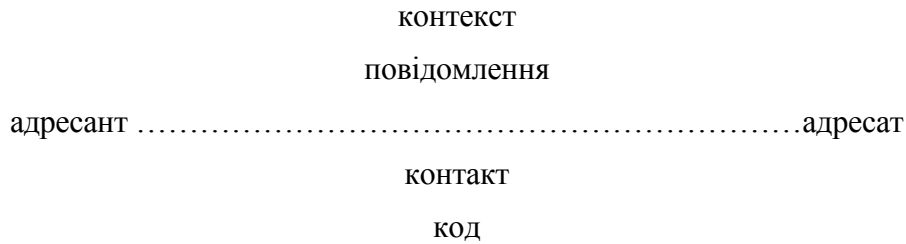
Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше* в сучасному мовознавстві:

буде виявлено роль лексико-семантичних тропів, насамперед епітета, метафори, образного порівняння, метонімії, оксиморону та метаморфози, в об'єктивації таких когнітивних процесів формування поетичної моделі світу, як фокусування, аналіз, синтез, абстрагування, специфікація, конкретизація, асоціація та порівняння;

буде встановлено когнітивне підґрунтя формування поетичної моделі світу та простежено його динаміку в британській поезії романтизму, модернізму і постмодернізму;

буде змодельовано концептуальні тропи поетичної моделі світу і досліджено історично зумовлені тенденції концептуалізації особливостей поетичного світобачення британських поетів романтизму, модернізму і постмодернізму.

У процесі висвітлення лінгвокомунікативних особливостей поетичного тексту актуальною постає модель комунікативних ситуацій, котра була запропонована Р. Якобсоном і набула різноманітного дослідження. Як відомо, указана модель є такою [4, с. 21-114]:

На основі цієї моделі виокремлено два види каналів комунікації, тобто “Я – ВІН” та “Я – Я”, де “Я” - суб’єкт передачі інформації, а “ВІН” - об’єкт, котрий отримує інформацію, адресат. Схема передачі інформації за комунікативним каналом “Я – Я” постає релевантною у відношенні до поетичного тексту, оскільки вірш є повідомленням інформації поетом насамперед самому собі у його прагненні поділитись своїми власними переживаннями з читачем у процесі створення ним поетичного тексту. Потім комунікативний аспект поетичного тексту підпорядковується комунікативній моделі “Я – ВІН”, коли вірш набуває оформлення текстуально, тобто його надруковано і поет має змогу усно репрезентувати поетичний текст читачу. Так, у комунікативній схемі “Я – Я” як адресантом, так і адресатом є сам поет, а у схемі “Я – ВІН” змодельовано комунікацію поета з читацькою аудиторією. У вказаних схемах елементи “Я – Я” та “Я – ВІН” змінюються, а сталими є код та повідомлення [4, с. 21-114].

Поетичні тексти створюються поетом за рахунок своєрідного “хитання”, оскільки тексти, котрі виникають у межах комунікативної схеми “Я – ВІН”, функціонують як поетичні автокомунікації і поетичний текст, у такий спосіб, постає перетворенням із задуму поета в код. Вірш виникає в уяві поета і набуває текстового втілення у надрукованому вигляді у збірці або книзі. У процесі написання вірша актуальною є комунікативна схема “Я – Я”, тому що поет ніби розмовляє із самим собою, відбувається автокомунікація. Тільки друкування вірша або його графічна репрезентація на аркуші паперу сприяє адресованості поетичного тексту окремому читачу або загальній читацькій аудиторії. Так, вірш змінює позицію з комунікативної схеми “Я – Я” до “Я – ВІН”. З моменту створення вірша до його текстової репрезентації він нібито “хитається” з однієї комунікативної схеми “Я – Я” до іншої – “Я – ВІН”. Здатність вірша викликати в читача естетичні переживання призводить до повернення поетичного тексту в межі комунікативної схеми “Я – Я”, оскільки читач замислюється над прочитаним віршем, переживає певні естетичні емоції і виникає автокомунікація читача із самим собою [4, с. 21-114].

Взаємовідношення між поетичним текстом та читацькою аудиторією характеризується взаємною активністю, тому що вірш спрямований на уподібнення аудиторії самому собі у прагненні нав’язати читачам свою систему кодів. Можливість комунікації поета з його аудиторією ґрунтується на наявності спільної пам’яті в поета та читачів. Указана спільна пам’ять сприяє виникненню різниці між поетичними текстами, котрі спрямовані до всіх читачів, до будь-якого адресата, а також до відомої поету особи. У такому випадку спільна пам’ять обумовлена спільною культурою, вона позбавлена індивідуальних рис, є абстрактною і включає в себе абстрактний мінімум культурного досвіду та знань поета й читача. Так, у такий спосіб, створюються поетом поетичні тексти, котрі багаті на еліпси, натяки, складні прагматико-референціальні відношення. Такий поетичний текст спрямований на абстрактного поету співрозмовника, носія загальної культурної пам’яті нації, позбавленого особистісного й індивідуального досвіду. Вірш адресовано всім і кожному [4, с. 21-114].

Зовсім інакшого втілення набуває поетичний текст, спрямований на відомого поету читача, котрого може бути позначено у вірші або займенником, або власним ім’ям особистості. Так, об’єм пам’яті, спільної для поета та адресата віршованого повідомлення, є відомим та інтимно близьким. У такому віршованому тексті немає зайвих детальних подробиць, оскільки поету достатньо апелювати до пам’яті адресата. Натяк постає засобом для актуалізації спільної пам’яті, а у самому поетичному тексті поет використовує еліптичні конструкції, локальну семантику, що сприяють формуванню “домашньої” або “інтимної” лексики. Такий поетичний

текст спрямовано до обраної читацької аудиторії і тільки знання певних мовних та культурних кодів уможлиблює декодування та інтерпретацію вірша. Контекстуально поетичний текст містить згорнуту комунікативну схему і у процесі декодування у ньому позиції автора читач реконструює комунікативні схеми “Я – Я” та “Я – ВІН”. Постає можливим виокремити особистість поета у створеному ним поетичному тексті, його автокомунікативний поетичний задум, його прагнення вплинути на читачів. У процесі читання поетичного тексту читацька аудиторія та пов’язані з нею прагматичні аспекти обумовлені типом вірша та його естетичною цінністю. Так, вірш, присвячений коханням або дружбі, у процесі написання адресовано одній особі, а після публікації – будь-якому адресату і, у такий спосіб, відбувається перетворення вірша з особистісного до загального. Зміна читацької аудиторії сприяє зміні об’єму загальної пам’яті між поетом та читачами. Поетичний текст, котрий містить у своєму контексті конкретне біографічне звернення, характеризується подвійною адресацією, оскільки поетом створюється звернення до одного адресата і до всієї його читацької аудиторії [4, с. 21-114].

Зорієнтованість поетичного тексту на певний об’єм загальної пам’яті адресатів автоматично обумовлена комунікативною функцією вірша і постає важливим його елементом. Особистість, якій адресовано поетичний текст, конструюється поетом у вірші як носій загальних, абстрактних, загальнокультурних, державних та національних цінностей та суспільної пам’яті. У випадку знайомого поету адресата він звертається до нього не як до невідомої особи і уникає багажу абстрактної пам’яті національної спільноти [4, с. 21-114].

Натомість у процесі реальної комунікації використання учасниками офіційного або розмовного стилю обумовлено їхніми відносинами між собою. У процесі поетичної комунікації знайомство поета та читача сприяє переміщенню комунікації по шкалі ієрархії від офіційної до інтимної. Сам поет окреслює ступінь близькості між собою та читачем, використовує різноманітні стилістичні прийоми та виразові засоби. Читач має певне реальне відношення до поетичного тексту, а гра поета з реальною та уявною читацькою прагматикою викликає специфіку естетичного переживання у вірші. Поет довільно змінює об’єм читацької пам’яті і здатен змусити читачів згадати те, що їм було не відомо, проте вказана інформація належить до культурного пласту епохи окремої нації, оскільки людство не забуває реального змісту своєї культурної пам’яті. Отже, поетичний текст одночасно обирає свою аудиторію, а читацька аудиторія – свій поетичний текст [4, с. 21-114].

Комунікативний аспект поетичного тексту підпорядковано таким вимогам [4, с. 21-114]:

Поетичний текст передається у межах певної комунікативної ситуації, котра може виникнути у процесі читання поетом свого вірша аудиторії вголос або у процесі читання особистістю поетичної збірки поета.

Поетичний текст не виникає до процесу комунікації поета з аудиторією, а у процесі живого спілкування з читачами, тобто без підготовки, експромтом.

У першому випадку виникає актуалізація поетичного тексту від стану текстової репрезентації у книзі до її вербального й акустичного втілення поетом перед своєю читацькою аудиторією і її набуття реального втілення у свідомості читачів. Комунікативний аспект поетичного тексту обумовлений його здатністю бути вираженим, представленим адресантом (поетом) адресатам (читачам). У такий спосіб поетичний текст набуває додаткового інтонаційного, кінетичного, мімічного забарвлення і нібито оживає в уяві читача, оскільки у процесі реальної комунікації з поетом уможлиблюється досягнення читачем поетичної інтенції й задуму, естетичного спрямування вірша [4, с. 21-114].

У другому випадку поетичний текст не трансформується з текстової до вербальної реалізації, а створюється у процесі комунікації поета зі своєю читацькою аудиторією. Читач переживає разом з поетом етапи від поетичного задуму до репрезентації вірша у книзі або перед адресатами, генерує його [4, с. 21-114].

Єднає запропоновані аспекти комунікативності поетичного тексту тропеїчне забарвлення віршів, а також різноманітні стилістичні прийоми та виразові засоби, котрі поет використовує у своїй поетичній творчості задля створення образності у вірші. У комунікативному ракурсі тропи постають тими елементами, між якими у межах будь-якого контексту створюється адекватність. Тропи становлять сутність творчого мислення, сприяють виникненню аналогії між абстрактними ідеями, мають ознаки риторичності [4, с. 21-114].

Слід зауважити, що як в комунікативному аспекті, так і в лінгвістичному існують епохи, що багаті на використання поетами тропів у своїй творчості. Так, до таких культурно-історичних періодів належать середньовіччя, бароко, романтизм, модернізм та постмодернізм. В епоху середньовіччя доміантним тропом є метафора і між метафоричним вираженням та метафоричним змістом устанавлюються складні семантичні відношення нерівності й неоднозначності, котрі виключають раціоналістичну операцію взаємозаміни в обох напрямках. Епоха бароко ознаменована складним й ірраціональним метафоричним відношенням вираження й змісту. Романтизм характеризується виникненням іншого ідейно-культурного підґрунтя для реалізації тропів у поетичній творчості, оскільки вибір поетом тропів обумовлено романтичними канонами, які диктували вимоги прикрашати поетичні тексти різними тропами та стилістичними прийомами й виразовими засобами. У цей період метафора та метонімія набувають дифузного злиття і доміантною є тропеїчність як основа формування поетичного стилю. Органічний синтез, злиття різних сторін життя, неможливість у повній мірі змалювати сутність життя та буття без застосування тропів сприяють виникненню метафоричного та метонімічного перекодування знаків різноманітних семіотичних систем і, відповідно, впливають на комунікативні особливості поетичних текстів романтизму. Модернізм та постмодернізм ознаменовані виникненням таких тропів, котрі одночасно можуть бути декодовані й інтерпретовані як метафори та як метонімії, а також вони отримали семіотичного забарвлення. У кожен із зазначених культурно-історичних періодів головною ознакою поетичної тропеїки є тропеїчність творчого поетичного мислення [4, с. 21-114].

Отже, у процесі створення поетичного тексту поет (адресант) створює комунікативний канал, через який він передає адресатам (читачам) нові поетичні тексти шляхом кодування у межі комунікативних схем “Я – Я” та “Я – ВІН”. Поетичний текст набуває трансформації, його смислове навантаження ускладнюється за рахунок зорієнтованості до спільної пам’яті між поетом та читачем, а також за рахунок стилістичного та тропеїчного забарвлення поетичного тексту, його образності. У такий спосіб поетична творчість поета збагачується стилістичними прийомами та виразовими засобами, можливою постає віддзеркалення поетичної картини світу поета та культурно-історичної епохи. У процесі читання читач повторює слідом за поетом процес написання ним вірша, декодує поетичну інтенцію та комунікативне спрямування поетичного тексту. Між поетом та читачем виникає ситуація розуміння або не розуміння завдяки єдності систем кодування та декодування поетичного тексту, культурної традиції, стилістичних мовних засобів, пам’яті. Поетичний текст та читач ніби шукають взаєморозуміння, налаштовуються один для одного. Вірш постає співрозмовником у діалозі і змінює своє інформаційне наповнення залежно від аудиторії. Читач, у свою чергу, використовує гнучкість для інтерпретації поетичного тексту. Важливою умовою поетичної комунікації між поетом та читачем відіграє як розуміння вірша адресатом, так і не розуміння. Один поетичний текст може бути зрозумілим і складним для інтерпретації одночасно залежно від пам’яті, знань, досвіду читача. Тільки здатність читацької аудиторії сприйняти й вірно інтерпретувати та декодувати поетичний текст, естетичну інтенцію поета, сприяє ефективній комунікації поета з читацькою аудиторією.

Перспектива подальших досліджень обумовлена вивченням специфіки відтворення дійсності у поетичній моделі світу, якою вона постає у британських поетичних текстах ХІХ–ХХІ століть, шляхом лінгвопоетичного аналізу лексико-семантичних тропів як вербальних засобів актуалізації когнітивних процесів формування поетичної моделі світу, а також виявленню аксіологічно забарвлених глибинних смислів, специфічних для когнітивного стилю поетів

британського романтизму, модернізму і постмодернізму, шляхом лінгвокогнітивного і поетико-когнітивного аналізу визначеної тропеїки, що передбачає застосування когнітивно-дискурсивних стратегій інтерпретації смислу поетичної моделі світу, а саме: реконструкцію аксіологічно навантажених художніх концептів як складників поетичної моделі світу, моделювання концептуальних тропів як когнітивного підґрунтя формування поетичної моделі світу та конструювання концептуальних блендів як емергентних когнітивних структур втіленого розуміння у поезиці британського романтизму, модернізму і постмодернізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безкровна І. О. Комунікативна структура поетичного тексту (семантичний та прагматичний аспекти) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. Київ, 1999. 20 с.
2. Болотнова Н. С. Коммуникативная стилистика текста : словарь-тезаурус. Москва : Флинта, Наука, 2009. 384 с.
3. Загнітко А. Лінгвістика тексту : хрестоматія. Донецьк : ДонНУ, 2009. С. 81 – 86.
4. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : “Языки русской культуры”, 1996. С. 23 – 114.

УДК 81' 373. 21 : 930 : 159. 953. 2

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-09>

УРБАНОНІМИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Павленко І. Я., д. філол. н., професор

Запорізький національний університет

вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

irinaznu@gmail.com

Стаття присвячена філологічним (насамперед лінгвістичним) аспектам вивчення історичної та культурної пам'яті. Дослідження спирається на думку про відбиття на мапі сучасного міста декількох, інколи ворогуючих між собою, типів історичної пам'яті, закованої у пам'ятках матеріальної культури. Водночас формулюється гіпотеза про надзвичайні можливості урбанонімії як засобу творення мнемонічного коду. На матеріалі зіставлення старих та нових годонімів оновлення топонімікону Запоріжжя під час упровадження заходів з декомунізації розглянуто зміни у номінації об'єктів міського простору, пов'язані з процесами трансформації та кореляції пам'яті про минуле й формуванням певних векторів знання про сьогодення країни й міста.

Ключові слова: історична пам'ять, культурна пам'ять, мнемотор, мнемонічний код, топонім, урбанонім, хоронім, годонім.

URBANONYMS AS A MEANS OF FORMING HISTORICAL MEMORY

Pavlenko I.Ya., Doctor of Philology, Professor

Zaporizhzhia National University,

Zhukovsky Str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine

The article is devoted to the philological aspects of studying the correlation of urban and historical and cultural memory. The research is based on the idea of reflecting on the map of a modern city several, sometimes warring ones, types of historical memory encoded in the monuments of material culture. At the same time, the idea of the extraordinary opportunities of urbanism as a means of creating a mnemonic code is articulated. On the comparison of old and new gadons, updating of the toponymic of Zaporizhzhia during the implementation of measures on decomunization, it was considered how changes in the nomination of urban space objects are associated with processes of transformation and correlation of memory of the past and the formation of certain vectors of knowledge about the present country and cities. The analysis of changes in the toponymic of the city has shown that the abandonment of the old names associated with the sacralization of communist ideology, Soviet history and its leaders, launches the process of forgetting, as visual and sound signs of memory disappear. At the same time,

mechanisms are created for a new perception of the past and the formation of a positive perception of the modern one. New urbanites consolidate knowledge of the Cossacks and guardians of the memory of the steppe knights, restore the memory of the life and activity of the Mennonites in our land and their role in the development of the economy of the region, make a memory of the persons whose activities were a significant contribution to the development of industry and the infrastructure of Oleksandrivsk, later Zaporizhzhia, form the idea of the heroic history of the region's continuity, creating a memory of the heroic and patriotic paradigm of the present. The number of urban-related areas associated with industry and labor specialties has undergone little change, as the image of the industrial city of Zaporizhzhia has always been. New urbanities create an image of the city of intelligence, inventions, science, literature and art. Thus, in a certain way, the city's space helps to form and / or correct the historical memory of its inhabitants.

Key words: historical memory, cultural memory, mnemotope, mnemonic code, toponym, urbanist, bacon, hodonim.

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється – ожива,
Як їх почує!..
Т. Г. Шевченко*

У пострадянському гуманітарному дискурсі значна увага приділяється питанням змісту, типів, функціонування, декодування та формування (як це не парадоксально) знання про минуле. Значною мірою зацікавленість питаннями історичної пам'яті зумовлена тезою про взаємозв'язок минулого з майбутнім, впливом інтерпретації минулого на процеси державотворення сьогодення та майбутнього нашої країни. У цьому сенсі дуже важливо, яка історична пам'ять буде акцентована у наступних поколіннях, що і як вони знатимуть про наше минуле і сучасне. Отже, варто не лише вивчати історію, але і розуміти, як продукується та/або коригується знання про минуле, і формувати уявлення про те, що з часом перетвориться на минуле.

У нашій країні дослідження історичної пам'яті ускладнюється її багатовекторністю і, що найважливіше, різними ідеологічними та соціокультурними підходами до інтерпретації минулого. За спостереженнями В. Артюх, підтриманими й іншими дослідниками, складність ситуації полягає в тому, що “в спільноті, що являє собою народ однієї країни, функціонує декілька різних за змістом канонів “історичної пам'яті” [2, 3, 21].

Певною мірою узагальнюючи дослідження простору пам'яті, відповідно спираючись на досвід попередників, А. Кирдон зазначає, що “у межах того ж самого соціального простору може існувати кілька просторів пам'яті. Простір пам'яті переструктурується відповідно до заданого дискурсу, мотивів, умов, контексту, ситуації, емоцій, ментальних інтенцій, характеристики подієвого ряду тощо” [14, с. 27]. Часто це відбувається не без допомоги державних структур та офіційних заходів. На думку Д. Андреева й Г. Бордюгова, “простір пам'яті є адресною фокусованою актуалізацією минулого для потреб сучасного” [1, с. 7], чим зумовлена його варіабельність та насиченість різними смислами. У сучасній суспільній свідомості існують і декілька версій історії України, передусім це стосується подій 20-го ст., а отже, і протиріччя, і суперечки між носіями та симпатиками різних, а іноді просто по-різному сфокусованих історичних дискурсів.

Історичну пам'ять активно досліджують історики, соціологи, філософи, психологи, політологи тощо. Вивчаються питання її сутності та різновидів, механізмів формування та функціонування, складові та соціальні функції, зв'язок з національною та регіональною ідентичністю, роль у формуванні ідентичності, кореляції індивідуального знання про минуле, офіційної історії та суспільного досвіду тощо [3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20].

Не так давно з'явилася стаття про кореляцію історичної свідомості та міського топонімікону І. Б. Гирич “Київська топоніміка як вияв історичної свідомості”, у якій “розглянуто ідеологічну практику радянського та сучасного урядів у топоніміці Києва” [9]. Предметом дослідження є усталений (до 2013 року – часу виходу статті) корпус топонімів нашої столиці. Зі зрозумілих причин динаміка сучасних змін не потрапила в поле зору автора, як не розглядався філологічний аспект зазначеної проблеми.

Водночас проблема історичної пам'яті є й проблемою філологічною і не лише на рівні дискусій про державну мову, простір використання мов національних меншин, мовної політики у галузі освіти, українськомовного контенту засобів масової інформації або історизму художньої літератури чи конкретного твору тощо.

Історична пам'ять особистості значною мірою формується у повсякденні, на що мало хто звертає увагу. На неї впливають розповіді представників старших поколінь, перегляд родинних альбомів, збережені сімейні реліквії, простір, який нас оточує. І це не лише місця, пов'язані з офіційними та неофіційними комеморативними практиками або особистими спогадами, але й звичайний міський або селищний ландшафт, маркований назвами вулиць, провулків, проспектів, парків, мостів, підприємств, закладів тощо. А отже, називання міських топооб'єктів – урбанонімія – значною мірою впливає на формування або коригування історичної пам'яті, творення нових знань про минуле, або спростування того, що вважали достовірними історичними фактами. По-різному маркований та закодований у слові простір викликає й різні асоціації та погляди на минуле.

У студіях над питаннями культурної пам'яті відомої німецької дослідниці Алейди Ассман йдеться, зокрема, й про те, що міські топоси можуть сприйматися як чужі, а можуть сприяти пригадуванню того, що, здавалося б, давно забулося, утратилося у вирі подій [3, с. 81]. Розглядаючи ландшафти пам'яті у міському просторі, українська дослідниця Г. Фесенко звертається до дослідження культурно-історичних об'єктів як форм, що “узагальнюють пам'ять про певні групи чи окремих осіб, а також спогади про певні події та періоди. Дуже часто сама місцевість, де розміщується знак (пам'ятник), може бути простором пам'яті культури” [26, с. 57].

У роботах обох дослідниць йдеться про знакову сутність та мнемотехнічну роль топооб'єктів, але знаки можуть бути не лише просторовими. Слово – також і найперше знак, універсальний носій інформації. Словесне маркування простору також породжує або формулює спогади про певні події. Навіть за відсутності певних просторових об'єктів – пам'ятників, будов, меморіальних табличок – лише офіційні та неофіційні назви топооб'єктів засвідчують характер та функціонування культурно-історичної пам'яті.

Старі й нові урбаноніми нашого міста засвідчують різноманітність та різновекторність взаємодії між минулим та сучасним, формування водночас нового погляду на історію, різні шари минулого, та закріплення знання про відносно недалеко минуле. Творення системи (саме так!) урбанонімів є одним із засобів створення культурної території, оскільки назви складників міського ландшафту є знаками певних місць пам'яті та/або творенням історичного знання, його окремих складників, фрагментів тощо. Фактично штучно введені урбаноніми є засобом цілеспрямованого конструювання меморіального простору, сприяють творенню єдиного історико-культурного ландшафту міста.

Мета статті – дослідити, які зміни на топонімічній мапі Запоріжжя відбулися у 2015 та наступних роках, та як оновлення назв об'єктів міського простору пов'язані з процесами змін та кореляції історичної та культурної пам'яті про минуле й з формуванням знання про сьогодення країни й міста.

Відповідно, об'єктом дослідження стали виключно урбаноніми, які зникли з офіційної мапи міста (у неофіційному вжитку вони функціонують і деякі залишаться ще надовго), та нові офіційні назви міських топооб'єктів.

Переименування площ, парків, вулиць відбувалося постійно. Наприклад, бульвар у центрі міста з 1949 по 1989 р. називався іменем одіозного радянського партійного діяча Андрія Жданова, а за часів перебудови був названий бульваром Шевченка (у неофіційному, переважно молодіжному мовленні – БШ [БеШа]). Площа неподалік від нього носила назву “12 Апреля” (український варіант практично не використовувався) на честь Дня космонавтики, але у 2005 р. після реконструкції вона була названа іменем загиблого мера Запоріжжя

Олександра Поляка. Але перейменування, що сталися до прийняття Закону України від 09.04.2015 і відбиті та проаналізовані у вельми інформативному та ретельному дослідженні Запорізької обласної універсальної бібліотеки [7], мають стати предметом окремої наукової студії.

Згідно з твердженням Б. Верлена, сам простір не наділений смислом, що конститує соціальні факти. Осмисленості він набуває лише за певних соціальних умов у процесі здійснення цілеспрямованих дій [6, с. 27]

Назва вулиці – це один із способів заповнення простору інформацією, надання йому певних смислів. Перейменування, що здійснюється у процесі декомунізації, є одним із інструментів формування нової моделі простору пам'яті, зміни вектора запам'ятовування/пригадування та забуття або коригування кодів, що творилися в попередній період.

Надання нової назви – наділення простору новим смислом, творення нової системи координат. Її закріплення відбувається через сферу почуттів, оскільки нейтральне ставлення до зміни звичних назв практично неможливе, а отже, й нова назва вулиці викликає найчастіше необхідність подолання внутрішнього супротиву, поєданого з осмисленням причин перейменування та формування власної аргументації доцільності/недоцільності, а отже, й погодження/непогодження з тим, що відбувається. У будь-якому разі формується нове або доповнюється/коригується попереднє знання, і подія (перейменування), як і її внутрішня мотивація та зміст нового топоніму, стає частиною пам'яті конкретної людини та громади. Отже, статус перейменованого простору також змінюється. Чим масштабніші зміни у топоніміконі місцевості, тим суттєвіші зрушення у семантиці простору.

Під час зміни запорізького урбанімікону з мапи міста зникли всі назви, пов'язані з іменами, що входять до “Списку осіб, які підпадають під закон про декомунізацію”. Згідно з матеріалами сайту Українського інституту національної пам'яті, “це – список прізвищ осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР, інших союзних або автономних радянських республік. Названі співробітники НК – ДПУ – НКВС – КДБ, а також діячі комуністичної партії, Жовтневого перевороту 1917 року. Також під декомунізацію потрапляють ті, хто встановлював радянську владу в Україні, переслідував учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті” [24]. На сайті зазначено, що “Список створений істориками для зручності місцевих громад, які обирають нові імена комуністичним вулицям згідно із Законом України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”. В оприлюдненому варіанті у списку 520 прізвищ, але він постійно поповнюється.

Значна частина урбанонімів Запоріжжя замінені саме через те, що відантропонімні найменування були пов'язані з особами, котрі входили до цього списку. Водночас замінено й деякі назви, утворені від прізвищ людей, яких немає у зазначеному списку: вул. Дроб'язка, вул. Малиновського тощо.

З мапи міста зникли три хороніми: два відантропонімні (Ленінський район, Орджонікідзевський район) та один, що походив від сакралізованої в радянські часи події (Жовтневий). Натомість з'явився відгідронімний хоронім, який відповідає місцезнаходженню району – Дніпровський, повернулася історична назва місцевості, і район, на території якого колись було козацьке поселення, згодом село Вознесенка, зараз названий Вознесенівським (у назві збереглися і пам'ять про козаччину, і назва церкви, за якою отримало назву село), а територія, з якої починався колишній Олександрівськ, тепер найменована Олександрівським районом [8, 23, 25. Далі все за цими джерелами]. Отже, новітні хороніми встановлюють зв'язок між минулим та сучасним Запоріжжя, історією та географією міста.

Відбулася зміна декількох агоронімів: площа Леніна, що розташовувалась у кінці проспекту Леніна перед в'їздом на Дніпрогес ім. Леніна, поблизу річкового порту ім. Леніна, зараз отримала назву площі Запорізької, площа Радянська (Советская) стала площею Університетською, площа ім. 60-річчя СРСР отримала ім'я очільника будівництва Дніпрогесу Олександра Васильовича Вінтера. Раніше його ім'я мав лише бульвар на Правому березі.

Змінили назви деяких скверів та парків: парк ім. Дроб'язка став Студентським, оскільки колишній будинок культури ім. Дроб'язка став навчальним корпусом Запорізького національного університету. Парк, розташований біля будинку культури ПАТ “Запорізький виробничий алюмінієвий комбінат”, раніше відомого як “БК імені Кірова”, відповідно, парк також носив ім'я Кірова, став парком імені Сагайдачного (була пропозиція одного з депутатів Запорізької міської ради назвати парком ім. Джона Леннона, але в загальну парадигму перейменувань згадка про легендарного фронтмена “Бітлз” вочевидь не вписувалась). Сквер імені 50-річчя СРСР перейменовано на сквер Валентина Яланського, скверові Чекістів повернули стару назву – Платонівський.

Відбулася зміна назв деяких провулків: пров. Якіра став Весняним, КІМу – Оздоровчим, Гая – Родинним. У нових назвах, як бачимо, яскраво простежується домінування ціннісного мотиваційного складника.

Найбільш помітні номінаційні зрушення відбулися в годонімії міста. Більшість годонімів, що зазнали зміни, мали відантропонімне походження та фактично склалися з прізвища (вул. Дроб'язка, вул. Фрунзе), по батькові (вул. Ілліча) або псевдоніма (Ленінський район, проспект Леніна, площа Леніна, вулиці Свердлова, Кірова, Горького, Дем'яна Бедного тощо), іноді до складу годонімів входили ім'я та прізвище (вулиці Олеко Дундича, Рози Люксембург, Карла Лібкнехта і т.ін.). Значна кількість заміненних годонімів була пов'язана із соціальним устроєм, символікою, офіційними організаціями та установами, пам'ятними датами Радянського Союзу (вулиці Сорок років Жовтня, Третьої п'ятирічки, Комсомольська, Соціалістична, Радянська, Жовтнева, Сорок років Радянської України, VIII з'їзду Рад, Червонопрапорна тощо). У деяких урбанонімах були закарбовані назви міжнародних організацій, що пропагували ідеї соціалізму (вулиця Комінтерну, провулок КІМу). Змінено також годоніми, пов'язані з назвами перейменованих міст (вул. Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Дніпропетровське шосе тощо) або з астіонімами, що містять прізвища осіб, які підпадають під закон про декомунізацію або утворені від відповідних антропонімів (Калініградська вулиця, вулиця Героїв Сталінграда).

Так, із мапи міста зникли всі назви, що свого часу формували знання про історію та історичних діячів радянської епохи, не залишилося онімів, пов'язаних з комуністичною ідеологією та багатьма реаліями радянської доби.

Відновлено старі найменування, утворені від назв церков та соборів. Так сталося з центральним *проспектом Соборним*, назвами вулиць *Троїцька*, *Святого Миколая*, *Покровська* (поблизу Свято-Покровського собору, від якого й назва центрального проспекту), *Благовіщенська*, *Святоволодимирівська*.

Поява деяких годонімів умотивована колишніми та сучасними будовами, закладами та іншими об'єктами містобудування та міського життя: вулиці *Привокзальна*, *Ринкова*, *Базарна*, *Поштова*, *Фортечна* тощо.

Ціннісні суспільні та родинні орієнтири закарбовані у назвах: провулок *Родинний*, вулиці *Дружби*, *Сімейна*, *Європейська*, *Оптимістична* (це фактично стало продовженням традиції називання вулиць у середині ХХ століття, оскільки в Запоріжжі вже є вулиці *Музична*, *Культурна* та ін.). Молодість і перспективність міста – у назвах майдан *Університетський*, парк *Студентський*. вулиця *Освітнянська*.

З'явилися нові назви, що підкреслюють красу та природні особливості міста та його окремих куточків, їх рельєф, близькість інших топооб'єктів: вулиця *Барвіста*, *Водограйна*, *Зорепадна*, *Світла*, *Річкова*, *Паркова*, *Кам'яна*, *Зеленоярівська*. Серед таких назв чимало фітотопонімів, а саме: вулиці *Мальв*, *Волошкова*, *Ялинкова*, *Малинова*, *Дубова*, *Соняшнікова* тощо.

Але найбільше нових найменувань умотивовано особливостями історії та культури історичного Запорозжя – Олександрівська – Запоріжжя.

Історія козацтва відтворена в назвах вулиць *Максима Кривоноса*, *Гетьмана Івана Самойловича*, *Гетьманська*, *Кошова*, *Вільного козацтва*, *Івана Сірка*, *Івана Мазени*. Є годонім, створений від імені міфологізованого персонажа нашої історії, – вулиця *Козака Бабури*.

Чумацтво, яке було розвинене в нашій місцевості, дало назву вулиць *Чумацтва*, *Чумацький шлях* (щоправда, остання назва може бути мотивована найменуванням астрономічним).

Новий урбанімікон практично відновлює пам'ять про перебування на нашій землі менонітів та їхню роль у розбудові економіки краю: вулиця *Розенталь* – згадка про німецьку колонію на о. Хортиця, з діяльністю родини менонітів-промисловців Нібур пов'язана назва вулиці *Нібурівської*, пам'ять про колонію Шенвізе закарбована в годонімі вулиця *Шенвізька*. На місці колишнього менонітського поселення тепер вул. *Менонітська*. Сучасні назви вулиць нагадують (фактично створюють пам'ять) про Андреаса Валльманна та Герхарда Ремпеля – промисловців, засновників фабрики сільськогосподарського знаряддя на Верхній Хортиці.

Залишилися й назви, пов'язані з іменами людей, що розбудовували Запоріжжя, зробили значний внесок у створення промислового комплексу та будівництво Дніпровської ГЕС, мостів і т. ін. (міст Преображенського, вулиця Весніна і т. ін.). Цей список доповнився новими назвами: *проспект Інженера Преображенського*, вул. *Інженера Веденєєва* – одного з розробників програми ГОЕЛРО, керівника будівництва Дніпровської електростанції.

Водночас розширюється кількість урбанонімів, пов'язаних із Другою світовою війною (вулиця *Героїв Дніпра*), з'являються назви, утворені від імен та/або прізвищ героїв, що народилися чи загинули на теренах нашої області, жили в Запоріжжі або області після війни: вулиці *Леоніда Приня*, *Івана Мейлуса*, *Григорія Несмашного*, *Івана Бабака*, *Спартака Маковського*, *Івана Чупілка*. Оскільки зберегли значну кількість топонімів, пов'язаних із Великою Вітчизняною війною, то й пам'ять про неї не руйнується, а закріплюється, продовжується. Подвиги не піддаються забуттю.

Як свідчення безперервності героїко-патріотичної традиції – вулиця *Віктора Духовченка* – лідера збройного повстання радянських військовополонених в Афганістані.

Характерною рисою оновлення культурного простору Запоріжжя є поява годонімів, пов'язаних із сучасними подіями та героями сьогодення. У назвах вулиць закарбовані подвиги міліціонерів, пожежників: вулиці *Миколи Корищенка*, *Юрія Федорюка* та ін.

На мапі міста багато вулиць, названих іменами наших земляків, які загинули в АТО: вулиці *Івана Гутника-Залужного*, *Петра Третяка*, *Максима Прокуратова*, *Олександра Говорухи*, *Олексія Заїки*, *Олександра Пивоварова*, *Михайла Гончаренка*, *Богдана Завади*, *Василя Сергієнка*, проїзди *Сергія Бурлака*, *Віталія Тиліженка*.

Кілька вулиць назвали на честь військових підрозділів, що воюють на Сході: вулиці *Героїв 93-ї бригади*, *Героїв 55-ї бригади*, *Героїв 37-го батальйону*, *Добровольчих батальйонів*.

Топонімікон Запоріжжя збагатився іменами тих, хто багато зробив для облаштування міста, розвитку промисловості, окремих підприємств, інфраструктури тощо. Звідси годоніми, пов'язані з іменами міських голів різних часів: вулиця *Павла Захаріна*, *Фелікса Мовчановського*, очільників підприємств, організацій, закладів: вулиця *Миколи Ласточкина* – чемпіона СРСР з легкої атлетики, директора Запорізького заводу "Радіоприлад", *Сергія Серікова* – генерального директора виробничого об'єднання «Запорізький автомобільний

завод “Комунар”», *Олександра Кузнецова* – депутата Верховної Ради України, колишнього директора ТРК “Алекс” тощо.

Розширюється коло годонімів, що закріплюють пам’ять про Запоріжжя як місто передусім промислове, наприклад: вулиці *Перша ливарна, Трансформаторників, площа Енергетиків, Сталевара Галушки*. Але кількість таких найменувань незначна, що зумовлено, на нашу думку, достатньою репрезентованістю на мапі міста образу Запоріжжя як одного з промислових центрів України.

Сукупність нових назв формує уявлення про Запоріжжя не тільки як про промислове місто, але й місто, у якому народжувалися або/та працювали талановиті винахідники й конструктори, насамперед пов’язані з моторо- та літакобудуванням. На мапі міста з’явилися вулиці, названі на честь одного з піонерів ракетної техніки *Юрія Кондратюка*, інженера-конструктора й винахідника *Бориса Луцького*, розробника моторів для воєнних літаків та бензопили “Дружба” *Олександра Анашкіна*, авіаконструктора *Григорія Чечета* тощо.

Є й нові назви вулиць, які фіксують пам’ять про людей, котрі багато зробили для розвитку культури нашого міста, – науковців, письменників, музикантів та діячів театру, спортсменів: вулиці *Миколи Кищенка, Академіка Чабаненка, Професора Толока, Професора Скидіна, Петра Ребра, Василя Діденка, Єлизавети Щедрович, Дмитра Миргородського, Леоніда Жаботинського*. У нових годонімах зафіксовані й імена видатних українських учених (вулиці *Вернадського, Михайла Грушевського*) та винахідників (вулиця *Сікорського*). Поряд із цими найменуваннями з’явилися назви вулиць з іменами та псевдонімами українських письменників: *Кобзаря, Григорія Квітки-Основ’яненка, Пантелеймона Куліша, Бориса Грінченка, Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Миколи Хвильового, Олени Теліги*. Саме в такий спосіб формується знання про місто як про центр культури, мистецтва, спорту.

Прикладом ушанування запоріжцями тих, хто уславлює їхній край у літературі та мистецтві, є назви вулиць *Панаса Саксаганського* – одного з корифеїв українського побутового театру, легендарного виконавця ролей запорожців (партії Карася в опері С. Гулака-Артемівського “Запорожець за Дунаєм”, роль Гната Голого у трагедії І. Карпенка-Карого “Сава Чалий” та ін.), *Богдана Ступки* – неперевершеного Тараса Бульби в однойменному кінофільмі за повістю М. Гоголя, *Миколи Рибнікова*, котрий уславився роллю Олександра Савченка в знаковому для нашого міста кінофільмі “Весна на Зарічній вулиці”.

Проведений аналіз засвідчує загальну тенденцію до деідеологізації урбанімікону та творення нових мнемотопосів.

Офіційне перейменування районів міста, проспектів, вулиць, провулків, парків тощо сприяє творенню нової пам’яті про минуле та формуванню певних аспектів знання про сьогодення.

Корективи історичної пам’яті виявилися в тому, що, по-перше, відмова від старих назв, пов’язаних із сакралізацією комуністичної ідеології, радянської історії та її діячів, запускає процес забування, оскільки зникають візуальні знаки пам’яті, постійні нагадування у вигляді табличок із назвами вулиць, записів у паспортах на сторінках реєстрації, фіксації адреси в документах та анкетах тощо. Відповідно зникає й аудіознак, оскільки старі назви перестають звучати спочатку в офіційному, а пізніше й побутовому мовленні. У такий спосіб відбувається організоване стирання раніше освячених аспектів радянського минулого, його десакралізація і коригування неофіційного ставлення.

По-друге, нові урбаноніми, передусім годоніми, закріплюють інше, значною мірою альтернативне радянському знання про минуле краю, включаючи різні його етапи, насамперед, звичайно, про козаччину та охоронців пам’яті про степове лицарство. Відновлюється пам’ять про життя та діяльність на нашій землі менонітів та їхню роль у розбудові економіки краю. Твориться пам’ять про осіб, діяльність яких була значним внеском у розвиток промисловості та інфраструктури Олександрівська, пізніше – Запоріжжя тощо.

По-третє, формується уявлення про тяглість та безперервність героїчної історії краю, оскільки годоніми фіксують мужність та звитягу козацтва – запоріжців-учасників Великої Вітчизняної

війни – героїв-афганців – героїв Небесної Сотні – бійців АТО. Привертає увагу той факт, що міські об'єкти називаються іменами саме Героїв, незалежно від їхнього звання, посади тощо.

По-четверте, завдяки новим онімам формується погляд на сучасне як час боротьби за свободу, створюється пам'ять про героїко-патріотичну парадигму сьогодення.

По-п'яте, коло урбанонімів, пов'язаних з промисловістю та робітничими спеціальностями, зазнало незначних змін, оскільки імідж промислового міста Запоріжжя мало завжди. Нові урбаноніми творять образ міста інтелекту, винаходів, науки, літератури та мистецтва. Хоч саме онімів-мнемотопів культури мало б бути більше.

По-шосте, нові назви зосереджують увагу на студентстві (водночас на мапі міста з'явилися парк Студентський, площа Студентська, майдан Університетський).

Отже, поряд із процесом забування творяться механізми нового сприйняття минулого та формування позитивного знання про сучасне, а певна назва простору міста сприяє формуванню та/або коригуванню історичної пам'яті його жителів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Д. А. Пространство памяти: Великая Победа и власть. АИРО – научные доклады и дискуссии. Темы для XXI века / упор. Д. А. Андреев, Г. А. Бордюгов. Вып. 19. Москва, 2005.
2. Артюх В. А. Дещо про політику історичної пам'яті. URL: http://www.pravoslavuya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11.
3. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій. URL: http://soipro.narod.ru/documents/konf_zhuk/artuh.doc1.
4. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2012. 437 с.
5. Буряк Л. І. Пам'ять у культурному просторі міста (київський контекст). *Національна та історична пам'ять* : зб. наук. праць. Київ: Пріоритети, 2013. Вип. 8. С. 94 – 102.
6. Верлен Б. Общество, действие и пространство. Альтернативная социальная география. *Социологическое обозрение*. 2001. Т. 1. № 2. С. 26 – 47.
7. Вулиці Запоріжжя – дзеркало історії: довідник і короткі бібліографічні списки про вулиці, провулки, проспекти, бульвари та майдани міста). Запоріжжя, 2008. URL: https://zounb.zp.ua/resource/ludy/ulitsu_st/indexf.html.
8. Вулиці Запоріжжя. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%96_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B6%D0%B6%D1%8F.
9. Гирич І. Б. Сучасна київська топоніміка як вияв історичної свідомості. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 8. С. 133-141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_8_19.
10. Гирич І. Б., Шаповал Ю. І. Чому необхідно переосмислювати минуле? Київ: Konrad Adenauer Stiftung, 2010. 44 с.
11. Захаров Є. Конфлікт пам'ятей. *Критика*. 2007. №5 (115)
12. Зерній Ю. О. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4 (9). С. 35–43.
13. Касьянов Г. В. “Націоналізація” історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х). Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: колективна монографія / за ред. Л. О. Зашкільняка. Львів: Львівськ. нац. ун-т ім. І. Я. Франка, 2004. С. 57-73.

14. Киридон А. М. Простір пам'яті: експлікація поняття. *Національна та історична пам'ять*: зб. наук. праць. Київ: Пріоритети. Вип. 8. С. 25 – 32.
15. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
16. Колесник І. І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?). *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. Вип. 4. Київ: Ін-т історії НАН України, 2009. С.54 – 88.
17. Колесник І. І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії : Modern or Postmodern? *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. Вип.1. Київ: Ін-т історії НАН України, 2005. С.227–246.
18. Лабінська Г. Топоніміка : навч. посіб. Львів : ЛНУ ім. І. Я. Франка, 2016. 274 с.
19. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст: монографія. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
20. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії: монографія. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
21. Наумова І. Б. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідженнях: дефініції, функції, конструкції. *Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип. 1. С. 135-147. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2011_1_11.
22. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять: монографія. Київ: ТОВ Вид-во “Кліо”, 2014. 272 с.
23. Список вулиць м. Запоріжжя, які перейменовано. URL: <http://www.zavodskara.zp.ua/news/post01027>.
24. Список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>.
25. У Запоріжжі декомунізували понад 100 вулиць (повний список). URL: <https://zp.depo.ua/ukr/zp/v-zaporizhzhzhi-dekomunizovali-ponad-100-vulits-povniy-spisok--23022016110000>.
26. Фесенко Г. Ландшафти пам'яті у міському просторі: культурфілософський дискурс. *Людинознавчі студії. Серія : Філософія*. 2015. Вип. 32. С. 55–64.

УДК 811. 161. 2'373. 611

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-10>

ВНУТРІШНЬОДІЄСЛІВНА ДЕРИВАЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ВЕРБАТИВІВ ДЕСТРУКЦІЇ

Пославська Н. М., к. філол. н., доцент

*ДВНЗ “Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника”
вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна*

nata.slavna@ukr.net

У статті проаналізовано внутрішньодієслівний словотворчий потенціал вербатиwів деструкції. Установлено, що континуум словотвірних значень вербального блоку типової словотвірної парадигми досліджуваних твірних детермінують субстанційна, темпоральна, векторна та ступеня інтенсивності й міри виконання дії валентності. Вербативи руйнування як мотиваційна база характеризуються активним генеруванням похідних дієслів з результативною, просторовою, темпоральною, квантитативною семантикою.

Ключові слова: дієслово, девербатив, словотвірна парадигма, валентність, внутрішньодієслівна деривація, мутація, модифікація.

INNER VERB DERIVATIVE CAPACITY OF THE VERBATIVE OF DESTRUCTION

Poslavska N. M., PhD in Philology, Associate Professor

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
Shevchenko St., 57, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

Verbal cluster of a typical word-formation paradigm of verbatives of destruction is characterized by increased duration and depth.

The verbs with the sense of destruction of an object, which denote an actional situation that is able to spread over time and space, is characterized by the branched actantial-adjunct frame and, accordingly, they are characterized by substantive, temporal, vector, and degree of intensity, action valency, in connection with which they produce derivative verbatives of various derivative content.

The concrete action manifested in the verbatives of destruction provides real consequences – a destroyed, damaged, spoiled object. There have been seen 592 derivatives with word-forming meaning “to act to the result” (*збити, задушити, умертвити, розчавити, зламати*), they are formed of 230 stems (out of 522). The ability of the destructive action to spread in space represents the vector-object valency that is implemented on the word-formation level in the derivatives of spatial mutation: *смалити* “to damage something with fire”, *обсмалювати / обсмалити* → “to damage the surface or the edge of something with fire”.

The temporal valency of the verbatives of destruction is objectified in the following semantic positions “to start an action” (*задряпати, зарубати, заціпати*), “to act for some period of time” (*побомбити, порубати, почавити*), “to stop acting” (*добити, доколоти, дорізати*). Among the representatives of temporal modification of destruction affect there are a lot of derivatives with word-forming meaning “to act for some period of time” (74) and “to stop acting” (72) and few with the meaning “to start an action” (29).

The concrete physical influence on the subject can be carried out with different stresses and forces, therefore, the verbs of destruction are characterized by the valency of the degree of intensity and the degree of performance of the action, which, at the derivation level, is implemented in the deverbatives that manifest quantitative and qualitative modifications of the process.

Postfix formations are recorded practically from all constituents of the field of destruction. Among the deverbatives there differentiate derivatives with word-forming meaning “performing an action, to transfer from the state of object to the state of subject” (*душитися, знищуватися, ліквідуватися*), “appear as a result of the action” (*битися, валитися, плюндруватися*), “to spread the action on oneself” (*стрілятися, обпикатися*), “to perform an action among the participants of the action” (*кюватися, кусатися*), “to have a tendency to act” (*дряпатися*), “to be fit for an action” (*колотися, кряться*). The outlined secondary units constitute the derivational realization of the valencies of the subject and object of action.

Thus, the feature of the verbs of destruction as a motivational basis is the active generation of verbs. The high productivity of the studied ‘basem’ in the reasoning of the deverbatives is due to their typical semantic-syntactic context, actualized in the substantive, vector-object, temporal, degree of intensity, and the degree of implementation of valencies, which are derivationally realized in deverbatives with the corresponding semantics.

Key words: verb, deverbative, word-formation paradigm, valancy, inner verb derivation, mutation, modification.

Функційне навантаження твірної основи в процесах деривації – актуальне питання сучасної науки про словотвір, яке досліджують представники основоцентричного напрямку дериватології [1, 3, 5, 15, 21 та ін.]. Його кінцевим результатом повинна стати структурно-семантична типологія словотвірних парадигм різних класів твірних слів.

Мета пропонованої розвідки – описати внутрішньодієслівну дериваційну поведінку вербативів із семою руйнування об’єкта. Дієслова деструкції – це вербативи конкретної фізичної дії, що позначають руйнівний вплив на предмет, у результаті якого якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується його цілість на рівні макро- чи мікроструктури. Вони ідентифіковані в лексико-семантичне поле деструкції, що налічує 522 одиниці [див.: 23].

Особливістю вербативів руйнування як мотиваційної бази є активне генерування дієслів. Висока продуктивність внутрішньодієслівного словотворення зумовлена насамперед специфікою позначуваної акціональної ситуації, здатної поширюватися в просторі, розгортатися в часі, здійснюватися з різною інтенсивністю. Іншими словами, “обставини можуть виявитися більш необхідними, ніж “співучасники” [31, с. 17]: на відміну від актантної, сирконстантна рамка динамічних одиниць відзначається значною розгалуженістю, що зумовлює численність та різноманітність дериваційної семантики у вербальному блоці.

Дослідження внутрішньодієслівної деривації тісно пов’язане з осмисленням аспектуальних ознак вербативів, до яких належать вид, граничність / неграничність, роди дієслівної дії (РДД).

За спостереженнями М. Янценецької, словотвірні значення (СЗ) “підпорядковані аспектуальним ознакам – аспектам протікання і граничності. Аспектуально-темпоральний аспект розглядається як фактор, що організовує дериваційний розвиток семантики” [28, с. 105]. Однак на практиці дуже важко відокремити аспектуальні значення від власне-словотвірних, тому різні граматики або дублюють відповідні розділи, або подають окремо різні значення того самого словотворчого форманта [30, с. 63].

Як відомо, основним способом внутрішньодієслівної деривації є префіксація, за допомогою якої зазвичай здійснюється перфективація, тобто переведення первинної бази недоконаного виду в доконаний. При цьому можливі два варіанти розгортання змісту. По-перше, перфектив маркується виключно семою результату: дієслово маніфестує СЗ “доведення дії, названої мотиватором, до результативного завершення”, наприклад: *ламати* “робити непридатним, руйнувати, псувати ударами” → *зламати* “зробити непридатним для використання, зіпсувати ударами, поштовхами і т. ін.”. Це значення (як одне з можливих) властиве майже всім префіксам, але здатне виявлятися в них лише за певної семантики твірної, а саме: у випадку його граничності – потенційного спрямування на досягнення певної межі, завершеності процесу [32, с. 409].

По-друге, префіксація (а інколи й суфіксація) у багатьох випадках детермінує семантичні зміни у вербативах, тобто на результативне значення доконаного виду нашаровуються додаткові компоненти, які характеризують дію за певною ознакою, зокрема темпоральні, квантитативні, локативні, пор.: *поламати* “ламати якийсь час”, *збити* “сильно побити когонебудь”. Окреслені значення “є супровідними щодо видових протиставлень дієслів і слугують основою для виокремлення родів дієслівної дії” [8, с. 225].

У сучасному мовознавстві питання родів дієслівної дії належить до контроверсійних. Так, І. Вихованець, К. Городенська трактують РДД як ряди похідних вербативів, які об’єднані на основі змістового зрушення, що має формальне вираження, відносно своїх твірних і характеризуються морфологічною однотипністю й семантичною спільністю. “Оскільки морфологічна однотипність і семантична спільність дієслівних родів має словотвірні засоби вираження, то їх слід кваліфікувати як морфолого-словотвірні категорії” [8, с. 235–236]. Схожі міркування висловлюють автори “Російської граматики – 1980”, енциклопедії “Українська мова” та інші дослідники, розглядаючи їх як семантико-словотвірні угруповання вербативів, в основі яких лежать модифікації значень базових дієслів з погляду часових, кількісних, результативних тощо ознак [див.: 25, с. 585–586; 35, с. 517; 14, с. 137; 27, 187–188; 38, с. 66].

Щоправда, Ю. Маслов, який увів поняття РДД у східнослов’янський лінгвістичний обіг, розумів під ним “семантичні (саме семантичні, а не, скажімо, словотвірні!) розряди дієслів. Їх виділяють з огляду на подібність у типах перебігу і розподілі в часі дієслівної дії” [16, с. 71]. На думку українського аспектолога М. Калька, який поділяє міркування основоположника теорії РДД, роди дії “охоплюють всю дієслівну лексику, наповнюючи конкретним змістом аспектуальні класи граничних та неграничних дієслів” [12, с. 6]. Інакше кажучи, до РДД зараховують не лише спільні за значенням похідні вербативи, утворені за допомогою словотвірних засобів, але й ті, що становлять собою лексико-семантичну спільність.

Дискусійним також залишається питання типів РДД та їх різновидів. Так, якщо часові, кількісні, результативні модифікації дієслівної дії виокремлюють у РДД усі мовознавці, то щодо локативних трансформацій вербативного змісту немає однозначної думки. Т. Кільдібекова, наприклад, просторові зміни відносить до аспектуальних ознак, натомість більшість лінгвістів трактує девербативні дієслова із локативними семами як прерогативу лексичної деривації. Цікавими видаються міркування С. Соколової: “Якщо йдеться про внутрішньодієслівний словотвір, то слід відзначити, що аспектуальні та словотвірні значення найбільшою мірою перетинаються саме у родах дії. [...] Просторові значення префіксів традиційно вивчає словотвір, хоча значення ДВ, яке мають майже всі префіксальні дієслова, мотивовані дієсловами, безперечно належить до аспектуальних, і відокремлення видового

значення від “лексичного” є певною мірою штучним. Усі дієслова ДВ, які мають префікси з просторовим значенням, додатково вказують на завершення (результат дії), а результативність є одним з основних аспектуальних значень” [30, с. 65]. Отже, дуже складно розмежувати аспектуальні та словотвірні значення, вони перетинаються і взаємодіють.

Із вище окресленим питанням корелює ще одна проблема, яку неможливо оминати при вивченні внутрішньодієслівної деривації, а саме: які типи словотвірних значень об’єктивують девербативи.

Традиційно внутрішньодієслівне словотворення кваліфікують як модифікаційну деривацію, що зумовлено, очевидно, висловленими свого часу міркуваннями М. Докуліла про те, що для категорії дії властиві різні її модифікації – просторові, часові, фазові тощо [40, с. 49]. Погляди науковця поширилися у вітчизняному і зарубіжному мовознавстві. Однак останнім часом дериватологи все частіше акцентують на тому, що внутрішньодієслівне словотворення відбувається не лише в рамках модифікації, але й мутації, та вказують на необхідність вироблення критеріїв диференціації дієслівних СЗ модифікаційного та мутаційного типу [див.: 20, 30, 26].

У нашому дослідженні при розрізненні типів СЗ дієслів, мотивованих конститuentами поля деструкції, виходимо з того, що ділянка модифікаційних значень збігається насправді з ділянкою родів дієслівної дії [26, 553]. З огляду на те, що девербативні дієслова з локативними значеннями виключені із системи РДД, варто кваліфікувати їх як мутаційні. “Якщо рід дії розуміти як категорію, яка об’єднує лексико-граматичні розряди похідних, що виражають різні модифікації перебігу або завершення дії, то дієслова з локативними значеннями ... не можуть бути віднесені до модифікаторів” [6, с. 49]. Отже, члени видових пар та РДД кваліфікуємо як такі, що мають СЗ модифікаційного типу, а локативне транспонування дієслівного змісту – як мутаційну видозміну твірного.

У будь-якому випадку девербативні дієслова становлять реалізацію лексико-граматичного потенціалу базового найменування. Так, дієслова із семою руйнування об’єкта, які позначають акціональну ситуацію, здатну поширюватися в часі та просторі, характеризуються розгалуженою актантно-сирконстантною рамкою і відповідно їм іманентні субстанційна, темпоральна, векторна та ступеня інтенсивності й міри виконання дії валентності, у зв’язку з чим вони продукують похідні вербативи різного дериваційного змісту.

Дієслова на позначення деструктивного впливу на предмет як конститuentи макрополя конкретної фізичної дії входять до класу граничних вербативів, які “у найбільш широкому розумінні означають процес переходу від старого якісного стану до нового або прогнозований внутрішньою логікою процесу результат такого переходу” [12, с. 6]. З огляду на те, що вербативам конкретної фізичної дії, а отже, й деструктивам, властива націленість на результат, то вони активно генерують деривати зі СЗ “довести дію до результату”. Специфіку граматико-словотвірної перфективізації вербальних дієслів конкретної фізичної дії визначає використання префіксів із спеціально-результативним значенням, що зумовлено семантичною особливістю цих дієслів: вони позначають дії, які чинить насамперед людина, рідше – інші істоти з метою створення чого-небудь, досягнення певного результату або, навпаки, знищення того об’єкта, на який вони спрямовують свою дію [37, с. 14–15].

Конкретна дія, яку маніфестують вербативи поля деструкції, передбачає реальні предметні наслідки – зруйнований, пошкоджений, зіпсований об’єкт. Похідні зі СЗ “довести дію до результату” засвідчені практично від усіх твірних, наприклад: *забити, задушувати / задушити, умертвляти (вмертвляти) / умертвити (вмертвити), розчавлювати / розчавити, зламати, зліквідувати, знівечити, роздирати / роздерти, розкришувати / розкришити, розкромувати / розкромити, розиматовувати / розиматувати, пощербити* тощо. Із 522 твірних 230 (43, 8 %) утворюють похідні зі СЗ “довести дію до результату”, при цьому 160 мотивує більше ніж один дериват, зокрема 58 – два, 49 – три, 19 –

чотири, 24 – п'ять, 7 – шість, 3 – сім. Загальна кількість вторинних найменувань становить 592 одиниці.

Здатність деструктивної дії поширюватися в просторі репрезентує векторна валентність, що на морфолого-синтаксичному рівні становить поєднання вербативів із локативами на зразок *знизу, зверху, збоку, всередину, довкола, на поверхню, на частину предмета* і т. под., що дає поштовх дериваційним перетворенням, на основі яких відбувається формування похідних на позначення просторової трансформації дії, пор.: *смалити* “пошкоджувати вогнем що-небудь” → *обсмалювати / обсмалити* → “... пошкоджувати вогнем поверхню або краї чого-небудь // пошкоджувати вогнем що-небудь по поверхні”, *просмалювати / просмалити* “пропалювати що-небудь наскрізь”. У “чистому” вигляді векторна валентність властива лише дієсловам переміщення, щодо конститuentів макрополя конкретної фізичної дії, то вона корелює з субстанційною, зокрема з об'єктною (об'єктно-результативною), оскільки будь-яка акціональна локальна спрямованість на предмет спричиняє видозміну його структури, тобто призводить до тих чи інших наслідків. Так, дієслова з локативними семами, мотивовані деструктивами, указують на пошкодження поверхні, невеликої частини об'єкта, проникнення всередину чи крізь або відокремлення від нього якоїсь частки, пор.: *гризти* “1. Міцно здавлюючи зубами, роздрібнювати що-небудь // кусати, здавлюючи зубами. 2. (розм.) Сильно жалити, кусати” → *вигризати / вигризти* “гризучи, робити отвір або порожнину в чому-небудь”; → *відгризати / відгризти* – “гризучи, відокремлювати що-небудь”; → *обгризати / обгризти* – “гризти що-небудь кругом з поверхні або відкушуючи краї; обкушувати”; → *перегризати / перегризти* – “гризучи, розділяти на частини” (Про дериваційну реалізацію векторно-об'єктної валентності дієслів деструкції див.: 22).

Кожна дія передбачає темпоральні параметри свого тривання, “оскільки в часі відображається зміст будь-якого процесу” [36, с. 247]. Дієслово – це “частина мови, яка “просотана” часовою семантикою, тому цілком закономірно його названо “часівник” у граматиці Є. Тимченка” [див.: 13, с. 83]. Іншими словами, класу вербативів іманентні темпоральні ознаки, які характеризують будь-яку ситуацію з погляду фаз її перебігу в часі: початку, кінця, певного проміжку (між початком і кінцем). Для вираження початкової і кінцевої межі часу, між якими відбувається дія, використовуються спеціальні слова і конструкції на зразок “почати (недовго, довго, закінчувати) + інфінітив”, які здатні трансформуватися в похідні, що “об'єктивують ... протяжність дії вихідного дієслова в часі” [39, с. 15].

Темпоральна валентність вербативів поля деструкції реалізується в семантичних позиціях “почати виконувати дію”, “виконувати дію якийсь час”, “завершувати виконувати дію”.

Деривати, марковані семою “почати процес”, указують на початкову стадію в розгортанні руйнівної дії, на відлік ситуації від певного моменту. Загальна кількість вторинних найменувань зі СЗ “**почати виконувати дію**” становить 29 одиниць, наприклад: *задрямати, заперіщити* (розм.), *запилювати / запиляти* (розм.), *зарубати, зашкрябати, зашкряпати* тощо.

Похідні, марковані компонентом “тривати, відбуватися певний час”, указують на відтинок часу, протягом якого здійснюється дія: *подовбати / подовбти* “довбати якийсь час”, *погризти* “гризти якийсь час”, *покатувати* “катувати, мучити якийсь час, допитуючи”, *проскородити* “скородити якийсь час”, *проламати* “ламати якийсь час” і т. под. Серед окреслених дериватів виокремлюється дві групи семем, які темпорально по-різному модифікують дію. До першого об'єднання входять дієслова із префіксом по-, які маніфестують неозначено-тривалий процес. Репрезентовані такими вербативами дії можуть супроводжуватися обставинами на зразок *трохи, недовго* [2, с. 205], пор.: “Чи вітерець шепне, чи жовна там кору На липі подовбе, чи ящірка зелена Зашелестить в куші – вона, мов тороплена, Шукає матері, дрижить, втіка...” (П. Гулак-Артемівський). До другої групи належать дієслова, утворені за допомогою префікса про-, які передають “значення точно окресленої тривалості, тобто такої, що вкладається в певні часові межі” [8, 237], пор.: “Проскородив цілий день”, “Проламати стіну цілий день”.

Із 522 твірних поля деструкції 74 (14,1 %) продукують деривати зі СЗ “**виконувати дію якийсь час**”, із них 19 утворюють похідні як зі значенням неозначено-тривалої дії, так і з семантикою визначеної тривалості. Загальна кількість вторинних найменувань становить 93 одиниці, наприклад: *побомбити, порубати, почавити, покатувати, помучити, промучити, пошиляти, пропиляти, постругати, потесати, пробурити, прокарубвати, посвердлити, прискородити* тощо.

Похідні зі СЗ “**завершувати виконувати дію**” вказують на кінцевий етап розвитку дії. У вербальному блоці досліджуваних базем загальна кількість дериватів окресленої семантичної позиції становить 62 одиниці, наприклад: *добивати / добити, доколювати / доколоти, дорізувати / дорізати, дорубувати / дорубати, дострілювати / дострелити, доламувати / доламати, доруйновувати / доруйнувати* тощо.

На думку мовознавців, темпоральні модифікації дії характерні для всіх конститuentів класу вербативів, що зумовлено онтологічними ознаками процесуальної ситуації, яка передбачає часові параметри свого розгортання, пор.: “Однією з регулярних сем, за зразком якої простежується розгортання сценарію, є фазова парадигма, що вказує на момент виникнення якогось процесу, його вияв, розвиток у часі і його завершеність, що супроводжується досягненням певного результату” [29, с. 13]. Однак матеріал нашого дослідження засвідчує протилежне: вербативи поля деструкції не виявляють високої активності в часових трансформаціях. Очевидно, малопродуктивність детермінована тим, що значна частина дієслів позначає короткотривалу, тимчасову ситуацію, тобто вказує на дію, яка відзначається високою інтенсивністю, здійснюється, як правило, швидко, у зв’язку з чим не виникає потреби конкретизувати перебіг деструкції в часі. За спостереженнями Т. Ярруліної, локалізація темпоральних модифікацій зумовлюється браком у твірному ознаки “протяжність у часі” [39, с. 16].

Серед репрезентантів темпоральної модифікації руйнівного впливу найбільше засвідчено похідних зі СЗ “**виконувати дію якийсь час**”, менше – “**завершувати виконувати дію**” і найменше – “**почати виконувати дію**”. Щоправда, така дериваційна активність властива не лише деструктивам, але й іншим дієслівним угрупованням макрополя конкретної фізичної дії. Так, Т. Кільдібекова зазначає, що вербативи конкретної фізичної дії передають фазові значення своєрідно, зокрема початок дії вони, як правило, маніфестують “аналітичним способом, тоді як словотвірний спосіб для них нетиповий” [14, с. 142]: *почати нищити, бомбардувати, бити* тощо. Щодо кінцевої фази дії, то вона “може виражатися як словотвірними, так і аналітичними засобами” [14, с. 142]: *доламати, догризти і закінчувати ламати, гризти*.

Окрім того, пасивність деструктивів у продукуванні похідних на позначення темпоральних модифікацій дії пояснюється також їх дериваційною структурою та граматичними ознаками. Так, первинні (непохідні) і вторинні (похідні) дієслова, що виступають у ролі твірних, відрізняються щодо можливості породжувати вторинні найменування із часовими характеристиками. Непохідні вербативи здатні активно мотивувати деривати на позначення темпоральних модифікацій дії, натомість межовим – це не властиво, адже “всі дієслова ДВ об’єднує жорстка несполучуваність з фазовими дієсловами” [19, с. 182].

Конкретний фізичний вплив на предмет може здійснюватися з різною напругою та силою, у зв’язку з чим конститuentам макрополя конкретної фізичної дії властива валентність ступеня інтенсивності й міри виконання дії, яка на формально-граматичному рівні репрезентується поєднанням дієслова з прислівниками ступеня інтенсивності на зразок *сильно, легко, ледве* тощо або міри *багато, мало, трохи, недостатньо, надміру* і т. под., а на дериваційному – реалізується в девербативах, які маніфестують кількісно-якісні модифікації процесу (Про квантитативні трансформації деструктивного змісту див.: 22).

Суб'єктно-об'єктні реляції – характерна ознака класу вербативів. На суб'єктно-об'єктних відношеннях ґрунтується дієслівна категорія стану. Її основу “становить семантична опозиція активність / пасивність дії, члени якої суттєво різняться не лише в плані вираження, але й плані змісту, оскільки по-різному інтерпретують позамовну дійсність” [14, с. 75], пор.: “Кіннота ворога витоптувала посіви, *руйнувала* села і міста” (П. Тичина) – “Тисячотонним бруктом валяться стіни на брук. Все тріщить, *руйнується*, готить в нечуваній за розмахом катастрофі” (О. Гончар). Позначення суб'єктної і об'єктної сфер дієслова протиставляється як у функціональному, так й ономасіологічному аспектах, що зумовлено відмінністю сприйняття одної і тої самої ситуації мовцем [9, с. 76]. Так, будь-який динамічний вплив може бути описаний або з погляду суб'єкта або об'єкта. У першому випадку логічні відношення між виконавцем і предметом дії на граматичному рівні актуалізуються в активних конфігураціях, у другому – в пасивних. “Активні конструкції орієнтовані на сферу діяльності людини. Пасивні ж конструкції пов'язують сферу діяльності людини із сферою стану предметного світу і живих істот” [14, с. 77]. Формальним показником станових відношень є постфікс *-ся*, за допомогою якого відбувається переведення вербативів активного змісту в пасивний.

Стан належить до контроверсійних категорій дієслова. Так, незважаючи на вище окреслені функціональні, онтологічні, семантичні відмінності між корелятами опозиції активність / пасивність, традиційно його кваліфікують як граматичну категорію, при цьому вважається, що зміна активу на пасив відбувається в межах словоформ тієї самої лексики [див.: 2, с. 236–237]. Іншими словами, стан розглядають як словозмінну морфологічну категорію, а пасивні дієслова – як наслідок формотворчих процесів.

Однак останнім часом усталена концепція категорії стану зазнала в українському мовознавстві кардинальних змін. У найновіших дослідженнях стан визначають як морфолого-словотвірну-синтаксичну категорію, яка базується “на опозиції грамам зі значенням перехідної дії та результативного стану” [8, с. 246].

Активні й пасивні форми вербатива не можна вважати з лексичного погляду тотожними. Трансформація актив → пасив полягає в семантичному перетворенні дієслівних предикатів. Зміна активної конструкції на пасивну викликана перетворенням предиката дії на предикат результативного стану внаслідок виконання дії. Такі перетворення відбуваються в межах не того самого слова, а різних слів. Станові форми дієслів – явище лексичної деривації, її модифікаційно-транспозиційного різновиду. [7, с. 15]. Отже, категорія стану виходить за межі морфології і тісно пов'язана із словотвірною системою та синтаксисом. Опозиція активність / пасивність маніфестує такі переміни в об'єктивній дійсності, за яких “деяка “первинна” ситуація, названа дієсловом, зазнає таких змін, що перетворюється в нову ситуацію, з новим складом учасників” [9, с. 73], у зв'язку з чим пасивні девербативи мають стосунок до словотвору, адже пов'язані з формуванням нового значення, нової семми [11, с. 194]. Семантичні зрушення між активами і їх пасивними корелятами неоднорідні. Найменший змістовий зсув спостерігається при творенні дієслів із значенням пасивного стану, які у словнику тлумачаться як “пас. до інфінітива”. Такі “похідні форми не зачіпають денотативний аспект елементів дієслівного оточення, а торкаються тільки напрямків синтаксичної валентності, прогнозованої відповідною семантикою дієслова” [10, с. 31]. Найбільше відрізняються змістовими відтінками деривати з результативним значенням. Проміжне становище займають зворотні дієслова, зокрема власне-зворотні, взаємо-зворотні, безоб'єктно-зворотні тощо.

Постфіксальні утворення зафіксовані практично від усіх конститuentів поля деструкції. Серед девербативів розрізняються похідні зі СЗ “виконуючи дію, переводити із стану об'єкта в стан суб'єкта”, “виникати в результаті дії”, “поширювати дію на себе”, “виконувати дію між собою”, “мати схильність виконувати дію”, “бути придатним для виконання дії”. Окреслені вторинні одиниці становлять дериваційну реалізацію валентностей суб'єкта та об'єкта дії [18, с. 88; 34, с. 76].

Найчисленнішими постфіксальними конструктами є деривати зі СЗ **“виконуючи дію, переводити із стану об’єкта в стан суб’єкта”**, які “виступають опозитивними утвореннями до форм актива, тобто є носіями категоріального значення пасива” [10, с. 29]. Семантичні зрушення між твірними і похідними незначні, “дієслова пасивного стану протиставляються дієсловом активного стану за відношеннями суб’єкта до об’єкта і за спрямуванням дії” [33, с. 277]. Приєднуючись до вебатива, частка *–ся* “знімає” суб’єкт дії і стає засобом передачі об’єктного змісту дієслівної лексеми” [14, с. 85]. Іншими словами, при постфіксальному девербативові суб’єктом виступає об’єкт дії базового дієслова. Деривати вказаної семантичної позиції засвідчені від 207 (40 %) твірних, наприклад: *душитися, знищуватися, ліквідуватися, різатися, рубатися, страчуватися, топитися, палитися, пошкоджуватися, розламуватися, шматуватися* тощо.

Постфіксальні девербативи з пасивно-результативним значенням “зачіпають денотативну співвіднесеність (тобто референційну свободу чи зв’язаність) елементів синтаксичного оточення дієслова” [10, с. 29]. У таких похідних домінують роль займає результативна сема, тоді як пасивний компонент знаходиться на периферії. Деривати з пасивно-результативним значенням об’єднуються в семантичній позиції **“виникати в результаті дії”**. Вони зафіксовані від 113 (21, 5 %) твірних, наприклад: *занапаститися, битися, валитися, плюндруватися, плющитися, порушуватися, калічитися, мучитися, дробитися* тощо.

Серед постфіксальних девербативів, мотивованих конститuentами поля деструкції, зафіксовані також похідні зворотно-середнього стану, зокрема власне-зворотні, взаємно-зворотні, безоб’єктно-зворотні, пасивно-якісні.

Семантичну позицію **“поширювати дію на себе”** формують власне-зворотні дієслова, які репрезентують ситуацію, суб’єктом і об’єктом якої виступає та сама особа. Дія спрямовується на самого діяча, змінюючи його фізичні характеристики. “Суб’єкт-виконавець виступає одночасно і об’єктом, афікс *–ся* вказує на їх поєднання і зосередженість предикатної ознаки в одній лексемі” [17, с. 10]. Похідні зі СЗ “поширювати дію на себе” зафіксовані від 18 (3, 4 %), наприклад: *вішатися, давитися* (розм.), *стрілятися, обнікатися* тощо.

Девербативи зі СЗ **“виконувати дію між собою”** належать до класу взаємно-зворотних дієслів, які маніфестують дію, яка виконується кількома суб’єктами, кожен з яких одночасно є й об’єктом. “У дериваційному плані такі предикативні одиниці є похідними від двох елементарних структур, у яких кожен з актантів виступає в суб’єктній позиції, напр.: Петро б’ється з Миколою = Петро б’є Миколу + Микола б’є Петра” [10, с. 37]. Від дієслів із семою руйнування зафіксовано 18 дериватів, наприклад: *битися, колотися, різатися, рубатися, товктися, гризтися, дряпатися, клюватися, кусатися, щипатися* тощо.

Похідні зі СЗ **“мати схильність виконувати дію”** належать до безоб’єктно-зворотних вербативів. “Дія, виражена такими дієсловами, властива суб’єктові як його характерна, постійна ознака і сприймається без зв’язку з об’єктом” [17, с. 12]. Деривати окресленої семантичної позиції можуть продукувати лише базовими одиницями лексико-семантичної групи “Природні деструктивні дієслова”: *брикатися, буцатися, дряпатися, клюватися, кусатися*, тощо.

Вторинні найменування зі СЗ **“бути придатним для виконання дії”** продукують деструктиви із значенням “ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь” (*ділитися, дробитися, зрізатися, колотися, краятися, пилятися, стинатися*) та “пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо” (*просвердлитися, пресуватися*). Названі девербативи є пасивно-якісними дієсловами, вони позначають здатність об’єкта підпадати під вплив іншого предмета.

Отже, вербальний блок дієслів поля деструкції характеризується найбільшою протяжністю і глибиною місць. Висока продуктивність досліджуваних базем у мотивуванні вторинних дієслів детермінована динамікою репрезентованої ними деструктивної ситуації, здатної

поширюватися в часі й просторі, здійснюватися з різною напругою. Аналізовані твірні дієслова характеризуються розгалуженою актантно-сирконстантною рамкою, актуалізованою в субстанційній, векторно-об'єктній, темпоральній, ступеня інтенсивності й міри виконання валентностях, що дериваційно реалізуються в девербативах із відповідною семантикою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамець Н.В. Словотвірна парадигматика в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2016. 270 с.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ : Либідь, 1993. 336 с.
3. Беркешук І. Чинники словотворчої поведінки назв металів у сучасній українській мові. *Мовознавчий вісник*. 2010. Вип. 11. С. 134–137.
4. Вавилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. Москва : Наука, 1976. 327 с.
5. Валюх З. О. Словотвірна парадигма як об'єкт зіставної типології. Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія. 2013. Вип. 27. С. 6–10.
6. Вараксин Л. А. Семантический аспект русской глагольной префиксации. Екатеринбург : Изд-во Уральск. ун-та, 1996. 179 с.
7. Вихованець І. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? *Актуальні проблеми українського словотвору* / за ред. В. Грещука. Івано-Франківськ : Плай, 2002. С. 13–18.
8. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академічна граматика української мови. Київ : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. 400 с.
9. Долинина И. Б. Маркировка субъектно-объектных отношений у валентностных категорий английского глагола. *Категория субъекта и объекта в языках различных типов*. Ленинград : Наука, 1982. С. 65–101.
10. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. Київ : НМК ВО, 1990. 64 с.
11. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Донецьк : ДонДУ, 1996. 435 с.
12. Калько М. І. Видова неоднорідність багатозначного дієслова в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. Київ, 1990. 17 с.
13. Калько М. Універсальна категорія аспекту в українському етноваріанті. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*. Львів : ЛДУ, 2004. Вип. 34. С. 81–88.
14. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1985. 160 с.
15. Кушлик О. П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові. Дрогобич : Коло, 2015. 384 с.
16. Маслов Ю. С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии. *Вопросы общего языкознания*. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1965. С. 53–80.
17. Михайлик Р. П. Семантико-граматична структура дієслів на –ся в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1995. 15 с.
18. Морозова Т. С. Синтаксические свойства глагола и его словообразовательный потенциал. *Проблемы структурной лингвистики 1982*. Москва : Наука, 1984. С. 81–95.

19. Петрухина Е. В. Когнитивные проблемы в изучении аспектуальных категорий русского глагола. *Когнитивная семантика* : в 2 ч. Тамбов : Изд-во Тамбовск. ун-та, 2000. Ч. 2. С. 181–183.
20. Петрухина Е. В. Производная глагольная номинация: модификация и мутация (на материале русского и западнославянских языков). *Вестник Московского университета: Филология*. 1996. № 6. С. 42–55.
21. Познанський Р. В. Словотворча спроможність дієслів семантичного поля “аграрне виробництво (рослинництво)” : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2014. 213 с.
22. Пославська Н. М. Дериваційна реалізація векторно-об’єктної валентності дієслів деструкції. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2010. Випуск 27 – 28. С. 159–165.
23. Пославська Н. М. Дієслова із семою руйнування об’єкта як база продукування похідних. *Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Філологія*. Івано-Франківськ : Видав.-дизайнер. відділ ЦІТ, 2007. Вип. XV – XVIII. С. 265–270.
24. Пославська Н. М. Квантитативні модифікації дієслів деструкції. *Лінгвістика* : зб. наук. праць. Луганськ : ДЗ „ЛНУ ім. Тараса Шевченка”, 2010. № 3, Ч. II. С. 271–279.
25. Русская грамматика. Москва : Наука, 1980. Т.1. 783 с.
26. Русская грамматика : в 2 т. Praha : Academia, 1979. Т. 1. 664 с.
27. Салазникова Л. В. Начинательность как функционально-семантическая категория в русском языке. *Русский глагол: История и современное состояние* : науч. доклады. Волгоград : Изд-во ВГУ, 2000. С. 185–200.
28. Семантические вопросы словообразования: Значение производящего слова. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1991. 271 с.
29. Соколов О. М. Типы актантной распределенности семантики русского глагола. *Вопросы глагольной семантики: памяти проф. О. М. Соколова*. Симферополь : СДУ, 1993. С. 6–18.
30. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ : Наук. думка, 2003. 285 с.
31. Степанова М. Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике. *Иностранные языки в школе*. 1973. № 6. С. 12–22.
32. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. Київ : Вища шк., 1997. 493 с.
33. Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. М. Я. Плющ. Київ : Вища школа, 2000. 430 с.
34. Тышквивская Н. Я. Семантико-словообразовательная структура гнезд слов со значением чувств в современном украинском языке : дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1987. 217 с.
35. Українська мова : енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Київ : Укр. енцикл., 2000. 752 с.
36. Ушкова Н. В., Сидоренко Ю. А. Параметры времени в глагольной семантике. *Когнитивная семантика* : в 2 ч. Тамбов : Изд-во Тамбовск. ун-та, 2000. Ч. 2. С. 247–249.
37. Чубань Т. В. Особливості видової співвіднесеності дієслів у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1997. 25 с.

38. Яковлев В. Н. К вопросу о функциональных особенностях глагольных аффиксов, характеризующих способ действия. *Вопросы теории языка* : науч. доклады. Вып. 119. Новосибирск : Изд-во Новосибирск. пед. ин-та, 1975. С. 63–70.
39. Яррулина Т. С. Словообразовательные возможности русских непроизводных глаголов (К вопросу взаимодействия грамматики и словообразования) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Москва, 1980. 28 с.
40. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. Praha : Nakl. Českosl. akad. věd., 1962. 264 s.

УДК 821.161.2. Дочинець ?

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-11>

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАКАРПАТСЬКИХ ГОВІРОК У РОМАНІ МИРОСЛАВА ДОЧИНЦЯ “МАФТЕЙ”

Прокопович Л. С., к. філол. н., доцент
Мукачівський державний університет
вул. Ужгородська, 26, м. Мукачево, Україна
tubek25@gmail.com

У статті проаналізовано діалектизми, які функціонують у романі Мирослава Дочинця “Мафтей”. Виокремлено лексико-семантичні групи діалектної лексики у художньому дискурсі. На основі аналізу лексико-семантичних особливостей простежено ступінь збереження діалектизмів у сучасних закарпатських говірках та їх уходження до літературної мови. Здійснено спробу з’ясувати конотативне значення діалектних лексем у контекстуальній реалізації.

Ключові слова: діалектизм, говірки, контекст, дискурс, лексико-семантичні групи.

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF TRANSCARPATHIAN DIALECTS IN THE NOVEL “MAFTEI” BY MYROSLAV DOCHYNETS

Prokopovych L., PhD in Philology, Associate Professor
Mukachevo State University
Uzhgorodskaya Str., 26, Mukachevo, Ukraine

At the end of the XXth century, Linguistics has developed a viral interest in dialectal vocabulary. Artistic discourse appeared to be of great importance, urged by the necessity to reconstruct the elements of national spiritual and material culture (linguistic, ritual, objective). The native Transcarpathian dialects used by Myroslav Dochynets constitute an integral part of his literal works. Novel “Maftei” represents a rich language palette of dialectal vocabulary denoting the life of the Transcarpathians: names of clothes, names of animals, plants, and people by kind of their activity or nationality.

The dialectal vocabulary for naming clothes and shoes, the upper men's and women's dressings has been presented by the terms: petec, cabatyna, kabat, leibyк, chugunya, hunya: “In those webs the whole land, the whole Subcarpathian Rusynia screws and roars. There are German rulers as well, and under them – the Magyars masters, and Russian nobles, all feeling comfortable as fleas, lice and nits on the hunya” [3, p.210]. **Hunya** – a long suit with a wool inside out. Describing the appearance of the characters, author depicts their clothes – for them this is not just household goods, but a fruit of a peasant’s hard work, an element of spiritual culture.

The next group covers nouns that refer to the names of insects, fish, birds, animals and plants: byndug, malfa (wood spirit), potyatko (birdling), matsur (male cat), tenetnyk (gossamer), turach (francolin), kanya (gooseberry), pyr’ (ghoul), garch (hawk), muryanky (ants): “Grandfather’s troop built the road; on his byndugs he drove bow and brook” [3, p.46]. **Byndug** – pulling horse; “What sin could they’d done, my potyatkas” [3, p.57]. **Potyatko** – birdling; “Careful as a matsur, he walked on rough slabs, his chest forwarded, his hands behind the back”. [3, p.119]. **Matsur** – is a male cat.

Particular attention is paid to the dialectal vocabulary denoting the plants; it successful creates the colorful language of Transcarpathian region: kamanytsa, gestynia, skorukhy, runj, deren: “Grabing from the early morning to chase kamanytsa for his sawyers” [3, p.84]. **Kamanytsa** – clover. “And in the middle - gestynia, as a bulk which holds the

sky” [3, p.332]; **Gestynia** – edible chestnuts; “*Skorukhy spit flew from my thigh, and I climbed it, hiding in a hill*”. [3, p.332]; **Skorukhy** – wild fruits, similar to the apples.

The vocabulary designating people by their activity or nationality. The whole set of lexemes of this group can be conventionally divided into several subgroups:

Titles to mark occupations: burgomaster, baron, bokarashi, avva, bishop, bey, gudachok: For example: “I recognized those eyes - the type I’ve observed in the quarters of burgomaster’s wife ...” [3, p.11]. Burmist, barmist, buri (hungarian) – bailiff, mayor; “We drove our burmist with a swollen leg to you” [3, p.37]. Byrov – here, the gypsy baron: I took her, maid from Teresva, from the house of the bokorashy [3, p.39]. Bokorashy – woodmen.

A group of connotative and emotionally colored lexemes: bettyar, co-friend, frajir (handsome man), cockroach:

“*On a slobbery stern, bettyar was sitting, in a green caftan with red foreheads* [3, p.11]. **Bettyar** – a respectable man, nobleman; “*They’ll burn themselves and a co-friend*”. [3, p.34]. **Co-friend** – is a partner here. Such tokens are aimed at creating the positivism, respectfulness or compassion.

A group of lexemes that have emotionally weak, negative sense: bosorkania (witch), papljuga, lotrosh, povulychnyk: “*Where do the bosorkanias fade away? It is better for you to know, as you live in the woods and close to the evil*”. [3, p.19]. **Bosorkarnia** – is a witch. “*Nearby, a fuzzy papljuga drank corn juice*”. [3, p.41]. **Pepljuga** – woman of ill fame. The negative-evaluated internal form of these tokens creates the emotional disagreement.

A detailed study of a fixed and, in some way, systematized dialectal vocabulary, makes it possible to find out the mechanism of its changes in time and space; truly evaluate the potential of this linguistic material. Consequently, there exists a close scientific attention to the study of dialectal lexemes of the Transcarpathian dialects, as well as individual dialects, as they are of great importance for modern cross-cultural linguistics.

Key words: dialectic, dialect, context, discourse, lexico-semantic groups.

У кінці ХХ століття у лінгвістиці зростає інтерес до діалектної лексики. Увага до лексики говорів посилена не лише у зв’язку з необхідністю забезпечити надійним матеріалом ті галузі мовознавства і суміжних наук, які безпосередньо пов’язані з реконструкцією давнішого стану матеріальної і духовної культури носіїв мови: “Адже при всій очевидності змін у словниковому складі мови лексична система зберігає такі архаїчні риси, які часто несуть більшу інформацію, ніж релікти інших структурних рівнів” [5, с.123].

Діалектологія з початку свого народження розвивалася як наука порівняльна і передусім порівняльно-історична. “У наш час, коли ареальний підхід у багатьох випадках став визначальним, діалектний континуум часто сприймається як розгорнута в просторі і часі діакронія мови, яка знаходить відображення в художньому дискурсі” [4, с. 101]. Для спроб реконструювати не тільки деякі елементи національної духовної і матеріальної культури (мовної, обрядової, предметної), а також їхні структурні особливості й локальні відмінності важливе значення має художній дискурс, особливо якщо він створений неперевершеним знавцем рідного краю та його мови Мирославом Дочинцем. Зазначимо, що мову художніх текстів Мирослава Дочинця досліджували А. Вегеш [1], Л. Прокопович [8], Р. Теребус [10], О. Микитюк [7]. Однак вивченню діалектної лексики, що в дискурсі має здатність відтворити світосприймання персонажа, його асоціативне та практичне мислення, приділено незначну увагу в сучасному мовознавстві. Утім, рідні для Мирослава Дочинця закарпатські говори становлять невід’ємну складову його художніх творів .

Зокрема, ґрунтовно вивчені закарпатські говори, що представлено в багатьох працях науковців: С. Бевзенка, І. Верхратського, К. Галаса, Й. Дзензелівського, Д. Добоша, В. Лавера, П. Лизанця, В. Німчука, І. Сабодоша, П. Чучки, М. Сюська, О. Миголинець, Н. Венжинович. Зауважимо, Й. Дзензелівський уважав, що закарпатські діалекти є діалектами української, а не якоїсь іншої мови, і що самі вони не становлять якоїсь окремої мови. “Натомість упродовж останніх півтора століть на шпальтах наукових видань в Україні та далеко за її межами ведеться гостра антинаукова дискусія щодо сутності та буття на етнічних, і не тільки територіях окремої від української русинської нації та її мови, що на різних історичних етапах спалахує з новою силою відповідно до нових політичних кон’юнктур, які генеруються та щедро “підхарчовуються” нашими близькими і “дальшими” сусідами. Актуальність проблеми проявляється і в тому – розмірковує далі К. Іваночко, – що українці, незалежно від належності їх до етнічних територій чи місця проживання, нарешті мусять себе усвідомити єдиним національним організмом, що глибоко закорінений у багатющу праїндоевропейську культуру. На підсвідомому рівні ми приречені сприйняти, що мова,

особливо її говори та діалекти, навічно залишатимуться головною схованкою (вмістилищем) Духу, слугуватимуть вічним джерелом доброї енергетики та оберегою для її носіїв. Духовну енергетику Мови найповніше можна відчутти через заглибленість у її праісторію. А мовні реалії, що живуть у діалектах, найчастіше сягають глибин віків. Їх треба впізнати, відновити, реанімувати (відродити) у своїй національній пам'яті” [4, с.163].

У лінгвістиці вже маємо певні напрацювання в цій царині. Вдалим є контрастивний підхід вивчення діалектної лексики Карпатського регіону у творчості С. Вінченца та Г. Хоткевича, для яких гуцульське середовище не було історичною і культурною батьківщиною, – С. Вінченца як представника польської культури та Г. Хоткевича як слобожанина за походженням [6].

Актуальним є вивчення діалектної лексики з погляду етнокультурного збагачення мови, який здійснила О. Микитюк. Діалектні особливості творів М. Дочинця схарактеризовано передусім на основі лексики, бо вона відображає ті самобутні риси авторського мовлення, що дають відомості про матеріальну культуру закарпатців (лексичні та етнографічні діалектизми), відтворюють мовлення персонажів, розкривають їхні уявлення про світ, підсилюють виражальні можливості мови, стилістично увиразнюють та емоційно наснажують текст [7].

Слово відтворює світ і творить світ – світ художньої реальності. Мирослава Дочинця захопила та первісна “мовна сила” (Гумбольдт) людського духу, завдяки якій сформувалося те неповторне самобутнє народне світобачення. Тож письменник поставив собі за мету відтворити духовну своєрідність закарпатського люду, а для цього потрібно задіяти “мовну силу” людського духу, багатство виявів рідної мови, що і дозволить віддзеркалити духовну своєрідність свого народу. Ганс-Георг Гадамер у статті “Мова як горизонт герменевтичної онтології” узагальнює: “Коли кожна мова є світобаченням, то вона зобов’язана цим не тому, що вона являє собою певний різновид мови, а тому, що говориться або ж відповідно передається цією мовою” [2, с. 407].

Мирослав Дочинець своєю творчістю образно ілюструє відому концепцію Й. Г. Гердера, який довів, що національна культура органічно поєднана природно-географічним середовищем, у якому вона й розвивалася. Саме природно-географічне середовище народжує, плекає і зберігає дух народу, що яскраво виражено в культурі, звичаях, обрядах, у мові, у переказах і легендах, у світосприйнятті закарпатських українців.

Досліджуваний нами роман Мирослава Дочинця “Мафтей” є яскравою ілюстрацією широкого і майстерного використання в художньо-естетичній функції потенційних можливостей діалектних слів, які побутують у закарпатських говорах.

Зазвичай вивчають діалектизми, користуючись лексикографічними працями, однак, на нашу думку, цікавим є розгляд лексико-семантичних груп, які в художньому дискурсі відображають загальнонародну концептуальну картину побуту закарпатців середини ХІХ століття.

У нашому дослідженні ми виходимо із загальновідомого положення, що діалектна мова, як і мова взагалі, є складною єдністю багатовимірності. “Будь-яка мовна просторова конструкція (наріччя, група говорів, говори) чи говірка (остання як єдина комунікативна одиниця) відзначається системною організацією. Така ж властивість притаманна і окремим рівням чи підрівням певного просторового сегменту національної мови” [11, с.162].

Мета статті – дослідити лексико-семантичні групи діалектної лексики, виокремити власне закарпатські та ті лексеми, що поширені в інших сусідніх говорах. Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**: простежити ступінь збереження діалектизмів у сучасних закарпатських говірках та їх уходження до літературної мови та з’ясувати конотативне значення діалектних лексем у контекстуальній реалізації.

Неймовірно цікаво простежити мовлення Мирослава Дочинця, письменника, що бачить літературний текст як “постійне продирання через штампи”, ретельно добирає слова, бо

“муштрування й мордування слова” творить стиль. “Найповніше самобутні риси авторського мовлення відображають саме лексичні діалектизми, функція яких: подати відомості про матеріальну культуру жителів певної місцевості, стилістично увиразнити, емоційно наснажити текст” [7, с.85].

Діалектизми у художньому тексті будуть виправдані тільки тоді, коли вони, по-перше, необхідні для кращої характеристики зображуваних осіб, сцен, подій; по-друге, з контексту зрозумілі читацьким масам, тобто нічим не затемнюють змісту твору; по-третє, вживаються з почуттям міри, отже, кількісно і якісно не порушують художньо-естетичних вимог твору. Багата мовна палітра твору на діалектну лексику, що позначає побут закарпатців, а саме: одяг, назви тварин, рослин, осіб за родом діяльності чи національною належністю.

Лексика на позначення назв одягу, взуття. Традиційний народний одяг закарпатців не відзначається багатим асортиментом, пишністю форм, він гармоніює з душевною простотою, скромною працьовитою натурою своїх носіїв. До недавніх часів на Закарпатті селяни власноручно виготовляли собі вбрання, оздоблювали його, залишали часточку своєї душі в ньому. З інваріантним значенням ‘одяг’ назва *вберя* є загальноновживаною у закарпатських говірках: *А з добутого волокна в’язала теплу й пахучу вберю* [3, с.184].

На позначення верхнього чоловічого і жіночого одягу в романі вжито слова: *петек, кабатина, кабат, лейбик, чуганя, гуня*: *У тих тенетах скніє, борюкається цілий край, ціла Підкарпатська Русинія. А ще є верховники німецькі, а під ними пани мадярські, та підпанки руські, свої Як ті блохи, воші й гниди на бідацькій гуні* [3, с.210]. **Гуня** – довга вовняна свита шерстю догори; *Під “Венезією” грав на скрипці циган у подертій суконній чугані* [3, с.139]. **Чуганя** – верхня чоловіча одежа, свита; *П’ятий день як запропала їх донька-одиначка, побігла до кушніра приміряти новий лейбик...*[3, с.13]. **Лайбик, лейбик** – жилетка; *Вхопила кабатину й побігла. ...* [3, с.85]. **Кабатина, кабат** – куртка, коротке пальто; *А за плечима – скрутки вовняних петеків. ...* [3, с.293]. **Петек** – накидка, плащ.

Характеризуючи зовнішній вигляд свої героїв, автор змальовує їхній одяг. Для них це не просто речі домашнього вжитку, а плід нелегкої, клопіткої праці селянина, елемент духовної культури, свідчення шанобливого ставлення особи до віковичних традицій предків. Верхній одяг нерідко виготовлявся із сукна та вовни. На позначення чоловічих штанів Мирослав Дочинець вживає слово *гаті і ногавиці*; жіночих штанів – *пандьола*. Цікаво, що лексема *ногавиці* входить до складу фразеологізму: *До того ж мої супутники в запалі суперечки перескакували од одного язика на другий, крутили бесідою як чорт ногавицями ...* [3, с.211]. **Ногавиці** – штани; *Спочивав очима на квітах, які моя мама називала “курячі гаті” – може тому що цвіт звисає рум’яними клаптями.*[3, с.277]. **Гаті** – штани, штанці. **Курячі гаті** – лексикалізована метафора, що позначає народну назву лікарської рослини. Номен *гаті* ‘верхні чоловічі штани з домотканого сукна’ вживається в закарпатських говірках, а з інваріантним значенням ‘штани’ охоплює весь карпатсько-балканський мовний масив. Поки що остаточно не встановлено етимології назви *гаті*, виводять її з праслов’янської форми **gatiā*, котра, імовірно, пов’язана з дієсловом **gati* ‘прикривати’ і означає ‘нижній одяг первісного типу, що закривав певні частини тіла. Своєю чергою **gati* – похідне від **gati* ‘загата’, первісно – ‘вимощений хід через болото’, що пов’язують із іє. **gati* ‘йти’. Г. Соколовська пропонує такий семантичний розвиток слова **gati*: іє. **gati* ‘ходити’ на праслов’янському ґрунті дало **gati* ‘ходіння, дорога’, від нього походить **gati* ‘загата’ і *gati* ‘стегно’. Останнє, очевидно, було переосмислене і стало позначати штани, які первісно, можливо, були схожі на набедреник [9, с.166]; *На ньому – виразно вишита жіноча постать у довгій ясно-синій пандьолі до землі* [3, с.262], **пандьола** – жіночі штани.

Словом *черес* позначено в романі ‘широкий шкіряний пояс з клясерами для різного дріб’язку’: *Я відрізав нитку і сховав за черес* [3, с.61].

Скромно представлена в романі лексика на позначення прикрас: *Прискакали до пристані, і дідо купив їй нові сіті й цілі скрути рясно барвистих пантеликів у коси* [3, с.71], **пантелик-стрічка**.

На позначення головного убору на Підкарпатській Русі використовували слова *калап, колоп, шапка*. Подекуди ці назви жителі сіл і міст Закарпаття вживають і сьогодні. *Ледве відтяг лабу з осідка, як над живоплотом засірили малі калапчата* [3, с.191], **калап, колоп** – фетровий або повстяний капелюх, головний убір на Підкарпатській Русі. Тут спостережено вияв такого мовного явища, як метонімія, що є стильовою рисою живої розмовної мови. *Чоловіки в широких фільцових шапках косили, а жони, завиті в білі кокони, розтрушували*. [3, с.310], **фільцовий** – валяний з фетра або повсті.

До цієї групи належать і лексеми *бочкори, жеб, гомба*. *Як реміняччя на бочкорах. Стиск, гніт і бездолля...* [3, с.210], **бочкори** – постолі. Або: *“А пуховиця, виджу, на табівці вояцька, з вушком”, – завважив я. – “А у вас метке око, свату. Ті гомби з моєї старої шинелі. Сукно в кузні зотліло, а мідь я зрізав. Якраз і пригодилося, все пішло на застібки”....* [3, с. 215]; *Не треба було шити такі глибокі жеби на сорочині, жеб* – кишень. Як слушно зауважують Я. Мельник та О. Роїк: *“У мові письменника діалектизми, як і інші нормативні слова, відіграють роль будівельного матеріалу в образному мовленні. І літератор не повинен про це забувати, щоб текст літерного твору не ставав для читача сліпим”* [6, с.125].

Лексика на позначення назв тварин та рослин. Група назв тварин охоплює іменники, що позначають також назви комах, риб та птахів. Напр.: *Дідова чота мостила гостинець, він возив на биндюгах рінь і брук* [3, с.46], **биндюг** – кінь-ваговик; *Він спав, як малфа, на дереві при Зеленьковому торжку і прорікав несусвітні надуми* [3, с.109], **малфа** – мавпа; *Що вони встигли нагрішити, потятка мої* [3, с.57], **потятко** – пташеня; *М'яко, як мацур, ступав він по грубих плитах, груди випнуті, руки за спиною* [3, с.119], **мацур** – кіт; – *Тоді почитай, що тут написав нам тенетник?* [3, с.154], **тенетник** (арх.) – павук; *Я поїв його, свиснув за Марковцієм і рушив у бік Черникового рубя, де вже зіпали на першій зізду ситі турачі* [3, с.166], **турач** – фазан; *Як каня дощу, так він чекав нагоди, аби віддатися риболовлі* [3, с.306], **каня** – вид коршуна, що п'є тільки дощову воду; *Тут нянько вчив мене ловити пирів* [3, с.158], **пирь** – харіус; *Видав, гарч кинувся. На біле повівся* [3, с.158], **гарч** – сом; *“Бо каже, що гусі муряньки з'їли* [3, с.193], **муряньки** – мурашки.

Особливу увагу привертає діалектна лексика на позначення рослинних номінацій, яка формує унікальну мовно-культурну картину світу, є вдалим наповненням національного мовного простору закарпатців: *Годиться відспівати по закону, закопати, нагромадити могилку, над якою сльозу можна пустити, посадити скіпця* [3, с.19], **скіпець** – саджанець; *Береговина з того боку намулиста й крихка, добре, що з берега до самого плеса тяглися галузка дички* [3, с.61], **дичка** – дика груша; *Вороння супроводило мене з Шабиного акацника аж до Булгарського вигону* [3, с.81], **акацник** – акацієвий гай; *Схопиться до дня і бігом жати каманичку своїм вухачам* [3, с.84], **каманиця** – конюшина.

На позначення кукурудзи закарпатці використовують такі діалектні слова: *малай, мелай, киндириця, тингириця, кукурічка*: *Знаю, що хребет мож уздоровити, ходячи босоніж по розсипаному зерні кукурічки*. [3, с.150]; *Приніс до хижі огуду, та ще й дується, як Миколай на малай* [3, с.155]; *Натомість лежав ворошок цибулин і крумплин, а поверхи кусень солонини, обгорнутий листом хрону* [3, с.174], **крумплі** – картопля; *А посередині – гестиня, гейби стовп, що держить небо* [3, с.332], **гестиня** – їстівні каштани; *З тину пнула росахата скорушина, і я виліз на неї, криючись у гіллі* [3, с.332], **скорухи** – дикі плоди, схожі на яблука; *Рунь якраз стояла в стиглому цвіту* [3, с.219], **рунь** – трави, зело; *Під розсохатим дереном надібав криничку* [3, с.325], **дерен** – кизил.

На переливах семантики використовує автор таке діалектне слово, як **чічка** – квітка, влітаючи в канву художнього тексту порівняння дівчат Русі Підкарпатської з “цвітом

розовим”: “Цвіт рожевий ... Мочений дощами й росами, палений сонцем, закурений ватрами, парений окропом, прибитий злиднями і топтаний безправ’ям. І все ж нетлінно-свіжий, красочний і принадливий. Живий цвіт Русі Підкарпатської – діви. Як ті квітки – богородичині рукавички, яскраві й прості, тендітні й скорботні, що прикрасять глухий закуток саду, з-будь якої шкалубини проб’ються, самосівом по снігу зійдуть ... **Чічки Русинії**” [3, с.165].

Лексика на позначення осіб за родом діяльності чи національною належністю

Ця група лексем доволі розгорнута. Усю сукупність лексем цієї групи можна умовно поділити на підгрупи:

Назви на позначення роду занять: Я впізнав ті очі – видів їх намальовані парусні в покої жони бурмистра... [3, с.11], бурмистр, бурмістр, бирів (угор.) – бурмістр, міський голова; Возив до вас нашого бирова з розпухлою ногою [3, с.37], бирів – тут циганський барон; Я її дівонькою з Тересви забрав, з дому ватага бокорашів [3, с.39], бокораші – плотогони; На Монастирському узвозі перестрів авву Клима, що ніс цеберко, обвите для тепла повстю [3, с.115], авва (заст.) – отець, духовний наставник; А пачкарі, що ходять на тих човнах, замовці немилосердні [3, с.226], пачкар – контрабандист; “Тобі любиться, як я граю?” – вернув мене до тьми гудак [3, с.139], гудачок – музикант; Дейкували, що й сам біскуп обтирався нашими “жалкими” обрусятами і обвивав поперек поясом із вичісок [3, с.185], біскуп – єпископ; І я бай, знаю, що біль взиває по-різному, та кожен його чує і впізнає [3, с.90], бай – цілитель.

Група конотативних та емоційно забарвлених лексем: На встеленній попоною кормі сидів бетяр, у зеленому каптані з черленими петлицями [3, с.11], бетяр – поважний чоловік, вельможа; Сплять і себе, і содруга [3, с.34], содруг – тут партнер; Не буду брихати, був один фраїр із доброго двору [3, с. 82], фраїр – залицяльник; Віддай йому скрипку, най має сарака [3, с.254], сарака – бідолаха. Такі лексеми несуть позитивну настроєність, шанобливість або співчуття.

Пор. іншу групу лексем: Куди звірюються босоркані? Тобі ліпше знати, бо живеш до хаців і до всякої нечисті [3, с.19]. Босорканя, бісиця – відьма; Коло нього розпатлана паплюга цідила з погара сивуху [3, с.41], паплюга – хвойда; Я впізнав лотроша Циля за розкустраними патлами й оберемком кілля на плечі [3, с.98], лотрош – голодранець; Мені всяку всячину тягнуть повуличники [3, с. 258], повуличник – волоцюга. Негативно-оцінна внутрішня форма цих лексем відповідно знижує емоційний ступінь назви до експресії зневажливості. “Зазвичай такі номінативні лексеми характеризуються народнорозмовною сферою вжитку, у тексті вони виступають не окремими визначальними штрихами, а цілими ампліфікаційними рядами, що сприяє конденсації вираження почуттів, зокрема ненависті, презирства, зневаги тощо” [6, с.104]. **Або: Ми, сирохмани, змагалися в здогадах, із якою прикрасою вона прийде нині** [3, с. 104], **сирохман** – парубок, хлопець; **Лібертини з-під Паланку ткали стяги й хоругви** [3, с. 105], **лібертини** – звільнені від панщини; **Мене волошка-обавниця з Аписі навчила, я помагала їй валяти покрівцю...**[3, с. 152], **обавниця** – шептуха, **волохи** – змішана етнічна група румунського й циганського походження; **Куруц мужній гордо скаче / В доломані хутрянім / Златі штори, перли в чунях / І онучі цураві на нім** [3, с. 105], **куруци** – повстанці проти Габсбургів ... **Я міг обійти укіс вздовж – впоперек, аби дослідити пильніше, та не хотів тривожити ковдоша в його пенатах, як сказав би книжник Аввкум ...** [3, с. 138], **ковдош** – каліка, інвалід; **Ходить тут вертепами нетрібний Циль, скалічений на голову** [3, с. 261], **нетрібний** – неповносправний, каліка; **Петро Павел, полигач мого вітця за стерном і за столом ...** [3, с. 298], **полигач** – товариш, побратим, напарник.

Висновки. Детальне вивчення зафіксованої і певним чином систематизованої діалектної лексики дає змогу з’ясувати механізм її змін у часі і просторі, по-справжньому оцінити потенційні можливості цього мовного матеріалу. Звідси – пильна наукова увага до вивчення діалектних лексем закарпатських говорів, а також окремих говірок, які мають велике значення

для лінгвістичної науки. Зафіксовані у творах письменника діалектизми репрезентують етнонаціональну картину світу закарпатців, точно передають ті назви, що вийшли з щоденного вжитку, зрештою увиразнюють споконвічні традиції українського народу, відтворюють культуру, релігію, освіту певного етносу. Поданий матеріал можна вивчати в аспекті самобутньої картини світу, застосовуючи дані психолінгвістики, лінгвокультурології та когнітивної лінгвістики.

У нашому дослідженні ми намагалися подати широку диференційну шкалу діалектних лексем. Однак значна кількість лексем, які належать до таких лексико-семантичних груп, як лексика на позначення дій, процесів, станів, лексика на позначення ужиткових речей, лексика на позначення назв будівель чи сільськогосподарських споруд, лексика на позначення продуктів харчування, страв, лексика на позначення війкових та адміністративних понять, залишилась поза увагою. Тому перспективу подальшого дослідження пов'язуємо з поглибленим вивченням вищезазначеного діалектного сегмента в романі Мирослава Дочинця “Мафтей”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вегеш А. Промовистість назв романів М. Дочинця. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород, 2014. №32. С. 8–12.
2. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Том 2: Герменевтика II: доповнення. Київ : Юніверс, 2000. 478 с.
3. Дочинець М.І. Мафтей. Книга написана сухим пером: Роман. Мукачево : Карпатська вежа, 2016. 352 с.
4. Іваночко К.М. Акцентуація префіксально-суфіксальних дієслів у говорах “західних (угорських) русинів (на матеріалі етнографічних та діалектологічних студій В. Гнатюка)”. *Мовозначі студії. Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського)*. 2010. Вип. 2. С.163–173.
5. Зубрицька М.І. Лексико-семантичні особливості бойківських говірок у художньому дискурсі Івана Франка. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2016. Вип. 38. С.101–107.
6. Мельник Я., Роїк О. Особливості функціонування діалектної лексики у творчості С. Вінченца та Г. Хоткевича. *Семантика мови і тексту: Матеріали ІХ Міжнародної конференції*. Івано-Франківськ, 2006. С. 123–126.
7. Микитюк О. Діалектизми як засіб увиразнення текстів Мирослава Дочинця. *Лінгвостилістичні студії*. 2015. Вип. 2. С. 85–90.
8. Прокопович Л.С. Вербалізація концепту час у романі Мирослава Дочинця “Мафтей” *Науковий вісник ДДПУ імені Івана Франка. Філологічні науки. Мовознавство*. 2017. № 8. Том 2. С. 66–69.
9. Соколовская А. Лингвогеография и этимология некоторых названий одежды и обуви. *Проблемы картографирования в языкознании и этнографии: научное издание*. Ленинград, 1974. С.166–169.
10. Теребус Р. Функційне навантаження власних назв у романах Мирослава Дочинця “Криничар” та “Вічник”. *Науковий вісник ДДПУ імені Івана Франка. Філологічні науки. Мовознавство*. 2017. № 8. Том 2. С. 110–113.
11. Яким М. Полісемійність ареальних фразем (на матеріалі іменних фразем бойківських говірок. *Науковий вісник ДДПУ імені Івана Франка. Філологічні науки. Мовознавство*. 2017. № 8. Том 2. С.160–162.

УДК 811.161.2'373.47

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-12>

**“Я – НЕ ГРАЧ, А ПАРТАЧ, ЛЮДИ, НАВЧИТЬ МЕНЕ ГРАТИ”².
ЖАРГОНІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФУТБОЛЬНІЙ ЛЕКСИЦІ ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

Процик І. Р., к. філол. н., доцент

Національний університет “Києво-Могилянська академія”

вул. Сковороди, 2, Київ, Україна

iprotsky@ukr.net

Статтю присвячено розглядові жаргонізмів, які функціювали в українській футбольній лексиці першої половини ХХ ст. Проаналізовано семантику цих лексичних одиниць та згруповано їх за тематичним принципом. Детально описано походження та способи творення жаргонізмів із тематичної групи назв осіб.

Ключові слова: футбольний дискурс, українська футбольна лексика першої половини ХХ ст., жаргонізм, тематичні групи, способи творення жаргонізмів, походження жаргонізмів.

**“I AM NOT A PLAYER, BUT A BUNGLER. GUYS, TEACH ME HOW TO PLAY”.
SLANG WORDS IN UKRAINIAN FOOTBALL VOCABULARY
IN THE 1ST HALF OF THE XXTH CENTURY**

Protsyk I. R., PhD in Philology, Associate Professor

National University “Kyiv-Mohyla Academy”

Skovorody str., 2, Kyev, Ukraine

In Ukrainian football vocabulary in the 1st half of the XXth century along with names which were gradually becoming the norm for use and were subject to terminological coding, a certain layer of lexemes was actively used and those are nowadays called slang vocabulary in modern socio-linguistics. Arsenal of football slang words of that time was a specific part of “living everyday” speech in football discourse which was actively developing then. Since Ukrainian football slang vocabulary still was not the object of linguistic studies in diachrony then, this aspect of studies seems to be topical. The aim of this exploring is to describe slang words in Ukrainian football discourse of Halychyna in the 1st half of the XXth century. According to the ultimate goal the tasks which are to be solved are as follows: 1) to single out slang words from football discourse in the 1st half of the XXth century; 2) to bring to light semantics of football slang words and group them according to the thematic principle; 3) to analyze the origin of slang words in football vocabulary and trace ways of their word-building. Linguistic observation and lexicographical analysis of the specific football slang vocabulary which functioned in sports discourse in Halychyna during the studied period gives us the reasons to state that there were a lot of elements adopted from the city speech, from Lviv pattern of speech in particular. Confirmation to this is the fact that a lot of known football slang words or elements, from which they were made, have been analyzed in the monograph by Oleksa Horbach “Argo in Ukraine”; they are also introduced in the catalogues of lexicographical studies dedicated to the description of the city dialect of Halychyna. Studies of football slang vocabulary in the 1st half of the XXth century has shown that the most numerous they are in such thematic groups: names of actions and processes, names of people, names of results of the actions, outfitted actions, names of features. In this article the special attention has been focused on the detailed analysis of lexemes of the thematic group “names of people” in which there are such nominations as follows: *as, zvizda, zirka, zirkun, kanarok, kibits, kontsertovyi hrach, korol striltsiv, kosynier, patalakh, pekhman, primadonna, svitylo, sendzia, suddia – kaliosh, suddia – shparhach, tekhnik, futbolni kalioshi, shpak*. Football slang words of this thematic group make spreading synonymic rows of nominations for denominating the best football players and unfair judges. As a result of this analysis it has been found that among slang lexemes that functioned in football vocabulary of Halychyna there are generally employed names which have experienced semantic transformations, first of all expansion of the meaning, also a lot of words from Lviv city speech which were adopted as loanwords from foreign languages and dialects of southern-western dialect. It has been found out that football slang words were created as a result of semantic derivation, adapting foreign loanwords (Germanisms and Polonisms) and word building.

Key words: football discourse, Ukrainian football vocabulary in the 1st half of the XXth century, a slang word, thematic groups, ways of creating slang words, origin of slang words.

Цитату з мовлення футболістів-уболівальників міжвоєнного Львова, які в такий спосіб висловлювали своє невдоволення поганю грою футболістів, запозичено з книги спогадів Євгена Наконечного “Шоа у Львові” (Львів, 2004). У цитованому фрагменті вжито лексеми, характерні для мови Галичини першої половини ХХ ст.: *грач* – гравець, *партач* – поганий, невмілий працівник, який робить свою справу недбало, псує роботу (детальніше про цей жаргонізм у тексті статті).

В українській футбольній лексиці першої половини ХХ ст., поряд із назвами, які поступово ставали нормою футбольного слововжитку та підлягали кодифікуванню, активно використовувано пласт лексем, що їх у сучасній соціолінгвістиці називають жаргонною лексикою. Арсенал тогочасних футбольних жаргонізмів був своєрідним вкрапленням “живого буденного” мовлення у футбольний дискурс, що активно розвивався в першій половині ХХ ст. Футбольну жаргонну лексику використовували мовці, безпосередньо причетні до гри в копаний м’яч, та футбольні шанувальники, які прагнули надати своєму мовленню емоційно-експресивного забарвлення.

Оскільки українські жаргонізми футбольної сфери ще не були об’єктом лінгвістичних студій у діахронії, акцент на такому аспекті дослідження є актуальним. **Мета** розвідки – описати жаргонну лексику в українському футбольному дискурсі Галичини в першій половині ХХ ст. Серед **завдань**, необхідних для вирішення поставленої мети, окреслено такі: 1) виокремити жаргонні назви з футбольного дискурсу першої половини ХХ ст.; 2) з’ясувати семантику футбольних жаргонізмів та згрупувати їх за тематичним принципом; 3) описати походження жаргонних назв у футбольній сфері та проаналізувати способи їх творення.

Дослідниця українського спортивного жаргону Любов Карпець називає 20–30-ті роки в українській жаргонології етапом “міської революції”, адже “саме в цей період значимі соціальні рухи перемістилися до міста, жаргоновий елемент стає питомою ознакою мовного побуту міського соціуму” [5, с. 6]. Ця теза ідеально проектується на футбольну жаргонну лексику, яка в першій половині ХХ ст. формувалася в Галичині та мала дуже багато елементів, запозичених із міського мовлення, зокрема з львівського койне. Підтвердженням цього є той факт, що чимало із зафіксованих футбольних жаргонізмів або елементів, з яких вони утворені, описано в монографії Олекси Горбача “Арго в Україні” [3] та вміщено до реєстрів лексикографічних праць, присвячених описові галицького міського мовлення: “Лексикону львівського: поважно і на жарт” [14], що його підготував авторський колектив Інституту українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України, “Словника львівської говірки” [7] Маріанни Мовної та “Словника галицького гвару” [6] Володимира-Зеновія Карпин-Ортинського. Для з’ясування значень чужомовних запозичень, уживаних у футбольній сфері, використано інформацію зі словників чужих слів [11, 16]. Поповнення футбольної жаргонної лексики відбулося й унаслідок запозичень з діалектного мовлення Галичини, тому для пошуку й опису таких слів залучено відомості з діалектних словників, в яких зафіксовано лексику південно-західного наріччя, зокрема лексичні одиниці з бойківського та наддністрянського говорів [2, 8, 15]. Спостереження за жаргонною лексикою футбольної сфери у першій половині ХХ ст. дає підстави припустити, що більшість лексем, які в ній функціують, це назви, що зазнали семантичних трансформацій, а насамперед – розширення значень унаслідок метафоричного переосмислення. Для з’ясування таких семантичних зрушень зіставлено інформацію, уміщену в “Малоруско-німецькому словарі” [4] Євгена Желехівського та Софрона Недільського, “Словарі української мови” [10], який упорядкував Борис Грінченко, академічному “Російсько-українському словнику” [9] за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова, “Словнику української мови” [12], “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” [1], а також у “Короткому словнику жаргонної лексики української мови” [13] Лесі Ставицької.

Лінгвістичне спостереження та лексикографічний аналіз зафіксованих жаргонізмів футбольної сфери, які функціювали у спортивному дискурсі Галичини в першій половині ХХ ст., дають підстави стверджувати, що найчисленніше тут представлені лексеми таких тематичних груп: **назви дій та процесів** (*бетонувати ворота* ‘створювати надійну оборону воріт’; *мурувати / замурувати ворота, робити мур* ‘надійно боронити ворота’; *вимикатися* ‘втікати від опіки футболістів-суперників’; *гасити мяч*³ ‘приборкувати м’яч, сповільнюючи його рух’; *горіти*

³ У всіх прикладах ілюстративного матеріалу, почерпнутих із галицьких видань першої половини ХХ ст., збережено тогочасний правопис.

‘програвати’; *зробити воротаря* ‘обдурити, знешкодити воротаря’; *дріблювати / дробити мяч* ‘дріблінгувати, бігти з м’ячем, ведучи його ногами’; *кібіцувати* ‘уболювати, підтримувати’; *кивати, ківати / виківати, скивати* ‘оминати футболістів-суперників, використовуючи обманні рухи’; *кіксувати* ‘невдало копати в м’яч’; *косити / скосити* ‘збивати гравця з ніг, невдало виконуючи підкат’; *крити* ‘перекривати вихід футболіста протилежної команди до воріт’; *мастити* ‘побити, перемогти з розгромним рахунком’; *молотити / змолотити* ‘розгромити, побити з великим рахунком’; *напарити противника* ‘побити противника, перемогти його з великим рахунком’; *пакувати мяч у ворота* ‘забивати м’яч у ворота’; *підіжджати під ворота* ‘наближатися до воріт, обійшовши суперників’; *переїздити / переїхати* ‘оминути, обійти когось із гравців протилежної команди, обіграти його’; *сикувати* (про суддю) ‘недобросовісно судити, прискіпуватися’; *списатися в нападі* ‘добре показати себе в нападі, діяти вдало’; *спухнути* ‘втомитися, втрачати фізичну кондицію на полі’; *стрілити* ‘вдарити м’ячем у ворота’; *тримати грача* ‘щільно опікати гравця-суперника, пильнувати за ним’; *шварцуватися / йти на шварц* ‘потрапляти на матч без квитка, проходити, не платячи грошей’), **назви осіб** (*ас* ‘людина, найліпша в якійсь сфері, наприклад у футболі або в грі на якійсь позиції на полі’; *зірка* ‘зірка футболу’; *зірка* ‘найліпший футболіст’; *зіркун* ‘найліпший гравець футболу’; *концертний грач* ‘футболіст, який грає видовишно, на публіку’; *прімадонна* ‘футбольна зірка’; *світило* ‘найліпший футболіст’; *кібіц* ‘уболювальник’; *косинер* ‘той, хто збиває суперника з ніг, “косить” противників’; *паталах* ‘футболіст-невдаха, незграба, який марнує добрі нагоди для забивання м’яча’; *пехман* ‘людина, яку переслідують невдачі’; *сендзя* ‘суддя’; *технік* ‘футболіст із доброю технікою гри’; *шпак* ‘футболіст, який перейшов до команди іншої національності, легіонер’ (у досліджуваній період спортивні команди створювано за національним принципом)), **назви результату дії, опрідметненої дії** (*баняк* ‘гол, здобути ворота’ (*дати, всунути, впакувати, кроннути, обірвати, стрілити баняк* ‘забити гол’); *бик* ‘удар суперника головою в обличчя’; *бомба* ‘гол, коли футболіст завдає удару по воротах, легко перекидаючи м’яч через воротаря, який задалеко вийшов у поле’; *гачок* ‘підніжка, підставлення ноги суперникові’; *головка* ‘відбивання м’яча головою’; *епітет* ‘словесна образа суперника, лайка на його адресу’; *кікс / кікса* ‘невдалий удар м’ячем’; *клітка* ‘стадіон’; *коса* ‘збивання гравця ногами’; *майстеритик* ‘майстерно виконаний, зразковий удар’; *непорозуміння* ‘порушення правил’; *ножиці* ‘схрещування ніг у повітрі під час нанесення удару’; *пака* ‘гол’; *пех* ‘невдача’; *робінзонада* ‘вдала гра воротаря, який відбиває м’ячі, націлені у ворота, сейв воротаря’; *рука* ‘порушення правил, що полягає в грі рукою’; *свічка* ‘удар м’ячем вертикально вгору’ (*дати / запалити свічку* ‘дуже високо і рівно копнути м’яча’, *спалити свічку* ‘приступити м’яч ногою, коли він падає з висоти на землю’); *сінглювання* ‘індивідуальна гра футболіста’; *фали* ‘обманні удари, коли м’яч летить специфічною траєкторією’; *щур* ‘удар низом у кут воріт’), **назви ознак** (*бетонний (заложник)* ‘надійний’ (захисник); *самовбивчі (ворота)* ‘гол у свої ворота, автогол’; *пеховатий* ‘нещасливий, невдалий’; *зелена (трибуна)* ‘місця “глядачів” на деревах довкола стадіону’; *чистий (мяч)* ‘безсумнівний гол’).

У цій статті увагу буде зосереджено на детальному аналізі лексем тематичної групи **назв осіб**, зокрема на описові походження футбольних жаргонних назв та з’ясуванні способів творення жаргонізмів футбольної сфери:

партач – ‘поганий, невмілий гравець, який робить свою справу недбало, псує гру у футбол’. Авторитетний дослідник української арготичної лексики Олекса Горбач у монографії “Арго в Україні” подає семантику лексем ‘*спартачить* – харк. зіпсувати’ [3, с. 103], ‘*Pfuscher* – *партач* – кепський, несолідний робітник’, ‘*pfuschen* – партачити, несолідно щось робити, обманути під час гри’ [3, с. 471] та вважає їх запозиченнями-германізмами. О. Горбач, услід за Ф. Клюге, указує на те, що “слово походить від вигуку *pfu(t)sch* ‘пшик’, що характеризує шипіння ракети і водночас звук під час роздирання кепської матерії [Kluge, Götze]” [3, с. 471]; в одинадцятитомному “Словнику української мови” лексему *партач* подано з кваліфікатором зневажливе ‘людина, яка робить, виконує що-небудь невміло або неохайно, недбало’ [12, т. 6, с. 76]; у словнику

“Лексикон львівський: поважно і на жарт” подано таку ж дефініцію лексеми *‘партач – зневажливе – людина, яка щось робить невміло, неохайно, недбало’* [14, с. 417] від *‘партачити – робити щось невміло, неохайно, недбало’* [14, с. 417]; у “Словнику галицького гвару” В.-З. Карпин-Ортинського лексему потлумачено так: *‘партач – той, хто не робить, а псує справу, партачить, капарить’* [6, т. 2, с. 86], *‘партачити – щось робити, виконувати не так, як належить, псувати його’* [6, т. 2, с. 87]; отже, жаргонізм германського походження *партачити* до футбольного дискурсу першої половини ХХ ст. потрапив із міського мовлення; у своїй книзі мемуарів “Шоа у Львові” Євген Наконечний згадує, що вигукування “*Я не грач, а партач, люди, навчіть мене грати*” часто можна було почути на львівських стадіонах, коли вболівальники в такий спосіб висловлювали своє невдоволення грою футболістів;

ас – ‘людина, найліпша в якійсь сфері, наприклад у футболі або в грі на якійсь позиції на полі, чи у виконанні конкретного завдання’ (напр., *ас у киванні*). “Словник іншомовних слів” подає, окрім буквального, й переносне значення *‘ас* (франц. *as*, букв. туз) – 2. визначний майстер своєї справи’ [11, с. 85]; “Російсько-український словник” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова та “Словник української мови” в 11 томах не мають у реєстрах цієї лексеми, а сучасний тлумачний словник дефініює її так: *‘ас* – 2. перен. про великого майстра своєї справи’ [1, с. 25]; “Лексикон львівський” подає значення лексеми в мові картярів *‘ас* – картярське – туз’ [14, с. 55], а словник польської мови *‘ас* – 1. карта для гри; 2. людина, яка має найвищі досягнення в чомусь’ [16, с. 37]; найімовірніше, що лексему запозичено в українську мову за польським посередництвом із західноєвропейських мов; назва функціювала в таких словосполучках із футбольної сфери досліджуваного періоду: *дружина без асів* – ‘команда без найліпших гравців, без зірок’; *прошені аси* – ‘запрошені зірки’; *хворіти на аса* – ‘мати зоряну хворобу, страждати на манію величі’;

зірка – ‘найліпший гравець’. Лексему зафіксовано у словнику Є. Желехівського [4, т. 1, с. 301], у “Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка *‘зірка – звѣзда, звѣздочка’* [10, т. 2, с. 154] та в тлумачних словниках з переносним значенням *‘зірка – 2. про дуже видатну, прославлену людину’* [12, т. 3, с. 505; 1, с. 367]; в академічному “Російсько-українському словнику” не подано цього вторинного значення, проте як вживані у сфері спорту наведено прикметники *зірковий, зірча(с)тий* [9, с. 534]; отже, найімовірніше, лексема зазнала семантичних трансформацій – розширення значення – у першій половині ХХ ст., ставши жаргонним складником футбольного дискурсу Галичини; вона функціювала також як компонент словосполучень: *зірка українського спорту* – ‘найліпший гравець українського спорту’, *неамбітна зірка* – ‘найліпший гравець, який утратив бажання досягти найвищих здобутків, вирізнятися з-поміж інших, позбувся амбіцій’; слово *амбітний* є у Є. Желехівського [3, т. 1, с. 4] та в тлумачних словниках *‘амбітний – самолюбний; гордий; честолюбний’* [12, т. 1, с. 38; 1, с. 15]; *заступити неамбітні зірки молодими змагунами* – ‘замінити неамбітних зірок молодими гравцями’; слово *змагун* ‘спортсмен, що бере участь у змаганнях’, яке активно функціювало в українському спортивному дискурсі першої половини ХХ ст., утворено від дієслова *‘змагатися* (I) – 2. брати участь у змаганнях’ [12, т. 3, с. 609-610]; *спортова зірка* – ‘спортивна зірка’; *футбольна зірка* – ‘найліпший футболіст, зірка футболу’;

звізда – ‘зірка, людина, яка вирізняється в якійсь сфері, має славу, тут – найліпший футболіст’. Лексему зафіксовано у словнику Є. Желехівського *звѣзда* [4, т. 1, с. 288], у “Словарі української мови” Б. Грінченка *‘звізда – звѣзда’* [10, т. 2, с. 131], у тлумачних словниках її подано з ремаркою діалектне *‘звізда – діал. зірка’* [12, т. 3, с. 481]; слово вживано в таких словосполученнях зі сфери футболу: *збанкрутовані звізди* – ‘гравці, які втратили свої найліпші вміння, змарнували свою “зірковість”’; *збанкрутований, збанкрутований* – який зазнав банкрутства, банкрутства’ [12, т. 3, с. 427]; *реномовані звізди* – ‘найліпші гравці, які мають добру репутацію, славу, про яких склалася добра думка’; *реноме* – громадська думка, що закріпилася за ким-небудь, репутація’ [12, т. 8, с. 577]; подібно, як і слово *зірка*, лексема *звізда* зазнала розширення семантики, ставши жаргонізмом футбольної сфери;

зіркун – ‘зірка, зірковий гравець’. Лексема є зразком появи жаргонної назви шляхом словотвору за розповсюдженою в українській мові словотвірною моделлю, коли до основи іменника додано суфікс *-ун*, що вказує на особу-діяча (аналогічно до *змагун*). Проте ані у Є. Желехівського, ані в “Російсько-українському словнику” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, ані в сучасних тлумачних словниках номінацію не зафіксовано. У футбольному дискурсі першої половини ХХ ст. її вжито у словосполученні **зіркун дружини** – ‘зірка команди’; слово *дружина* зі значенням ‘команда’ не зафіксовано ні в тлумачних словниках, ні в академічному “Російсько-українському словнику” за редакцією А. Кримського, С. Єфремова. Отже, лексема *зіркун* є прикладом використання словотвору для творення жаргонної назви;

кібіц – ‘уболівальник, той, хто підтримує футболістів під час гри’. Олекса Горбач у дослідженні “Арго в Україні” наводить таке значення лексеми ‘*кібіц* – льв., терн., дрогог. той, хто спостерігає під час гри в карти, шахи; чолов’яга’ [3, с. 142], слово зафіксоване у мовленні мешканців Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова, Коломиї. З’ясовуючи походження цієї лексеми, О. Горбач подає серед германізмів слова “*kiebitzen* – відвідувати, *Kiebitz* – спостерігач під час гри [Kluge, Götze, 1948, с. 298]; німецький арготизм походить від назви птахи *Kiebitz* – старонім. *gibiz* “*Vanellus cristatus*” від поклику птахи *kibit*; *кібіц* – льв. розг. спостерігач під час гри (у карти, шахи), чолов’яга (презирливо); *кібіцувати* комусь – дораджувати комусь під час гри” [3, с. 465]; слово *кібіц* не зафіксовано в реєстрах “Російсько-українського словника” та тлумачних словників; цю лексему слід вважати запозиченням з німецької мови, яке потрапило в українську мову через польське посередництво, а не полонізмом, як нерідко гадають, можливо, через те, що в сучасній польській мові це слово функціонує як єдина лексема на позначення уболівальника, подібно і як дієслово *кібіцувати* (не тільки у спортивній сфері); у футбольному дискурсі першої половини ХХ ст. лексему *кібіц* уживано в таких колокаціях: **кібіц-фанатик** – ‘фанат-уболівальник’; **спортовий кібіц** – ‘спортивний уболівальник’;

концертний грач – ‘футболіст, який грає видовишно, на публіку, зірка’. У словнику Є. Желехівського зафіксовано слово ‘*грач*, синонім до *грак*’ [4, т. 1, с. 157], у “Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка ‘*грач* – 1. игрокъ’ [10, т. 1, с. 323], в академічному “Російсько-українському словнику” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова лексему *грач* запропоновано як перший варіант серед кількох відповідників перекладу російського *игрок* [9, с. 566], а **концертний** – як безальтернативний відповідник до російського *концертный* [9, с. 792]; обидва складники словосполучення є в тлумачних словниках ‘*грач* – 1. учасник якої-небудь гри // той, хто любить грати в яку-небудь гру, знавець якоїсь гри’ [12, т. 2, с. 161; 1, с. 197], ‘**концертний** – те саме, що концертний – прикм. до концерт’ [12, т. 4, с. 276; 1, с. 452];

король стрільців – ‘найліпший бомбардир, футболіст, який здобуває найбільше голів’; обидві лексеми зафіксовано у словнику Є. Желехівського: *король* [4, т. 1, с. 367], *стрілець* [4, т. 2, с. 928]; номінацію *король* подає й “Російсько-український словник” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова [9, с. 808], обидва слова є в реєстрах тлумачних словників: ‘*король* – 2. перен., розм. про чоловіка, що відзначається особливою красою, вмінням тощо’ [12, т. 4, с. 297], ‘*стрілець* – 1. той, хто стріляє, хто вміє стріляти’ [12, т. 9, с. 774]), проте тлумачні словники не подають переносних значень слів *стрілець*, *стріляти*, які вони отримали внаслідок розширення семантики та використання їх у спортивній сфері загалом і зокрема у футбольному дискурсі першої половини ХХ ст., подібно, як це є у польській мові, де лексема *strzelec* походить від дієслова ‘*strzelać* – 3. спрямовувати м’яч чи шайбу до воріт або кошика суперника, сильно вдаряючи, копаючи або кидаючи, 4. вмістити м’яч, шайбу у ворота або кошик⁴’ [16, с. 1114-1115]; лексема *стрілець* є прикладом того, як у лексикографії другої

⁴ Переклад дефініцій із лексикографічного видання “Wielki słownik poprawnej polszczyzny / Pod red. Andrzeja Markowskiego. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004” авторки статті.

половини ХХ ст. непослідовно зафіксовано значення галицизмів. Олекса Горбач у монографії “Арго в Україні” двічі подає значення слова ‘*стрілити* – льв., терн., дрогоб. вдарити, зробити’ [3, с. 155], яке зафіксоване у мовленні мешканців Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова, Коломиї, та ‘*стрілити* – льв. вул. вдарити’ [3, с. 259]; найвірогідніше, що лексема *стрілити* зі значенням ‘бити у ворота, здобувати гол’, що є наслідком розширення її семантики, належить до спільного слов’янського фонду та функціювала у футбольному дискурсі української та польської мов у досліджуваній період, але в українській мові в другій половині ХХ ст. вона, як і багато інших слів, зазнала репресій – її було заступлено лексемою *бити* / *забивати* / *забити*, вживаною в російській мові, аби максимально зблизити українську та російську футбольні терміносистеми;

косинер – ‘той, хто збиває з ніг, “косить” противників, робить підкати, збиваючи суперників витягнутою вперед ногою, наче косою; той, хто порушує правила, виконуючи підкат у футболі та зігравши не у м’яч, а в ногу суперника, збиваючи його’; найімовірніше, лексема є запозиченням з польської мови, хоча основа дієслова, використана в ролі твірної, спільна для обох мов; у “Лексиконі львівському” подано значення лексеми, що була твірною, із ремаркою футбольне ‘*косити* – збивати з ніг’ [14, с. 307]; у футбольному дискурсі першої половини ХХ ст. цей жаргонізм функціює й у складі словосполучення **футбольний косинер** – ‘футболіст, який збиває з ніг суперників, “косить” футболістів-противників’, означення *футбольний* тут використано, мабуть, не випадково, аби в мовців-галичан не виникало асоціації з прямим значенням цієї лексеми ‘*kosynier* – істор. вояк, озброєний косою, яка вертикально настромлена на кісся’ [16, с. 434]; як лексема на позначення специфічної польської реалії – ‘*косинер* – польський інсургент’ – зафіксовано в академічному “Російсько-українському словнику” [9, с. 816]; у реєстрах тлумачних словників номінацію не подано;

пехман – ‘нещасливий, людина, яку переслідують невдачі, пех (від *pex* – нещасливий збіг обставин), невдаха, нефартовий гравець чи уболівальник, який не приносить удачі своїй команді’. Олекса Горбач у монографії “Арго в Україні” подає семантику спільнокореневих слів ‘*спешити* – збити з пантелику’ [3, с. 149] та ‘*спешитися* – перестрашитися’ [3, с. 149], які зафіксовані в мовленні мешканців Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова, Коломиї, а також серед запозичень-германізмів ‘*Pech* – смола; нещастя, *Pechvogel* – нещасливець; *пехоўний* – льв. розм. нещасний, нещасливий; *pex* – зх. укр. розм. нещастя’ [3, с. 470-471]; професор О. Горбач вважає, що “значення ‘нещастя’ слово дістало почерез мову студентів у ХVІІІ ст. не без впливу саме *Pechvogel* ‘невдаха’ (дослівно ‘той, хто приліпився до пташиної смоли’) [Kluge, Götze, 1948, с. 436]” [3, с. 470]; “Лексикон львівський” пропонує таке тлумачення лексеми ‘*pex* – невезіння, прикрість, невдача, безталання’ [14, с. 433]; з тим самим значенням лексеми зафіксовано й у словнику М. Мовної [7, с. 79] та двотомнику В.-З. Карпин-Ортинського [6, т. 2, с. 107]; жоден з тлумачних словників української мови й академічний “Російсько-український словник” не містять у своєму реєстрі цієї лексеми. Отже, жаргонізм *пехман*, як і слово *pex*, від якого він походить, слід уважати не полонізмом, а германізмом, що потрапив до української мови через польське посередництво;

прімадонна – ‘футбольна зірка’, походить від італійського музичного терміна ‘*prima donna* – перша дама, провідна співачка в оперному театрі’; тут – ‘гравець чи команда, які є на провідних ролях у команді, лізі’; тільки в прямому значенні подано лексеми в академічному “Російсько-українському словнику” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова [9, с. 2363] і тлумачних словників: ‘*прімадонна* – театр. співачка, що виконує перші партії в опері або в опереті’ [12, т. 7, с. 664; 1, с. 938]. Отже, лексема *прімадонна* серед футбольних жаргонізмів опинилась унаслідок розширення семантики музичного терміна;

світило – ‘футбольна зірка, футболіст, який вирізняється майстерністю серед інших’; у прямому значенні лексеми зафіксовано в словнику Є. Желехівського [4, т. 2, с. 856], у “Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка ‘*світило* – свѣтило’ [10, т. 4, с. 109], а переносне

значення подано в тлумачному словнику ‘*світило* – 2. перен. людина, що прославилася в якій-небудь сфері діяльності; знаменитість’ [12, т. 9, с. 88-89]. Отже, жаргонізм *світило* у футбольному дискурсі першої половини ХХ ст. виник семантичним способом унаслідок розширення значення; ця жаргонна лексема функціює в складі словосполучення *світила копаного мяча* – ‘зірки футболу, футболісти, які вирізняються з-поміж інших’; *копаний м’яч* – синонім до терміна футбол;

сендзя – ‘суддя’; у ролі жаргонізму використано запозичену з польської мови лексему ‘*sędzia* – суддя’, слово є в реєстрі словника В.-З. Карпин-Ортинського [6, т. 2, с. 246], проте найцікавішими є жаргонні висловлювання з футбольної сфери, у яких серед складників функціює лексема *сендзя*: **“Сендзя – Пенере!”** – ‘суддя – калоша!’ – вигук, яким галицькі уболівальники висловлювали своє невдоволення діями судді на полі; традиційно він звучав **“Сендзя – калюш!”** або **“Суддя – калоша!”**, проте в наведеному вище прикладі складник-апелятив *кал(ь)ош(а)* замінено власною назвою *Пенере* – від абрєвіатури виробничої фірми *PPG* (ймовірно, *Przedsiębiorstwo Produkcji Gumowej*) – тогочасного продуцента гумових виробів. “Лексикон львівський” подає таке переносне значення слова ‘*калюш* (переважно мн. *калюші*) – 2. футбольний суддя’ [14, с. 268]; у першій половині ХХ ст. жаргонізм *калюші* функціював також у складі словосполучення **футбольні калюші** – ‘футбольні судді, несправедливі судді, судді, що не вміють суддювати’; ще одне жаргонне футбольне висловлювання з лексемою *сендзя*, що є апеляцією уболівальників до арбітра: **“Сендзя, плюскви ласкотаць!”** – ‘суддя, лоскочи блощиці!’. Цей вигук цілковито складається з полонізмів, дієслово ‘*ласкотати* – те саме, що лоскотати’ [4, т. 1, с. 397], що його фіксує словник Є. Желєхівського, має форму, яку вживано в польській мові, а слово *плюсква* є польською номенклатурною назвою ‘*блощиця* – невелика сплюснена хоботна комаха – паразит тварин і людини’ [12, т. 1, с. 202; 1, с. 57]. Олекса Горбач у монографії “Арго в Україні” кілька разів подає семантику лексеми ‘*pluskwa* – злобність; напад (нім. *Bosheit, Angriff*)’ [3, с. 54], ‘*pluskwa* – торгування, сварка (нім. *Handel, Zwist*)’ [3, с. 57], ‘*плюсква* – зачіпка’ [3, с. 81], покликаючись на працю Ярослава Рудницького “Львівський український міський говір (Знесіння)” [Rudnyćkyj, с. 81] та ‘*плюсква* – льв., терн., дрого. бійка, зачіпка, напад; зачіплива людина’ [3, с. 150]. Професор О. Горбач подає також вживання лексеми у складі словосполучення **“шукати собі плюскви з кьимсь – чіплятися до когось, підбурювати до бійки”** [3, с. 164] і вказує на те, що лексема є запозиченням з польської мови “*pluskwa* – блощиця [Brückner, 1926, с. 419], злобність, напад [Landau, 1902, с. 149], *плюсква* – льв. розм. влізлива, надокучлива людина, сварливець; **(по)шукати собі плюскви з кимсь** – льв. вул. ставитися до бійки, шукати зачіпки до бійки” [3, с. 335]. Тож, найвірогідніше, популярний вигук футбольних уболівальників у першій половині ХХ ст. був звинуваченням судді в тому, що він надокучає футболістам, шукає зачіпки, несправедливо прискіпується, хоча поверхневий аналіз семантики цього висловлювання, коли взяти до уваги буквальне значення слів, дає цілком протилежний результат – вигук є саркастичною порадою судді лоскотати блощиці – робити щось таке, що виконати неможливо; мабуть, щодо цього жаргонізму можна говорити про дворівневе трактування його семантики; зафіксоване й аналогічне висловлювання в українському варіанті: **“Суддя, блощиці лоскотати!”**; подібними за способом вираження апеляції та поєднанням прямого та переносного значень є і жаргонізми: **“Суддя, канарки дойти!”**, **“Їму тільки канарки дойти, а не судіювати”** – вигуки, що засвідчують негативну оцінку компетентності судді, котрий, на думку вболівальників, здатний лише на те, аби дойти канарок, а водночас і порада взятися до такої роботи. Олекса Горбач у монографії “Арго в Україні” двічі подає значення слова ‘*канарок* – льв., терн., дрого. хитрун, військовий поліцист’ [3, с. 138], слово зафіксоване у мовленні мешканців Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова, Коломиї, та ‘*канарок* – льв. вул. хитрунець, пташок; військовий поліцист’, пояснюючи асоціацію, яка лягла в основу називання “від того, що польська військова поліція носила на шапці жовті лотоки” [3, с. 218]; зважаючи на те, що в українській та польській мовах лексема *дойти* має переносне значення ‘2. необмежено користуватися чийми-небудь матеріальними засобами, здобувати від кого-небудь матеріальну допомогу’ [1, с. 235], ‘*doić* –

2. витягати, вимагати гроші' [16, с. 185], можна припустити й прихований сенс цілого висловлювання – ‘вимагати гроші у військового поліціанта чи жити його коштом’; лексему *канарок* у прямому значенні фіксують словник Є. Желехівського [4, т. 1, с. 333] та “Російсько-український словник” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова [9, с. 691]; ще один вигук-жаргонізм на адресу арбітра – “*Суддя – шпаргач!*” (*шпаргач*, від *шпаргувати* – шахраювати в грі, махлювати), *шпаргач* – людина, яка вміє використати слушні нагоди’; у Олексі Горбача та в “Лексиконі львівському” цю лексему зафіксовано з таким значенням: *шпаргач* – заводіяка, верховода’ [3, с. 163, 523; 14, с. 636], а також подано семантику слова *шпарга*, зокрема, у монографії О. Горбача “Арго в Україні” її значення та походження потрактовано так: *шпарга* – зачіпка (нім. Jemanden unter einem Vorwand anreden, belästigen)’ [3, с. 81], *špárga = pl'úskva* – сварка (нім. Händel, Zwist)’ [3, с. 88], наведено семантику цього слова за працею Ярослава Рудницького “Львівський український міський говір (Знесіння)” [Rudnyckij 1943] та вказано на те, що слово зафіксоване у мовленні мешканців Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова, Коломиї – *шпарга* – льв., терн., дрог. зачіпка, бійка; дурничка, нагода’ [3, с. 163, 523], що воно може функціювати як самостійне висловлювання ‘шпаргой’ – дурничкою’ [3, с. 52] та в складі словосполучення ‘шукати собі шпаргви з кимсь – чіплятися до когось, підбурювати до бійки’ [3, с. 164], ‘шукати шпаргви – льв. вул. шукати собі приключки’ [3, с. 523]. Професор О. Горбач покликається також на записи з арготичної мови закарпатців *шпарга* – тяч., хуст. мотузка, шнурок’ [3, с. 123, 444], хоча значення останнього з арготизмів до футбольного дискурсу радше не має стосунку; у “Лексиконі львівському” запропоновано таку дефініцію лексеми *шпарга* – зачіпка, привід до бійки, сварка, 2. переживати неприємність, мати неприємну пригоду’ [14, с. 636]. Отже, підсумовуючи відомості різних лексикографічних джерел, можна висувати, що висловлювання “суддя – шпаргач” стосується такого арбітра, який використовує будь-який привід для створення неприємностей одній з команд на полі, присікується до однієї з футбольних дружин, засуджує її;

технік – ‘технічний гравець, футболіст, який має добру техніку, технічно вправний’; жодне зі значень слова *технік* у тлумачних словниках не відображає семантики цього жаргонізму; лексема функціювала також у складі таких синонімічних словосполучень: **добрий технік**, **знаменитий технік** – ‘технічно підготовлений гравець, футболіст, який має добру техніку, технічно вправний’;

шпак – ‘гравець, який перейшов до іншої команди, легіонер’; переважно так називали українських футболістів, які переходили до чужонаціональних клубів (польських, жидівських, угорських, румунських), що зрідка траплялося; лексему зафіксовано у прямому значенні в словнику Є. Желехівського [4, т. 2, с. 1097], у “Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка *шпак* – скворець’ [10, т. 4, с. 508]; цей футбольний жаргонізм утворено семантичним способом унаслідок розширення значення лексеми *шпак* – невеликий перелітний співучий птах ряду горобцеподібних з коротким хвостом, прямим дзьобом’ [12, т. 11, с. 513], в якій акцентовано сему ‘перелітний’.

Як показав розгляд жаргонізмів із тематичної групи назв осіб, практично жодна з лексем не зафіксована у сучасному “Короткому словнику жаргонної лексики української мови” Лесі Ставицької, а якщо деякі й увійшли до реєстру, як, зокрема, номінації *звізда* і *король*, то цілком з іншим значенням. Це дає підстави зробити висновок про перерваність тяглості галицької традиції вживання жаргонної лексики футбольної сфери в сучасному неформальному дискурсі.

Ще один підсумок, який унаочнено в результаті проведеного аналізу, – кілька жаргонізмів цієї тематичної групи творять розлогі синонімічні ряди, зокрема, на позначення вправного футболіста-зірки використано номінації: *звізда*, *зірка*, *зіркун*, *концертний грач*, *прімадонна*, *світло*, а для найменування несправедливого судді: *суддя – кальош*, *суддя – шпаргач*, *футбольні кальоші*.

Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки: в українській футбольній лексиці першої половини ХХ ст. функціювало чимало жаргонізмів, які були вкрапленням живого розмовного мовлення галицьких міст у тогочасний футбольний дискурс. Серед жаргонних лексем, які використовувано у футбольній сфері, є загальноживані назви, які зазнали семантичних трансформацій (насамперед розширення значення), а також чимало слів із львівського міського койне, які воно засвоїло як запозичення з чужих мов та діалектів південно-західного наріччя. З'ясовано, що футбольні жаргонізми – назви осіб – постали внаслідок семантичної деривації, адаптації чужомовних запозичень (передовсім германізмів та полонізмів) та шляхом словотворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2001. 1440 с.
2. Гнатишак Ю. Слова з Болехова. Львів : Ін-т українознавства ім. Івана Крип’якевича НАН України, Наук. тов. ім. Шевченка, 2017. 636 с.
3. Горбач О. Арго в Україні / редкол. А.-Г. Горбач та ін. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2006. 688 с.
4. Желеховский С., Недільский С. Малоруско-німецкий словарь : у 2 т. Львів : НТШ, 1886. 1118 с.
5. Карпець Л. А. Український спортивний жаргон: структурно-семантичний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків : Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2006. 20 с.
6. Карпин-Ортинський В.-З. Словник галицького гвару із принагідними заувагами, припущеннями та додатками : у 2 т. Львів : Простір-М, 2014. Т. 1. 534 с.; Т. 2. 484 с.
7. Мовна М. В. Словник львівської говірки першої третини ХХ століття : близько 3500 слів. Львів : НТШ, 2013. 160 с.
8. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. Київ : Наук. думка, 1984. Ч. 1. 494 с.; Ч. 2. 514 с.
9. Російсько-український словник: / гол. ред. А. Кримський. Київ, 1923; Т. II (З-Н) / гол. ред. А. Кримський. Київ, 1929–1933; Т. III (О-П) / гол. ред. С. Єфремов. Київ, 1927–1928. URL: [http://r2u.org.ua/Російсько-український академічний словник \(1924-33\).pdf](http://r2u.org.ua/Російсько-український академічний словник (1924-33).pdf).
10. Словарь української мови / упоряд. з додат. власн. матеріалу Борис Грінченко : у 4 т. Київ : Наук. думка, 1996-1997.
11. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція УРЕ, 1985. 968 с.
12. Словник української мови : у 11 т. Київ : Наук. думка, 1970-1980.
13. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ : Критика, 2003. 336 с.
14. Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. 672 с.
15. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2008. 288 с.
16. Wielki słownik poprawnej polszczyzny / pod red. Andrzeja Markowskiego. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004. 1708 s.

ПОДАТКОВІ НАЙМЕНУВАННЯ У СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XV СТ. (ПОДАТКИ ТА ЗБОРИ, СУБ'ЄКТИ ТА ОБ'ЄКТИ ПРОЦЕСУ ОПОДАТКУВАННЯ)

Рибак К. Б., аспірант

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

katyarybak26@gmail.com

Досліджено податкові найменування ранньої середньоукраїнської мови XIV–XV ст. у зв'язку із соціально-економічними умовами процесу державотворення. Подано дефініції зафіксованих груп найменувань податкової сфери. Виділено структурно-семантичні особливості вказаної лексики. Проаналізовано динаміку функціонування лексико-семантичної групи порівнюючи з попередніми мовними періодами.

Ключові слова: середньоукраїнська мова, найменування податкової сфери, податки та збори, суб'єкти оподаткування, деривати.

TAXES NOMINATIONS IN THE MIDDLE-UKRAINIAN LANGUAGE XIV–XV CENTURIES (TAX-RELATED AND TAX GATHERING RELATED NOMINATIONS, SUBJECTS AND OBJECTS OF THE TAXATION PROCESS)

Rybak K.B., postgraduate student

*Zaporizhzhia National University
Zhukovsky Str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine*

This paper focuses on one aspect of historical lexicology. The nominations of tax sphere in the Middle-Ukrainian language XIV-XV centuries is considered. Old manuscripts were examined. Scientists studied the nominations of tax sphere, including D. Grinchishin, L. Boyko, B. Polyakov, T. Tsymbal, O. Chorna, T. Krehno, P. Bilyusenko, I. Kernitskyi and others. The taxes have been investigated as part of other language phenomena. It is necessary that a more thorough study should be performed.

The article gives a detailed analysis of words that indicate the nominations of the process taxation. Groups of taxes names are described in chronology. The collected actual material is divided into groups: a) the names of taxes and gathering (general taxes, taxes on the performance of certain services, taxes related to the entry or exit of taxes entities from a specific territory or locality; customs fees; court fees and duties); b) the names of the subjects of the taxation process (collectors of taxes and fees; tax process controllers; payers; exempt from payment); c) the names of the taxes collection places; d) the names of the letters, rights and obligations, which certify the status of the subjects of taxation. This historically formed group of words “the nominations of tax sphere” in the early Middle Ukrainian language reflects the socio-economic realities in the process of state-building.

Common features of word formation nominations of tax sphere considered. The structure and semantics of taxes nominations is studied. The vocabulary of monuments of the fourteenth and fifteenth centuries is presented by the Proto-Slavic and Old Russian-Ukrainian lexical fund. The names are partially borrowed from the languages of those countries with which the Ukrainian-Ukrainian economy had market links.

Derivation of isolated groups is often related to a noun or verb, most often they are formed by the morphological method of creating words. This study deals with substantive-adjective phrases and borrowing. Further intelligence, which will be conducted on the materials of the monuments that recorded the late Middle Ukrainian language of the seventeenth and eighteenth centuries, will allow you to trace the history of the formation of the taxes groups and the dynamics of their functioning in connection with the previous language periods. The obtained results enable further investigation of the peculiarities the creation of taxes nominations and their further historical analysis.

Key words: in the Middle-Ukrainian language, tax-related nominations, tax gathering related nominations, subjects of taxation, derivative.

Останнім часом в українському мовознавстві розгорнулася широка робота з вивчення структури й семантики слів у межах окремих тематичних груп. Особливої уваги потребують податкові найменування, динаміка функціонування котрих залежить від соціально-економічних умов та конкретного історичного етапу державотворення.

Найменування податкової сфери відображають специфічні умови розвитку кожної країни. “Це пов'язано з рівнем розвитку економіки та соціальної сфери, зовнішньою та внутрішньою політикою, географічним положення і кліматичними умовами, традиціями народу і багатьма

іншими чинниками” [11, с. 135-136]. Важливу роль при формуванні назв системи податків та зборів відіграє врахування механізмів їх збирання, визначення доходів платників, кількість та періодичність призначених податків.

Лексико-семантична група “податкові найменування” у період XIV–XV ст. формується під впливом нестабільної суспільно-політичної ситуації, коли українські землі перебувають під владою іноземних держав. Безперечно, поповнення лексики відбувається і в процесі економічно-ринкових відносин з іншими народностями.

До вивчення податкової термінології звертається ряд науковців: податкові найменування у складі адміністративно-юридичної лексики в українських грамотах XIV–XV ст. (1962 р.) [5] та в українській історичній лексиці [6] проаналізовано Д. Гринчишином (1985 р.), назви митних зборів і податків у торговельних актах Волині й Наддніпрянщини XIV – середини XVII ст. досліджено Л. Бойко (1997 р., 2012 р.) [4, 3], розвиток податкової системи України досліджено Б. Поляковим (2003 р.) [11], про податки загалом описано у роботах Т. Цимбал (2004 р.) [12] та О. Чорної (2009 р.) [13], плати, податки та повинності XV–XVIII ст. стали об’єктом дослідження Т. Крехно (2005 р.) [9], назви податків із суфіксами -ина та -щина (-чина) в історії української мови описано П. І. Білоусенком (2010 р.) [2], історію податків на теренах України у зв’язку з процесами державотворення розкрито у роботі Ф. О. Ярошенка, В. В. Павленка, В. П. Павленка (2012 р.) [14], окремі податкові назви проаналізовано у працях Л. Батюк [1], в “Історії української мови: Лексика і фразеологія” (В. Русанівський, В. Винник, В. Горобець та ін.) [7], І. Керницького [8], у “Нарисах з історії українського словотворення (іменникові конфікси)” (П. Білоусенко, І. Іншакова, К. Качайло, О. Меркулова, Л. Стовбур) [10] та ін. Однак історія найменувань податкової сфери у середньоукраїнській мові XIV–XV ст. не була предметом окремого дослідження, а тому потребує глибокого й детального розгляду, зокрема опису формування найменувань та їхнього функціонування, що зумовлює особливу актуальність вивчення.

Мета дослідження – здійснити опис лексики на позначення податкових найменувань ранньої середньоукраїнської мови XIV–XV ст. у контексті державотворення.

На відміну від давньоруськоукраїнської мови (XI–XIII ст.) кількість податкових найменувань у середньоукраїнській значно зростає. З’являються нові суб’єкти оподаткування, види податків та документів, що визначають статус платників.

Серед найменувань податкової сфери: назви податків та зборів, суб’єктів процесу оподаткування, місць збору податків, слова, які позначають грамоти, права та обов’язки, що засвідчують статус суб’єктів оподаткування тощо.

1. Найменування податків та зборів – це ті слова, що вказують на види оподаткування, котрі визначають установлені загальнообов’язкові грошові чи натуральні платежі, а також збори за митні послуги, що мають з певною періодичністю сплачуватись платниками. Серед них: податки за виконання певних послуг, податки, пов’язані зі вступом чи виходом суб’єктів оподаткування з певної території чи населеного пункту, митні та судові збори й повинності.

1.1. Податки за виконання певних послуг

Найменування, що вказують на збори, пов’язані з виконанням послуг: за дії чи задоволення необхідних потреб щодо користування певними речами платник сплачував податок на користь збирача чи виконавця такого процесу. Серед таких найменувань документуються такі лексеми: *броднина* (1429 ССУМ I 124; 1448 УГ 101) ‘плата за користування бродом’ словотвірний тип на -ина від *бродний*; *чинишь* (1422 УГ 66; 1443 Розов 145) ‘регулярний податок селян за користування поміщицькою землею’; *чиниш* (ЕСУМ VI 323) запозичене через пол. і нім. (свн. *zins* ‘податок’) посередництвом з лат. *census*; давнє *поромь* (XII СДЯ VII 222) ‘податок за використання порома’ продовжує функціонувати у середньоукраїнській мові – *поромь* (1456 Cost. II 790); *поемцизна, поемцина* (1465 МатТимч II 144) ‘плата поміщику за дозвіл одружитися’, пор. пол. *rojemszczyzna*; найменування *полоукопъе* (бл. 1471 ССУМ II 187) ‘плата

натурою за користування землею, 30 снопів', утворене за допомогою конфікса *полоу-...-ьє*, пор. стп. *rółkopie*. Паралельно існували назви *циншовьи / цыншовьи гроши* (1489 AS III 21 ССУМ II 526-527) 'регулярний грошовий податок, який платили феодалові або державі позбавлені земельної власності особисто вільні селяни на умовах безстрокового спадкового користування земельними угіддями', від *цинъи*, тотожне до *чиншь*.

1.2. Податки, пов'язані зі вступом чи виходом суб'єктів оподаткування з певної території чи населеного пункту

Найменування, що вказують на податки, котрі регулюють процеси поселення чи виселення селян з певних територій чи меж одного населеного пункту тощо. Серед них назви, пов'язані з виходом із села чи відходом від господаря: *выходъ* (1301 П 14; 1392-1393 ССУМ I 223; 1490 МатТимч I 162) '1. Оплата феодалові за право виходу із села або переходу до іншого господаря; 2. Данина', нульсуфіксальний дериват від *выходити*. Вхід до певної громади, села позначали номен *посада* (1444 Cost. II 207-208) '2. Данина за право поселення' похідне від *посадити* 'оселити'; *осѣдокъ* (1465 ССУМ II 100) 'церковний дохід у вигляді податку за право поселення' співвідносне з *осѣсти* (<*sěditi*) (94) 'оселитися, осісти'; найменування *вкупъ* (1498 Тимч I 263) 'оплата того, хто вкуплюється', тобто приєднується до села чи господаря, платячи установлену ціну, нульсуфіксальний дериват від *вкупитися*.

1.3. Митний збір

Найменування, що називають види оплат за послуги митниці: переміщення через митний кордон товару, худоби чи інших матеріальних благ, а також з людей, що супроводжували їх.

Наприклад, зафіксований ще давньоруськоукраїнською мовою номен *костъки* (1358 СДЯ IV 271) 'митний податок з людей, що супроводжували товар' має не зовсім зрозуміле походження: деякі дослідники щодо етимології найменування стверджують, що *костки* (ЕСБС XVI 401) походять від *costa* (морський берег) і визначають мито як берегове, проте існує думка про походження слова від *гость*, зазначаючи, що це плата за перебування на чужій землі.

Пам'ятками засвідчено назви *мыто* (1361 МатТимч I 443; 1366 Розов 14; XV Пов 3) та *мито* (XIV-XV ССУМ I 626) 'оплата за товар, який привозили й продавали на місці або тільки провозили через державні чи феодалські границі', пор. *мыто/мыть* (1296 ПНЧ 22). Згодом документуються похідне *мытъце* (бл. 1471 ССУМ I 626) 'проїждже мито' із суфіксальним формантом або з префіксом про-: *промыто* (1407 УГ 35; XV АЛМ 9) / *промыта* (1487 ССУМ II 261) 'мито із штрафом, штраф за несплату мита, який накладався на купців за об'їзд митниці'. Деякі види найменувань на позначення митних зборів мають уточнення, яке походить від географічних назв: *мыто сочавское* (1408 УГ 70) / *сочавское* (1460 УГ 111) від м. *Сочава*; *мыто сиратское* (1408 УГ 71) / *мыто серетское* (1460 УГ 112) від м. *Серет*; *черновское мыто* (1408 УГ 72) / *черновское* (1460 УГ 113) похідне від *Черновци*; *мыто младавицкое* (1411 УГ 74), пов'язане із річкою *Молдавиця*; *немѣцкое десатина* (1429 УГ 85) 'збір у розмірі 12 бочок вина' від міста та монастиря на однойменній річці *Немець*; *мыто былогородское* (1460 УГ 111) 'мито для тих, хто йде до м. Белогорода' *Бѣлый Город* (*Бильи Город*). Назва, утворена від національності: *мыто татарское* (1460 УГ 112). Окрім того, існували такі види митного збору, як *помѣрное*, *пашенное* (1411 УГ 26), *головное мыто* (1408 УГ 70), *правое мыто* (1440 УГ 136), що розрізняли види зборів за мірою, випасанням худоби, важливістю збору тощо. Часто різновиди митного збору мотивуються географічними назвами, наприклад, *почопное* (1489 УГ 47) від м. Чоп; *мерецкое* (1489 УГ 47) від *мерецкий*, похідне від *Меръкн* (м. на річці Горні).

Найменування за послуги митниці: *побережьныи* (1371 СДЯ VI 447) 'податок за право розвантаження товарів чи висадки із судна', конфіксальний дериват співвідносний з *берег*; *персвозъ* (1408 Cost. II 631) 'плата за переправу, плата за перевіз' від *перевозити*, пов'язане із переміщенням через митний кордон; *прѣписъ* (1437 Cost. II 709) співвідносне з *писати*

(ЕСУМ IV 375-376) та *перепись* (1460 ССУМ II 138) ‘податок, що стягався за перегін з однієї місцевості в іншу призначеної на продаж худоби, яка при цьому підлягала переписові’ від *переписати* мають спільне лексичне значення; *проєздъ* (1444 ССУМ II 258) ‘грошова плата за право проїзду’; *мостовое* (1489 УГ 4) ‘податок за проїзд через міст’.

1.4. Судові збори та повинності

До судових зборів належать податки, що стягувались із суб’єктів судового процесу за певні послуги судових працівників: ухвалення рішень, розгляд справи тощо. Виявлено такі назви на їх позначення: субстантивоване *помочное* (1369 ССУМ II 191), *помочное* (1404 МатТимч II 165) ‘судова оплата, здійснювана стороною, яка виграла справу’, “старовинне судове мито у розмірі 4 кун, яке платили за сприяння у виклику відповідача на суд і в зборах доказів проти нього на прохання позивача” (ЕСБЄ XXIV 507), назва мотивується субстантивованим прикметником, що називав особу, яка допомагала у цій справі; *пересудъ* (1388 ССУМ II 139) / *перьсудъ* (140) ‘збір, який брали з позовників за розгляд справи в суді’, префіксальне похідне від *суд*; *третина* (1447 Cost. II 288-289) ‘оплата за судову справу’ вживалось і в д.-р.-укр. мові, пор. *третина* (Ізб 1073 Ср III 991) ‘вид податку, третя частина чогось’, проте без зв’язку із судовим процесом, можливо, як різновид зазначеного податку; *вира* (XV Тимч I 255) ‘грошова кара за вбивство людини’, вживалась ця назва й раніше: *вира* (XII СДЯ I 435-436), *дикае вира* (1280 435), *клепнае вира*, *поклепнае вира* (1280 436), за М. Фасмером могло бути похідним від прасл. відповідника лит. *vyras* ‘чоловік’ (Ф I 318); *паметное* (XV ССУМ II 122) ‘плата судові за виграну справу’, пор. стч. *ramátné*, стп. *ramiētne*, можливо, утворення від *паметь*, ‘збереження у свідомості попередніх вражень, пам’ятання’, за допомогою суфікса *-н-*, а також успадковане із прасл. найменування *слѣдъ* < **slědъ* (1467 ССУМ II 359) ‘феодална повинність, що полягала в розшуку і переслідуванні злодія в межах сусідської общини, відмова від якої розцінювалась як співучасть у злочині й підлягала грошовій карі’.

2. Найменування суб’єктів процесу оподаткування – назви, що вказують на учасників установаження та справляння податків та зборів.

2.1. Збирачі податків та зборів – найменування осіб, що збирають від платників грошові платежі та натуральну данину, мають право збору з населення чи інших осіб, що перетинають митний кордон, податки в установленому заздалегідь порядку. Серед лексем середньоукраїнської мови – назви, успадковані з попередніх мовних періодів: *даньщикъ* (XIII-XV Ср I 629), *даньникъ* (XV Тимч I 663-664), *данник* (1499 УГ 31) ‘збирач дані’ від *дань*. На позначення митних чиновників успадковане найменування: *мытникъ* (1388 II 87), *митник* (*мытныкъ*, *мытъникъ*) (1388 ССУМ I 625-626; МатТимч I 442), *мытник* (1460 УГ 112) ‘збирач мита’ від *мито* за допомогою суфікса *-ник*, пор. д.-р.-укр. *мытъникъ* (1280 СДЯ V 85-86).

Назви осіб, що мотивуються відповідними видами податків та зборів: *посадникъ* (1421 ССУМ II 200) ‘у Молдавському князівстві призначений воєводою правитель посаду, до обов’язків якого належало збирання данини за право поселення’ від *посада* ‘данина за право поселення’; *дєсятникъ*, *дєсатникъ* (1443 Cost. II 185), *дєсятинникъ* (1465 МатТимч I 206), *дєсетеникъ* (XV Тимч I 702), *дєсятилникъ* (704) – відіменні утворення із суфіксом *-никъ*; *илишарь* (1444 Cost. II 208; 1448 УГ 101) ‘збирач данини зерном’, утворене від назви податку *илишь* ‘данина зерном’ та ін.

2.2. Контролери процесу оподаткування

Найменування осіб, що сприяють вчасному та успішному збиранню податків, зборів і мит у попередньо встановлених об’ємах тощо. Здебільшого – це назви представників влади: *тивоун* (1322 АрхЮЗР I/VI 3), *тивунъ* (1359 II 34), *тывунъ* (XIV ССУМ II 453) ‘службова особа у Великому князівстві Литовському, що брала участь в управлінні містом або територією, на якій діяло руське право, наглядач’, на користь якого збирали *тивоунъщину*, *тиун* (Ф IV 63) – запозичення із д.-ісл. *þjófn*, пор. д.-р.-укр. *тиунъ* / *тивунъ* (XII Ср III 961-962); *соцкии*, *соцкый* (1368 Розов 16) ‘представник сільської влади, який стежив за виконанням селянських

повинностей’, очевидно, походження пов’язане з тим, що така особа очолювала *сотню* людей чи дворів, від *сто* (ЕСУМ V 420-421); *десятникъ* (XV Тимч I 704-705) ‘той, хто має під своєю орудою десять осіб, десять дворів; наглядач над робітниками’, співвідноситься з *десять*; *перерубецъ* (1446 Cost. II 251) ‘службова особа, яка стежила за виконанням різних феодальних повинностей’, можливо, співвідносне з *роубати* (ССУМ II 304), тобто назва мотивується зарубкою, яку наносив збирач для обліку.

2.3. Платники податків та зборів

До цієї групи слів належать назви осіб, на яких покладено обов’язок платити податки та інші види зборів, серед них похідні від *дань*: субстантивно-ад’єктивні словосполучення *люди данные* (1322 АрхЮЗР I/VI 1), *даньные люди* (XIV-XV ССУМ I 279) ‘особисто вільні селяни, які володіли власною ділянкою землі і замість військової служби зобов’язані були давати *дань*, переважно натурою’. У тому ж значенні – *данникъ* (1433 ССУМ I 279) та субстантивований прикметник *данный* (XV Тимч I 664) ‘той, що платить данину’ з афіксом *-н(ый)*, котрий вживається у поєднанні із суб’єктом, наприклад, *селянь данныхъ* чи без нього.

Давньоруськоукраїнські *оброчникъ* (1339 СДЯ V 536) ‘особа, що має платити оброк’ (<оброк) та *къметъ* (1378 IV 352) ‘селянин-оброчник’ (за М. Фасмером *къметъ* (Ф II 261) – запозичення з лат. *comes*, *-itis* через народно лат. *comitia* “*comitatus*”) продовжують функціонувати у середньоукраїнській мові.

Серед найменувань указаної групи слів – назви осіб, що мотивуються видом податку, котрий вони віддавали: *коуничникъ* (бл. 1471 ССУМ I 528) ‘селянин, що платив податок феодалові шкурками куниць’; на позначення осіб, котрі сплачували *есаць* зафіксовано *есачникъ* (бл. 1471 ССУМ I 349), субстантивований прикметник *есачный* (1484) та субстантивно-ад’єктивне словосполучення *есачный люди*.

2.4. Звільнені від оплати

Найменування, що вказують на осіб, котрі певний період чи на постійній основі могли не платити податки та збори, серед них: *воланинь* (1386-1418 Розов 35) ‘новоселець, тимчасово звільнений від повинностей і податків’ від *волгнь* та *тарканъ* (1439 Cost. II 59) ‘той, хто звільнений від оплати мита’, запозичення з тюрк. *tarchan*.

3. Найменування місць збору податків указують на певні приміщення чи території, на яких відбувається процес оподаткування: *перевозъ* (1408 ССУМ II 135) ‘місце, придатне або спеціально пристосоване для переїзду’, назва омонімічна до різновиду митного збору *перевозъ* (1408 Cost. II 631) ‘плата за переправу’; найменування *мыто, мито* (1361 ССУМ I 626) ‘місце, де збирали мито, митна застава, митниця’ – у такому значенні “у джерелах XVIII ст. заступила спеціальна назва *митниця*” [7, с.490]. Хоча варіанти такого найменування трапляються значно раніше: *мытница* (1460 УГ 113).

4. Найменування грамот, прав та обов’язків, що засвідчують статус суб’єктів оподаткування – це номен, що вказують на документи, згідно з якими визначається статус тих чи інших суб’єктів процесу оподаткування, зазвичай звільнених від податку платників. Наприклад, *вольность* (1388 ССУМ I 195) ‘звільнення від якихось повинностей, виняткове право, привілей’, утворений від *вольный*, тобто незалежний від сплати податків. Номен *перевозъ* (1445 Cost. II 211) ‘документ на право збирати плату за перевіз’ від *перевозити*, надає можливість суб’єктам оподаткування здійснювати відповідні дії; *сталость* (1448 Cost. II 733) ‘дотримання зобов’язань, повинностей’, похідне від *сталый*, очевидно, пов’язане із системністю процесу оподаткування. Назву *тарканъ* (XV ССУМ II 422) зафіксовано в двох значеннях: ‘грамота про звільнення від оплати мита’ та ‘дозвіл на звільнення від оплати мита’, пор. похідне від нього *тарканство* (1457) ‘грамота, що звільняла від оплати мита’ тощо.

Отже, історично сформована група слів “податкові найменування” в ранній середньоукраїнській мові відображає суспільно-економічні реалії в процесі державотворення. Задokumentована лексика в матеріалах широкого кола пам’яток XIV–XV ст. презентує праслов’янський та давньоруськоукраїнський лексичний фонд, а також відображає запозичення з мов тих країн, з котрими мали економічно-ринкові зв’язки українці.

Зафіксовано такі групи найменувань податкової сфери у ранній середньоукраїнській мові XIV–XV ст.: а) найменування податків та зборів (загальні податки з населення; податки за виконання певних послуг; податки, пов’язані зі вступом чи виходом суб’єктів оподаткування з певної території чи населеного пункту; митний збір; судові збори та повинності); б) найменування суб’єктів процесу оподаткування (збирачі податків та зборів; контролери процесу оподаткування; платники; звільнені від оплати); в) найменування місць збору податків; г) найменування грамот, прав та обов’язків, що засвідчують статус суб’єктів оподаткування.

Деривати виділених груп найчастіше співвідносні з іменником чи дієсловом, утворені за допомогою морфологічного способу творення слів. У пам’ятках зафіксовані субстантивно-ад’єктивні словосполучення (*данъные люди, мыто татарское, головное мыто, цыншовыи гроши* тощо) та запозичення (*чиншиь, тарканъ*) тощо.

Подальші розвідки, які проводитимуться на матеріалах пам’яток, що зафіксували пізню середньоукраїнську мову XVI–XVII ст., дадуть змогу простежити історію формування групи податкових найменувань та динаміку їхнього функціонування у зв’язку з попередніми мовними періодами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батюк Л. І. Лексика літопису Самовидця. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1959. Т. 1. С. 24–36.
2. Білоусенко П. І. Назви податків із суфіксами -ина та -щина (-чина) в історії української мови. *Відображення історії та культури народу в словотворенні*: доповіді XII Міжнар. наук. конф. зі слов’янського словотворення при Міжнар. комітеті славістів. Київ: Видав. дім Дмитра Бурого, 2010. С. 346–354.
3. Бойко Л. П. Лексика на означення митних зборів і податків у торговельних актах Волині й Наддніпрянщини XIV – середини XVII століття. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2012. № 1. С. 67-72.
4. Бойко Л. П. Торговельна лексика запорозького козацького вжитку: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/Дніпропет. держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1997. 18 с.
5. Гринчишин Д. Г. Із спостережень над адміністративно-юридичною лексикою в українських грамотах XIV–XV ст. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1962. Т. 5. С. 31–52.
6. Гринчишин Д. Г. та ін. Українська історична та діалектна лексика. Київ: Наук. думка, 1985. 164 с.
7. Історія української мови: Лексика і фразеологія / В. М. Русанівський, В. О. Винник, В. Й. Горобець та ін. Київ: Наук. думка, 1983. 743 с.
8. Керницький І. М. Судово-адміністративна і суспільно-економічна лексика “Війтівських книг” XVI–XVII ст. с. Одрехови, кол. Солоцького повіту на Лемківщині. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1964. Т. 6. С. 91–108.
9. Крехно Т. І. Історія лексико-семантичної групи “плати – податки – повинності” в українській мові XV – XVIII століть (на матеріалах українських пам’яток): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/Харк. нац. ун-т ім. В. Н.Каразіна. Харків, 2005. 19 с.

10. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стівбур. Запоріжжя; Кривий Ріг: ТОВ “ЛПС” ЛТД, 2010. 480 с.
11. Поляков Б. Розвиток податкової системи України. Підприємництво, господарство і право. 2003. № 12. С. 135–136.
12. Цимбал Т. Я. Еволюція поняття “податок”. *Науковий вісник Національної академії ДПС України*. Ірпінь, 2004. №2 (24). С. 141–145.
13. Чорна О. В. Українська термінологія податкової сфери: структура, функціонування, формування: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2009. 18 с.
14. Ярошенко Ф. О., Павленко В. В., Павленко В. П. Історія податків та оподаткування в Україні. Київ: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2012. 416 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Скорочення назв мов і говорів: д.-ісл. – давньоісландська; д.-р.-укр. – давньоруськоукраїнська; двн. – давньовірхньонімецька; лат. – латинська; лит. – литовська; нім. – німецька; пол. – польська; прасл. – праслов’янська; свн. – середньовірхньонімецька; стп. – ставропольська; стч. – старочеська; тюрк. – тюркська. Інші скорочення: бл. – близько; м. – місто; пор. – порівняйте; ст. – століття; та ін. – та інші; р. – рік.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- АЛМ** Акты литовской метрики. Собраны заслуженным профессором Императорского Варшавского университета Ф. И. Леонтовичем. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1896. Вып.1,2.
- АрхЮЗР** Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. Киев: Въ университетской типографии, 1859–1914. Т. 1-8.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови/ за ред. О. С. Мельничука: у 7 т. Т.1-6. Київ: Наук. думка, 1982–2012.
- ЕСБЄ** Енциклопедичний словник Ф. Брокгауза і І. Єфрона. Петербург: Брокгауз-Єфрон. 1890–1907. Т.1-86.
- Ізб 1073** Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. Санкт-Петербург, 1880. 266 с.
- МатТимч** Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І.Ліса: у 2 кн.. Київ; Нью-Йорк: Преса України. 2002. Кн. 1-2.
- П** Грамоти XIV ст. / упор., вст. стаття, коментарі і словники-показчики М. М.Пещак. Київ: Наук. думка, 1974. 255 с.
- ПНЧ 1296** Пандекты Никона Черногорца, 1296 г., ГИМ, Син., № 836, 180 л.
- Пов** Перетц В. Н. Повесть о трех королях-волхвах в западно-русском списке XV в. Санкт-Петербург, 1903. С.1-106.
- Розов** В. Розов. Українські грамоти, т.1 – XIV в. і перша половина XV в., Київ: Українська Академія Наук, 1928. 267 с.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И.Аванесов. Москва: Русский язык, 1988–2008. Т. 1-7.
- Ср** Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1843–1912. Т. 1-3.
- ССУМ** Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. Київ: Наук. думка, 1977–1978.

- Тимч** Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. Харків; Київ: ДВУ, 1930-1932. Т.1.-XXIV, 937 с.
- Ф** Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т.: пер. с нем. =Russisches etymologisches Wörterbuch / пер. и дополн. О. Н. Трубачёва. Москва: Прогресс, 1986–1987.
- УГ** Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступ. ст. і коментарі В. М. Русанівського. Київ: Наук. думка, 1965. 164 с.
- ЭССЯ** Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Вып.1-39. Москва: Наука, 1974-2014.
- AS** Archiwum ksiąząt Lubartowiczów w Sławucie, t. I, 1366-1506, Lwów, 1887 t. III, 1432-1534, Lwów, 1890.
- Cost.** Documentele moldovenești Înainte de Ștefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu, vol. I, Iași, 1931; vol. II, Iași, 1932.

УДК 811.161.2'373.611'367.622.14'10/12”

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-14>

СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА АБСТРАКТНИХ ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XI – XIII СТ.

Сіроштан Т. В., к. філол. н., доцент

*Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького
вул. Університетська, 20, м. Мелітополь, Запорізька обл., Україна*

tanyasiroshstan@ukr.net

У статті на матеріалі пам'яток давньої руськоукраїнської мови XI–XIII ст. аналізуються абстрактні найменування з погляду їх семантики та словотворення. Встановлено, що універсальними дериваційними засобами для абстрактів виступають суфікси -ие та -ств(о). Девербативи представлені також похідними на -тв(а), -б(а), -об(а), -в(а) та з нульовим суфіксом. Для творення абстрактів від прикметникових основ використовувалися форманти -ость, -от(а), -ет(а), -ин(а), -б(а) та -Ø. Серед відприкметникових абстрактів поширеними були конфікальні та композитно-суфікальні структури.

Ключові слова: абстракт, абстрактний іменник, лексико-словотвірний тип, словотвірна структура, суфікс.

THE WORD-BUILDING STRUCTURE OF ABSTRACT NOUNS IN UKRAINIAN LANGUAGE OF XI – XIII CENTURIES

Siroshstan T.V., PhD in Philology, Associate Professor

*Melitopol Bohdan Khmelnytsky State Pedagogical University
Universitetskaya Str., 20, Melitopol, Zaporizhzhia region, Ukraine*

The study of the history of the derivation system of the Ukrainian language is impossible without elucidating the dynamics of lexical and word-building types of nouns of various thematic groups. The names of abstract concepts are one of the most interesting parts of the vocabulary of the language, which has long attracted the attention of scholars. The purpose of the article is the semantic and word-building analysis of abstract names in the Ukrainian language of the XI–XIII centuries. In the lexical system of the Old Russian-Ukrainian language, abstract nouns form a large in scope and diverse semantically thematic group, which is represented by names denoting actions (physical short-term, one-time, mental actions and processes, actions of natural forces of nature, long, repetitive actions and processes; production, etc.); traits of character, deeds, features of human intelligence; feelings (physical and mental, positive and negative); universal values, concept of world order; religious, mythological, mystical notions; generalized signs, qualities, properties relating to being and non-existence; occupation, activity, state of the person, connected with its position, social role; relationships between people; physical condition of the being; spatial-temporal names, etc. The word-building structure of the abstract nouns of the Old Russian-Ukrainian language of the XI–XIII centuries was quite diverse. Among the analyzed derivatives, formed by the suffix method, the verbal

and adjective derivatives are quantitatively predominant, whereas substantives are relatively small. Already at the beginning of the XI century in the Old Russian-Ukrainian language the main lexical and word-building types of abstract nouns – the names of the abovementioned actions, generalized signs, properties and states – were clearly outlined. Such words greatly enriched the dictionary of the then speaker and were actively used to refer to concepts that correlate with the developed thinking of man. Most derivative abstracts of the Old Russian-Ukrainian language are verbal with formants **-ье, -ие, -ние, -нье** and with a zero suffix. The names of the actions with formants **-ств(о), -б(а), -об(а)** were also widespread. Powerful competition with verbal lexical and word-building types consisted of derivatives derived from the adjectives, formed by suffixes **-ость, -от(а)**, and rarely **-ств(о)**. Substantives, as a rule, were executed with the help of formants **-ие** and **-ств(о)**, but were insignificant. Consequently, at this stage of the development of the Ukrainian language, processes of unification of derivational formants, the attraction for uniqueness are traced. The universal means of creating abstractions are suffixes **-ие** and **-ств(о)**, a prominent place also gradually acquires materially not pronounced formant.

Key words: abstract, abstract noun, lexical and word-building type, word-forming structure, suffix.

Вивчення історії дериваційної системи української мови є неможливим без з'ясування динаміки лексико-словотвірних типів іменників різних тематичних груп. Назви абстрактних понять становлять одну з найцікавіших ділянок словникового складу мови, що здавна привертала увагу науковців, зокрема П. Білоусенка, І. Ковалика, О. Микитюк, Н. Медведовської, В. Німчука, Л. Полюги, З. Піскозуб, Н. Томи та ін. У працях з історії мови, лексикології, словотвору сформувався значне теоретичне підґрунтя з окресленого питання, розглядалося становлення та функціонування іменникових лексико-словотвірних типів, вивчено дериваційні можливості окремих афіксів, однак спеціальних розвідок узагальнювального характеру, присвячених абстрактній лексиці давньої руськоукраїнської мови XI–XIII ст., немає. Це зумовлює актуальність нашого дослідження.

У сучасній лінгвістиці абстрактними вважають іменники, які називають поняття, що не мають реального втілення, тобто вказують на стан, почуття, процес, якість, риси характеру, різні вияви інтелектуального рівня людини, відносини між особами, народами, особливості етикету, є науковими та виробничими термінами тощо [8, с. 7–8]. Метою статті є семантико-словотвірний аналіз абстрактних найменувань, утворених суфіксальним способом, в українській мові XI–XIII ст.

Дериваційна структура абстрактів давньої руськоукраїнської мови XI–XIII ст. була доволі різноманітною. Серед аналізованих дериватів кількісно переважають віддієслівні та відприкметникові похідні, натомість десубстантиви становлять порівняно невелику групу.

1. **Девербативи** з абстрактною семантикою мали загальне значення одпредметної дії і були представлені в обстежених джерелах численними лексико-словотвірними типами.

1.1. Найбільш поширеними, за нашими спостереженнями, виявилися абстракти на **-ье, -ие, -ние, -нье**. За допомогою таких суфіксів оформлювалася словотвірна структура назв різноманітних узагальнених (переважно тривалих) дій, процесів, станів, наприклад: *се ^ худаго мо~го безумь наказанье* (п. XI/1377 Повч 31) від *наказати*; *вѣселени*~ (1073 Ср I 403), *вселение* (XI/XIII–XIV СлРЯ III 122) ‘дія за дієсловом *вселити*; оселити, зробити заселеним, заселити’; *истканіе, истъканіе* (1097 VI 322) ‘дія за дієсловом *исткати* – виткати; прикрасити тканим візерунком’; *глаголаніе* (XI/XVI IV 25) ‘промова, мовлення’; *балованіе* (XII I 68) ‘лікування’ від *баловати* ‘лікувати, зцілювати’; *избитіе, избитье* (XII–XIII VI 98) ‘побиття, руйнування; вбивство, знищення’; *испеченіе* (XII–XIII VI 270) ‘дія за дієсловом *испечь*’; *багрение* (XIII I 63) ‘фарбування в багровий колір’ тощо.

Значна кількість девербативів цього лексико-словотвірного типу представлена утвореннями, що мають подвійну мотивацію, тобто можуть розглядатися як конфіксальні похідні, наприклад: *пооучень*~ (п. XI/1377 Повч 30), *пооучени*~ (СДЯ VII 372) ‘вивчення, повчання’ від *оучити* або *пооучити* (373); *бѣжимь повелѣньемь да наполнит сѣ лѣси и полѣ* (п. XI/1377 Повч 31), *повѣлени*~ (СДЯ VI 460) ‘наказ, рішення, постанова; дозвіл’ від *велѣти* або *повелѣвати* (459); *домышленіе* (XI/XIII–XIV СлРЯ IV 314).

Помітне місце серед дериватів із аналізованою семантикою посідають композитно-суфіксальні похідні, які ‘вказували на дію чи стан, названі дієслівною основою й

конкретизовані в першій основі складання' [6, с. 42]: **красножитъе** (1073 СлРЯ VIII 18) 'приємне життя' (*жити красно*); **высокоглаголаніе** (1096 III 252) 'піднесена промова, красномовство' (*глаголати високо*); **зложитіе, зьложитіе** (XI VI 23) 'нещастя, негаразди' (*жити зло*); **злодуманіе, злодуміе** (XI/XVI VI 22–23) 'поганий задум'.

1.2. Набули поширення в розгляданий період, за нашими даними, нульсуфіксальні віддієслівні похідні з абстрактною семантикою. Вони представлені в обстежених джерелах кількома продуктивними підтипами.

Абстракти на позначення тривалої або результативної дії, наприклад: **не да" собѣ оупоко"** (XI/1377 Повч 35) від *оупокоити*; **ночны^м поклоно^м и пѣньє^м члѣкъ побѣжає^м дѣвола** (31) від *поклонити ся*; **изгонѣ** (1073 СлРЯ VI 139) 'вигнання'; ^ **бецисльныя пагоубы оумирающе** (XI/XIII–XIV ХА 13), **пагоуба** (1284 СДЯ VI 335) 'руйнування, знищення' від *гоубити* або *погоубити*; **мнѣ горе лютое мнѣ на нем сѣдя плачь горкіи** (XII/XVII ДЗ 8), **плачь** (XI СДЯ VI 416) 'плач; вираження горя'; **и бысть сѣча** зла (XII–XIII ЖБГ 54) від *сѣкти*; **блоудница грѣховъ отпоустъ причѣтъ** (XII/XIV СлТур 256); **позорѣ** (XII VI 578) 'дія за дієсловом *позърѣти* – подивитися'; **подѣль** (к. XIII/ок. 1425 561) 'поділ, розподіл'; **избой** (XIII/XVII СлРЯ VI 100) 'побиття, знищення' (*избити*).

Серед аналізованих дериватів на позначення дії виокремлюється група найменувань роду діяльності, постійних або тимчасових занять людини: **на ловѣ ѣхати** (XI/1377 Повч 33), **ловѣ** (до 1125 Ср II 39) 'полювання' (*ловити*); **торгѣ дѣють корсун <не** (XII/1377 ПВЛ 165); **поѣздѣ** (1136–1137/XIV СДЯ VII 419) 'об'їзд земель для збирання данини' тощо.

Окремі іменники цього типу позначають рух, переміщення в просторі, наприклад: **бѣгѣ** (1073 Ср I 214) 'втеча'; **отъходѣ** (XII СДЯ VI 300) 'віддалення'; **изъѣздѣ, изъѣздѣ** (п. XIII СлРЯ VI 213) 'набіг, напад'.

Найменування почуттів, емоцій трапляються в аналізованих джерелах доволі часто: **възрѣтъ на жєноу съ похотью** (1144 ГЄ 176), **похотѣ** (1076 СДЯ VII 385) 'пристрасне бажання' від *похотѣти* 'пристрасно забажати' або конфіксальне від *хотѣти*; **завида** (XI Ср I 900) 'зздрість'; **ласка** (до 1093 II 9) 'ласка, любов' від *ласкати*; **Жєна добра любит страду** (XI/XVII ДЗ 47); **списах от тугы сердца своего** (Там само); **обида** (XII–XIV СДЯ V 473); **опала** (к. XIII/ок. 1425 VI 134) 'гнів, обурення' тощо.

Назви фізичних відчуттів істоти, наприклад: **гладѣ** (XI/XIV СДЯ 325), **голодѣ** (1280 II 349) 'почуття голоду' споріднене з *žьlděti* 'жадати, прагнути' (ЕСУМ I 552), пор. також вживання у значенні 'гостра нестача продуктів харчування' – **прі немѣже бы^с гладѣ велии зѣло** (XI/XII–XIV ХА 8); **квась** (1078/XVI СлРЯ VII 103) 'кислота, кислий смак'; **варѣ** (XI/XIII–XIV СДЯ I 374) 'лихоманка'; **и глухимъ слуха даровахъ** (XII/XIV СлТур 255) від *слухати* та ін.

Абстрактні назви мовленнєвої та розумової діяльності людини представлені в обстежених джерелах численними похідними: **давше богови хвалу** (XI/1377 Повч 33) від *хвалити*; **Сказѣ о стѣльствѣ Левгитѣскѣ** (XI/XIII–XIV ХА 5) від *сказати*; **говорѣ** (1076 СДЯ II 342) 'шум, гул; ремствування'; **дума** (1096 СлРЯ IV 373) 'рада, нарада' (*думати*); **поносѣ** (XI VII 176) 'докір; дорікання, засудження' (*поносити*); **сего оукора не жалѣ** (XII/1377 ПВЛ 166) від *оукоряти*; **вѣдѣ** (XII Ср I 480) 'знання, відомості' (*вѣдати*); **кыи ли ми боудеть вѣтвѣтъ** (XII–XIII ЖБГ 45), **отвѣтъ** (1076 СДЯ VI 226) 'відповідь на питання, роз'яснення; передбачення, пророцтво; вказівка, розпорядження' від *вѣтвѣтити* або конфіксальне утворення від *вѣтовати* [7, с. 92–93] тощо.

Велику кількість іменників цього типу можна розглядати і як суфіксальні, і як конфіксальні похідні, наприклад: **похвала кагану нашему влодимероу** (XI/XV ІлСл 39), **похвала** (1076 СДЯ VII 376) 'похвала, схвалення; вихваляння' від *похвалити* або *хвалити*; **Но о законѣ... о**

благодѣти и истинѣ повѣсть сї есть (XI/XV ІлСл 40), *повѣсть* (XI СДЯ VI 480) ‘сказання, оповідь, оповідання’ (*вѣстити* або *повѣстити*); *да восплачются в нас душеполезныя помыслы* (XI/XVII ДЗ 53), *помысль* (1076 СДЯ VII 150) ‘злий намір, задум; думка; бажання, намір’ від (*помыслити* або *мыслити*) та ін.

Абстрактні найменування суспільних явищ, обставин тогочасного життя становлять в українській мові XI–XIII ст. доволі виразний лексико-словотвірний тип: *О Никиистѣмь сборѣ* *сказъ въ главизнѣ* (XI/XIII–XIV ХА 14); *люди~ ко на позорѣ стѣкоша* (15), *позорѣ* (XII СДЯ VI 578) ‘вистава’; *соуца < емоу потребѣ ради* (XI СинПат 125), *потреба* (XII СДЯ VII 348) ‘потреба, необхідність; прохання, клопотання’ (*потребувати*); *възмоутъ* (XI/XIII–XIV II 85) ‘заколот, смута’ (*възмоутити*); *вередѣ* (1076 I 392), *вредѣ* (489) ‘шкода, зло’ (*вередити*); *пагоуба* (XI/XIV VI 335) ‘зло; шкода’; *морѣ* (XII–XIII V 25) від *мерти* (ЕСУМ III 510); *на соудѣ не придетъ* (1283 ЄЄ 50) від *соудити*; *поставѣ* (1296 СДЯ VII 294) ‘звичай’ (*поставити*) тощо.

Назви особливостей поведінки, проявів характеру людини також творилися за допомогою матеріально не вираженого форманта, наприклад: *блудѣ* (1073 Ср I 117), *блоудѣ* (1076 СДЯ I 235) ‘розпуста; омана, помилка’ від *блудити*; *послоухѣ* (к. XI/XIV VII 248) ‘послух, покора’ (*слоухати* або *послоухати*); *ослоуха* (XII–XIII VI 170) ‘непокора, непослух’; *покора* (XII–XIII VII 44).

Назви стихійних сил природи, явищ навколишнього світу в обстежених джерелах менш поширені: *и труѣ велии по всеи земли* (XI/XIII–XIV ХА 16), пор. *и боудоу^m троусі по мѣста* (1144 ГЄ 188); *скрежетѣ слышанѣ быс с ѣбсе страшень* (XI/XIII–XIV ХА 14); *заходѣ* (XI/XIII–XIV СДЯ III 355) ‘захід (сонця)’; *мразѣ* (XII–XIII V 30) ‘мороз, холод’ від *мерзти* (див. ЕСУМ III 515); *варѣ* (XIII СДЯ I 374) ‘спека’ (*варити*) та ін.

1.3. Помітними в українській мові аналізованого періоду були девербативи на **-ств(о)**. Із дієслівними основами цей суфікс у слов’янських мовах утворює “назви дії, близької до поняття стану” [5, с. 150]. Більшість іменників позначала особливості поведінки, вчинки людини, виконані нею дії, наприклад: *оу себе кладоутъ дѣти сп <че, и оугнетають, оубииство ли ~сть?* (1156/XIII Кир 58) від *оубити*; *дѣиство* (1076 СДЯ III 153) ‘заняття якоюсь справою’; *бѣгство* (XII/XVI СлРЯ I 86) ‘втеча’, пор. *бѣгство* (XI Ср I 221, СДЯ I 367) від *бѣгти*; *Ащѣ кто не бываль во многихъ бедахъ ... нѣсть в немъ вѣжества* (XIII/XVII ДЗ 68) від *вѣдати* тощо.

У словотвірній структурі окремих деривативів простежується похідний формант **-тельств(о)**, наприклад: *кто оукрадетъ ... да не придетъ въ чистительство* (1156/XIII Кир 46) від *чистити*; *и мчѣльствомъ и неправедно и незаконно црѣтовавѣшимъ* (XI/XIII–XIV ХА 71), *моучительство* (XI/XIII–XIV СДЯ V 50) ‘тиранія, деспотизм’ (*моучити*); *се придетъ въ свѣдѣтельство да свѣдѣтельствуоу~тъ о свѣтѣ да вси вѣроу имоутъ* (1283 ЄЄ 41) від *вѣдати*.

Поширеними, за нашими даними, були композитно-суфіксальні утворення із зазначеною семантикою: *оубииство начѣньми братооубииство* (XI/XIII–XIV ХА 32), *братооубииство* (XI/XII СДЯ I 310) ‘вбивство брата’; *доброчинство* (1096 Ср I 681); *злодѣйство* (1096 СлРЯ VI 21, СДЯ III 416) ‘злодіяння, злочин’; *благочинство* (XII–XIII СДЯ I 215) ‘дотримання встановлених правил’ та ін.

Пор. також конфіксальні похідні: *За поуценаго къ времени от жены по невѣжеству посагышия* (1156/XIII Кир 49), *невѣжство* (XII СДЯ V 243) ‘незнання, необізнаність’ (*не вѣдати*); *снѣ и вѣрнѣ послоушьство приведемъ о тебѣ* (XI/XV ІлСл 43), *послоушьство* (XII СДЯ VII 256) ‘свідчення на суді; послух, покора’ (*слоушати*); *несмысльство* (XII V 370) ‘нерозумність, нерозсудливість’ (*не смыслити*).

Траплялися в обстежених джерелах віддієслівні найменування роду занять, професії за назвою відповідної дії, наприклад: *имыи въ себе врачество безмъздно*~ (XII–XIII ЖБГ 56), *врачество* (1097 СлРЯ III 103), *врачество* (XI/XII СДЯ I 487) ‘лікування, зцілення недугів, виправлення вад’ (*врачевати*); *вѣдство* (XIII Ср I 480) ‘чаклування’ (*вѣдати*).

Кілька найменувань почуттів, емоцій особи не утворювали в давній руськоукраїнській мові виразний лексико-словотвірний тип: *любство* (XI/XVI СлРЯ VIII 340), *любство* (до 1200 Ср II 91) ‘почуття прихильності, любові’ (*любити*); *опальство* (1296 СДЯ VI 134) ‘лють, гнів’ (*опалити* ‘обпалити’).

1.4. Серед девербативів з абстрактним значенням продовжували функціонувати в XI–XIII ст. переважно відомі з праслов’янської мови найменування дій, вчинків людей на **-б(а), -об(а)**, наприклад: *гостьба* (1016/1280 СДЯ II 373, Ср I 570, СлРЯ IV 107) ‘виїзна торгівля’; *красьба* (XI Ср I 1317, СлРЯ VIII 24) ‘прикрашання’; *борьба* (XII Ср I 157); *крадьба* (XIII 1311) та ін. У цей період, за нашими даними, з’являється кілька новотворів: *Женитба* *всякому челоуьку печаль* (XII/XVII ДЗ 47); *плясьба* (1282 СДЯ VI 441) ‘танок’ (*плясати*).

Окремі похідні цього типу використовувалися на позначення роду занять, тривалої або постійної діяльності людини: *црѣвнаго нарѣда и службѣ са^н есмѣ призирали* (XI/1377 Повч 35), *все за того ~диноного и пени~ и слоужьба* (1156/XIII Кир 24) від *служити*; *лѣьба* (1047 Ср II 81), *лѣьба* (XI–XII СлРЯ VIII 222) ‘лікування’; *Асклипи же врачьбоу* (XI/XIII–XIV ХА 62), *врачьба* (1076 СДЯ I 487, Ср I 315), *врачьба* (XI СлРЯ III 102) ‘лікування, зцілення недугів, виправлення вад’ від *врачитися* ‘лікувати’ або *врачь* ‘лікар’.

Найменування розумових та мовленневих дій, процесів, а також їх результатів були в аналізованих пам’ятках нечисленними, наприклад: *призваши пак / с молбою стратига Мали^н на помощь* (XI/XIII–XIV ХА 41), *мольба* (1076 СДЯ V 20, Ср II 171, СлРЯ IX 257) ‘мольба, прохання; молитва’; *жалоба* (1296 СДЯ III 230, Ср I 841) ‘скарга, докір’ (*жалити*); *вадьба* (XII–XIII СДЯ I 370, Ср I 224, СлРЯ II 10) ‘скарга, наклеп’ від *вадити* ‘скаржитися’; *куйба* (XII–XIII СлРЯ VIII 111) ‘дія за дієсловом *куяти* – нарікати, бурчати’ та ін.

Назви психічного стану, відчуттів істоти трапляються в обстежених джерелах як виняток: *Уныша цвѣты жалобою, и древо стугою къ земли прѣклонило* (XII СПИ 220), *жалоба* (XIII Ср I 841) ‘жалоба; горе, співчуття’ (*жалити*), пор. *жальба* (XII–XIII СлРЯ V 75) ‘неприязнь; обурення’.

Лексико-словотвірний тип найменувань фізичного стану, відчуттів істоти, за нашими даними, втратив продуктивність: *алѣьба* (1073 Ср I 19), *алчьба* (1076 СДЯ I 82), *алчба* (XI СлРЯ I 32) ‘відчуття голоду, голод; піст’, пор. *лачьба* (1073 Ср II 13, СлРЯ VIII 181) ‘те саме’.

1.5. Окремий лексико-словотвірний тип абстрактних іменників становили структури на **-тв(а)**, наприклад: *по ѡтни млѣве* (п. XI/1377 Повч 30) від *молити*; *клѣтвоу на тѣ прѣвѣщаваю* (XI СинПат 126) від *клѣти*; *жатва, жѣтва* (1056 Ср I 845) від *жати*; *женитва* (1073 858) ‘шлюб; весілля’ (*женити*); *вѣздатва* (XI 349) від *вѣздати*; *ловитва* (XI СлРЯ VIII 266) ‘полювання’ (*ловити*); *коситва* (XII–XIII/XV VII 359) ‘косіння, косовиця’ (*косити*) тощо.

1.6. За допомогою суфікса **-в(а), -ав(а)** в українській мові аналізованого періоду також творилося кілька абстрактів, наприклад: *държава, дрѣжава* (XI Ср I 773), *держжава* (XII–XIII СлРЯ IV 222) ‘влада, сила, могутність (правителя, монарха)’; *кричава* (XII–XIII VIII 59) ‘крик’. Продовжує також активно функціонувати праслов’янський іменник *молва* (1076 СДЯ V 52, Ср II 199) ‘шум, хвилювання, метушня’, який уже втратив зв’язки із мотивувальним словом праслов’янського *mol-/mel-* ‘молоти’ (ЕСУМ III 492) [4, с. 17]: *да не млѣьва бѣдетъ вѣ людѣхѣ* (1056 ОЄ 50); *и оумолче [людськаа] молва* (XI/XIII–XIV ХА 40).

2. Поширеними в аналізованих пам'ятках давньої руськоукраїнської мови були, за нашими спостереженнями, **відприкметникові** абстрактні назви.

2.1. Найбільш продуктивний лексико-словотвірний тип деад'єктивів уже на цьому етапі розвитку мови становили іменники на **-ость**. Назви почуттів, емоційних станів, властивих людині, представлені в обстежених джерелах великою кількістю дериватів, які вживалися ще в праслов'янській мові, а також новотворами XI–XIII ст., наприклад: *се бо благовѣстоу \ вамѣ **радость** велик@* (1056 ОЄ 57), *испольні я **радости*** (XII/XIV СлТур 253), ***радость*** (1057 СлРЯ XXI 125) 'радість'; *велика гѣ **млѣть** тво" на на"* (п. XI/1377 Повч 31), ***милость*** (1076 СДЯ IV 530) 'милість, милосердя; співчуття'; *Арѣю же **рость*** (XI/XIII–XIV ХА 71) від *"рыи; **гордость** ^терга"* (XI/XIII–XIV 73), ***гърдость*** (1076 СДЯ II 408), ***грьдость, гърдость*** (XII–XIII СлРЯ IV 82) 'гордість, гордовитість' від *гордыи*; *ко **благости** испълненъ бысть* (XII–XIII ЖБГ 48), ***благость*** (1076 СДЯ I 205) 'доброта, милосердя, милість'; ***лютость*** (1076 IV 486) 'жорстокість, лють'.

Доволі поширеними в українській мові розгляданого періоду виявилися найменування особливостей характеру, поведінки істоти: *имѣ" ... вс<коу свѣдоуще **мдрѣть*** (XI/XIII–XIV ХА 20), *трудолюбива" бчела свою **мудрость** показуюци* (XII/XIV СлТур 252), ***мудрость*** (1073 Ср II 186), ***моудрость*** (1076 СДЯ V 33) 'розум; знання, сукупність знань, філософія' (*мудрыи*); *то" ради дивны" **хитрости** и премдрѣти* (XI/XIII–XIV ХА 55) від *хитрыи*; *и себе и сво" си погоуби за многоую **несытость*** (XI/XIII–XIV 39), ***несытость*** (1076 СДЯ V 374) 'жадібність, ненажерливість' від *несытыи* (375) 'жадібний, ненажерливий'.

Найменування фізичного стану людини спостерігаються в обстежених джерелах доволі часто, наприклад: *оукрѣпѣвъ ^ дѣтескыи **младости*** (XI/XV ІлСл 41), ***младость*** (XI/XV СлРЯ IX 186) 'молодість'; *побѣдами и **крѣпостію** поминаютьса нынѣ* (XI/XV ІлСл 41), ***крѣпость*** (1076 СДЯ IV 321) 'здоров'я, сила', ***крѣпость*** (XI–XII СлРЯ VIII 36) 'фізична сила, міць; могутність, сила, непереможність; твердість, міцність' від *крѣпѣ* (СДЯ IV 322) 'активний', пор. *креп* (ЕСУМ III 84) 'міць, сила', або від *крѣпѣжыи* (СДЯ IV 322) 'міцний, твердий'; ***бъдрость*** (XII I 325) 'бадьорість, рішучість, сила' та ін.

Окремі іменники вживаються на позначення фізичних відчуттів істоти, проте вони залишаються, як і в попередній період розвитку мови, не дуже численними, наприклад: *прѣзлѣха насытъшемса **сладости** книжныа* (XI/XV ІлСл 40), ***сладость*** (XII–XIII СлРЯ XXV 68) 'приємний або солодкий смак'; ***горесть*** (1076 СДЯ II 356) 'гіркота' від *горши* (за допомогою суфікса **-есть**), пор. переносне *стонааше **горестию** срдьчьною* (XII–XIII ЖБГ 45); ***мързость*** (1076 СДЯ V 95) 'те, що викликає відразу; гідота' з первинним значенням 'холодність' від *мързыи* (КЭСРЯ 262); ***бридость*** (1073 Ср I 178) 'терпкість, кислота, гіркота'.

Назви, що характеризують морально-етичні поняття або обставини життя людини, на **-ость** утворюють непродуктивний лексико-словотвірний тип: ***благость*** (XI–XII СДЯ I 205) 'чеснота, праведність'; ***злыхытрость*** (XI/XIII–XIV III 424) 'підступи, обман' (*злыхытрыи*); ***добрость*** (XI Ср I 679) 'чеснота'.

Окремі параметричні ознаки об'єктів навколишнього світу представлені такими іменниками: ***дългость*** (XII СДЯ III 119), ***долгость, дългость*** (1263 СлРЯ IV 299) 'тривалість; якість властивість за значенням прикметника *долгий*'; ***малость*** (XIII IX 20) 'малість, незначність щодо величини, обсягу, тривалості'.

Серед іменників на позначення узагальнених ознак за кольором в XI–XIII ст. трапляється невелика кількість дериватів із аналізованим формантом: ***бледость*** (1073 Ср 119), ***блѣдость*** (СлРЯ I 237) 'блідість'; ***зеленость*** (XIII/1477 V 370) 'властивість і стан зеленого'.

Деривати, що називають фізичні характеристики об'єктів довколишнього світу, формують в українській мові аналізованого періоду окремий лексико-словотвірний тип, відомий ще з

праслов'янської мови, наприклад: *быстрость* (XI Ср I 204, СДЯ I 338) 'швидкість, квапливість' (*быстрыи*); *борзость, бръзость* (XI Ср I 198), *бързость* (XII СДЯ I 329) 'швидкість, стрімкість' (*бързыи*); *гладость* (XI Ср I 517).

2.2. Поширеними в обстежених джерелах української мови XI–XIII ст. виявилися деад'ективи з абстрактною семантикою на **-от(а), -ет(а)**. Найчастіше, на думку дослідників, іменники із цими формантами іменували ознаки, певним чином пов'язані з людиною [1, с. 18]. Особливості емоційного стану особи, її характер, почуття позначають такі деривати: *доброта* (1047 Ср I 680) 'краса, доброта', пор. *доброта* (XI–XII СлРЯ IV 267) 'краса, велич, благополуччя', пор. також *доброта* (1076 СДЯ III 14) 'чеснота, чуйність, співчуття; благо, багатство, здобуток; інтерес, користь'; *др#хлота* (XI Ср I 738) 'скорбота' від *дряхлыи* (Там само) 'похмурий, сумний; жорстокий'; *приснота* (XI СлРЯ XX 21) 'щирість' тощо.

Фізичний стан істоти називали такі іменники: *нищетою своєю и наготою гладомѣ и жаждею сердце твое на сѣм#реніе клон#ща* (XI/XV ІлСл 43), *нагота* (XII–XIII СлРЯ X 55) 'вид і стан голого тіла'; *нѣмота* (1047 СлРЯ XI 175) 'німота, неясність (мовлення)'; *слѣмота* (10,96 Ср III 442) 'сліпота, поганий зір', пор. *слѣмота* (XII СлРЯ XXV 82) 'відсутність здатності бачити й розуміти щось, правильно судити про щось'.

Абстрактні найменування за кольором нечисленні: *бѣлота* (1073 СлРЯ I 136) 'білизна'; *чорнота, чрънота* (1073 Ср III 1562) 'чорнота, чорний колір'.

Найменування фізичних характеристик, зовнішніх ознак предметів представлені в обстежених джерелах такими похідними: *яже соуть теплота* (XI/XIII–XIV ХА 66); *мякота* (1073 СлРЯ IX 342) 'м'якість, нетвердість; стан рідких і газоподібних речовин на противагу твердим предметам'; *ветхота, ветъхота* (XII II 127) 'старість, дряхлість'; *мокрота* (XIII/XV IX 237) 'властивість, стан мокрого, рідкого; сирість, вологість'; *сухота* (1073 Ср III 632) 'сухість'; *влагота* (XIII СлРЯ II 207) тощо.

Параметричні, зовнішньо-конфігураційні назви також утворюють виразний лексико-словотвірний тип в українській мові аналізованого періоду: *~гда малѣ боудеть долготою* (XI/XIII–XIV ХА 28), *долгота, длъгота, дългота, дълъгота* (XII–XIII IV 300) 'тривалість; якість властивість за значенням прикметника *долгий*'; *локотѣ седьмѣ вѣ долготоу и толѣстота вели" и страшна* (XI/XIII–XIV 49); *нынѣ слѣнце красоу"с" кѣ высотѣ вѣсходитъ* (XII/XIV СлТур 251), *высота* (XI/XIII–XIV СДЯ II 254) 'протяжність зверху донизу'; *круглота* (XI/XIV–XV СлРЯ VIII 80) 'округлість, кулеподібність'.

2.3. Відприкметникових похідних з абстрактною семантикою, утворених за допомогою суфікса **-ств(о)**, в обстежених джерелах давньої руськоукраїнської мови виявилось доволі багато. Лексико-словотвірний тип найменувань узагальненої ознаки, властивості, якості представлений в пам'ятках XI–XIII ст. такими дериватами: *въ двѣ ~ствѣ бжѣство и чловѣчество ба* (Ізб 1076 208); *яже соуть теплота и стоуденство соушоу и мокро* (XI/XIII–XIV ХА 66); *ли работою, или оубожествомъ, или како хотяци* (1156/XIII Кир 39); *вгсочество* (1073 Ср I 453) 'висота' від *вгсокий*; *достоинство* (1073 Ср I 715, СДЯ III 69) 'позитивна якість' (*достоинныи*); *величество* (XI СДЯ I 388) 'величина; величність, гідність'; *младство* (XI/XIII–XIV IV 551) 'дитинство; молодість'; *единство, ~динство* (XII СДЯ III 201, Ср I 818) 'цілісність, єдність'.

Назви рис характеру, почуттів, особливостей поведінки людини утворювали доволі виразну групу деад'ективів, а саме: *вѣтъ вѣбъ "дани" и ни чьства* (Ізб 1076 223), *пиянство* (1076 СДЯ VI 408) 'пияцтво' (*пияныи*); *моужа храборствомъ изимавъ* (XI/XIII–XIV ХА 48); *лакомство* (1076 СДЯ IV 387) 'обжерливість', пор. *лакомство* (1076 Ср II 6) 'хтивість' (*лакомли*); *бѣшенство* (1076 СДЯ I 369, Ср I 223), пор. *бѣшьство* (XII СДЯ I 369, Ср I 223)

‘безумство’; *др#хльство* (1076 Ср I 738, СДЯ III 96) ‘занепад, пригніченість’; *лоукавьство* (1076 СДЯ IV 432) ‘хитрість, підступність’, пор. *лукавьство* (XI Ср II 52) ‘зло, злоба, підступність’ від *лукавѣи*; *всочьство* (XI/XIII–XIV СДЯ II 255) ‘гордість’; *искръньство* (XI/XIII–XIV IV 170) ‘щирість, щиросердість’; *боуиство* (XII I 324) ‘хвастоші, зарозумілість’; *др#сельство*, *др#сельство* (XII Ср I 737) ‘суворість’ від *дряслии* ‘похмурий’.

Невелика група слів, мотивованих прикметниками, позначала явища, стан суспільства, наприклад: *всього міра богатъство събърано* (Ізб 1076 185), *богатъство* (1076 СДЯ I 251) ‘багатство, великі статки’ (*богатыи*); *праздньствомъ почтоша ихъ* (XI/XIII–XIV ХА 71), *праздньство* (XI/XIV СДЯ VII 471), *праздньство* (к.ХІІІ/ок.1425 475) ‘свято, торжество’ (*праздныи*); *поганьство* (XII–XIII VI 485) ‘язичництво; наслідування язичницьких звичаїв’ (*поганыи*); *поздньство* (XII 571) ‘пізній час’ тощо.

2.4. В аналізованій період, за нашими спостереженнями, виразно окреслилася лексико-словотвірний тип деад’ективів з абстрактною семантикою, утворених за допомогою матеріально не вираженого форманта. Фізичний стан істоти позначали такі іменники: *жєно отъпоущєна ~си отъ нед@га тво~го* (1056–1057 ОЄ 49), *въ недоузъ сво~мь* (1283 ЄЄ 60), *недоугъ* (1076 СДЯ V 263) ‘хвороба, страждання’ від *недоужии* та ін.

Характеристики об’єктів довкілля, істот, за нашими даними, трапляються в українській мові XI–XIII ст. нечасто: *быстръ* (XI/XII–XIV СДЯ I 338) ‘швидкість, стрімкість’; *глубь* (до 1200 Ср I 521) ‘глибина’; *Дѣвица бо погубляетъ красу свою* (XII/XVII ДЗ 25) від *красьныи*.

Найменування життєвих обставин з нульовим суфіксом є нечисленними, наприклад: *лють* (XI Ср II 97) ‘біда’ від *лютыи*.

2.5. Велика кількість абстрактних іменників на позначення стану суспільства, параметричних ознак, загальної абстрактної ознаки [2, с. 25–26] утворювалася від прикметникових основ за допомогою суфікса **-ин(а)**, наприклад: *О законѣ ... и ѿ блѣдѣти и истинѣ* (XI/XV ІлСл 39), *исполнь блгдѣти истины* (1283 ЄЄ 41), *истина* (1056 Ср I 1144) ‘дійсність, законність, правда, справедливість, вірність’, пор. *истина, истинна* (1057 СлРЯ VI 319) ‘істина, правда’ від *истѣ, истѣи*; *глубина* (1056 Ср I 520); *оуломокѣ пядь вѣ высоту а пядь в шириноу* (XI/XIII–XIV ХА 43).

2.6. Відприкметникові похідні на **-б(а)**, **-об(а)** давньої руськоукраїнської мови були нечисленними. Більшість із них продовжила функціонувати від праслов’янської доби, а в XI–XIII ст. спостерігаються процеси витіснення цієї дериваційної моделі більш продуктивними. Серед аналізованих деад’ективів на **-б(а)**, **-об(а)** виокремлюється лексико-словотвірний тип назв почуттів, емоцій, внутрішнього стану людини: *яко превъзмогъ злобою вся* (XI/XII–XIV ХА 7), *Нѣсть на земли лютьѣи женскои злобы* (XII/XVII ДЗ 10), *зѣлоба* (1076 СДЯ III 410, Ср I 1000, СлРЯ VI 16), *злоба* (1073 Ср I 1000, СлРЯ VI 16) ‘зло; біда, нещастя; вада, гріх; ворожнеча’, пор. *золоба* (1073 Ср I 995) ‘злоба; зло, гріх’; пор. також похідні на **-обь**: *зѣлобь* (XI СДЯ III 412), *золобь* (1073 Ср I 995), *злобь* (1073 Ср I 1073, СлРЯ VI 18).

Найменування стосунків між людьми представлені дериватом *вражьба* (к.ХІІІ/ок.1425 СДЯ I 480), *вражба* (XII–XIII/XV СлРЯ III 94) ‘ворожнеча’ від *вражий* або *врагъ*.

3. **Десубстантиви** становлять відносно невелику за обсягом групу абстрактів давньої руськоукраїнської мови.

3.1. Найбільше в пам’ятках обстеженого періоду, відіменникових дериватів на **-ие**, проте вони утворюються, як правило, конфіксальним або композитно-суфіксальним способом. Конфіксальні похідні мали різноманітне значення (називали переважно стан істоти, суспільства, довкілля): *се ^ худаго мо~го безумъ" наказаньє* (п.ХІ/1377 Повч 31) від *ум*; *за безвѣрие твое изглажоу лѣть четѣри на дес#те* (XI СинПат 124), *безвѣрие* (XI СлРЯ I 95)

‘безвір’я’ (*вѣра*); *безбрачье* (1073 94) ‘безшлюбність’ (*браки*); *безгоди*~ (1076 СДЯ I 114) ‘невчасність, несприятливий час’; *безмѣри*~ (1076 128) ‘непомірність, надмірність’; *безводие* (XI/XV СлРЯ I 98) ‘відсутність, нестача води’; *наводие* (до 1128 X 35) ‘повінь’; *безбожие* (XII I 93) ‘невіра в бога, відсутність істинної (християнської) віри’; *безбурие* (1219 94) ‘відсутність бурі’.

Часто трапляються в аналізованих джерелах композитно-суфіксальні похідні з опорним іменниковим компонентом, що здебільшого характеризували людину, її поведінку, характер, наприклад: *лютонравие* (XI/XVI СлРЯ VIII 347) ‘жорстокий, суворий норів’; *великоумие* (XI II 68) ‘мудрість, велич думки’; *великодушие* (XI 65) ‘великодушність’; *единовластие* (XI Ср I 811); *единовѣрие, единовѣрье* (XI СлРЯ V 19) ‘спільність віри’; *злонравие, зълонравие* (XII–XIII VI 27) ‘схильність до зла, поганій характер’; *высокомыслие* (XII/XIV III 253) ‘гордість, погорда’, пор. *вышеумье* (XIII/XIV–XV 277); *зловѣрие* (XIII/XIV–XV VI 19) ‘віровідступництво, язичництво’.

3.2. Виразну групу абстрактів давньокиївської доби утворювали десубстантиви на **-ств(о)**. Продуктивний лексико-словотвірний тип становили найменування роду занять, професії, постійної діяльності людини, а також її чину, посади, мотивовані відповідними назвами осіб, наприклад: *изгнанъ от патриаршества* (XI/XIII–XIV ХА 24), *патриаршество* (XI/XIV СДЯ VI 360) ‘перебування в сані патріарха’; *воинство* (XI/XIII–XIV I 465) ‘військова служба; військове звання, чин’; *~пискоупство* (XI/XIII–XIV III 215), *епископство* (XII СДЯ III 213, СлРЯ V 54), *пискоупство* (XII–XIII СДЯ VI 397) ‘сан, посада єпископа’; *купечество, купьчество* (XI VIII 127) ‘торгівля; діяльність купця’; *вѣльиство* (XII СДЯ II 166) ‘чаклування’; *диаконство* (XII 472) ‘посада або звання диякона’; *игуменство* (XII III 446) ‘сан ігумена’; *мнишество* (XII IV 554) ‘чернецтво, чернече життя’ (*мнихъ*); *древодѣльство* (XII–XIII III 81) ‘робота з деревиною, обробка деревини’ (*древодѣль* < ‘тесля, столяр; майстер з обробки деревини’) тощо.

Поширеними в аналізованих пам’ятках XI–XIII ст. були іменники, що позначали особливості характеру, поведінки істоти, її психічні відчуття, фізичні характеристики. Тут збереглися нечисленні праслов’янські утворення, наприклад: *дѣвство цѣло ~сть* (1156/XIII Кир 62), *дѣвство* (1056 Ср I 782, СДЯ III 149) ‘цнотливість’; *дивень же бѣ въ величествѣ тѣла и мужьства* (XI/XIII–XIV ХА 12), *мужьство* (XII СДЯ V 41) ‘мужність’; *еже инѣмь оуродство мнис* < (XI/XV СлЛл 43) від *оуродъ*; *коварство* (XI/XIII–XIV СДЯ IV 231) ‘розсудливість, розум, лукавство’ від *коварь* ‘коваль’ (Ф II 270). До новотворів цього лексико-словотвірного типу належать, за нашими спостереженнями, такі субстантиви: *гладство* (1076 СДЯ II 327) ‘ненаситність, жадібність’; *постъничество* (XI/XIV VII 316) ‘стримане життя, аскетичне життя’ (*постъникъ* ‘той, хто дотримується посту, веде аскетичне життя; монах, аскет’); *блудство* (XIII I 238) ‘розпуста’ та ін. У словотвірній структурі іменників *зълбство, злбство* (1096 СлРЯ VI 18) ‘злостивість’ (*зѣлбоа*); *богънство* (XII–XIII СДЯ I 300) ‘те саме, що *богънъ*’; *дѣчнство, дѣанство* (XII Ср I 800) від *дѣчние* ‘те саме’ – суфікс **-ств(о)** є надлишковим.

Словотвірне значення ‘риси характеру, особливості поведінки людини’ передавалося в розгляданий період також за допомогою конфіксальних морфем із другим компонентом **-ств(о)**: за *безочество ~го вѣставѣ дастъ ~моу ~лико трѣбоу~ть* (1056 ОЄ 59), пор. *безочество* (1406 СДЯ I 132) ‘безсоромність’; *безпечальство* (XII–XIII 133) ‘незворушність, безпристрасність’; *безбоязньство* (XII СлРЯ I 94) ‘безстрашність’; *небоязньство* (XII/XIV XI 21) ‘відсутність обережності, безстрашність’; *безбожество* (XII I 93) ‘невіра в бога, відсутність істинної (християнської) віри’.

Книжний характер мови більшості пам’яток обстеженого періоду зумовив використання значної кількості композитно-суфіксальних абстрактів на **-ств(о)**, мовознавці підкреслюють високу продуктивність цього форманта при творенні складних слів [6, с. 68], наприклад:

вседійство (1096 СлРЯ III 119) ‘підступність’; **великоумство** (XI II 68) ‘мудрість, велич думки’; **благодравство** (XII СДЯ I 190) ‘покірність, гречність’; **благомоужство** (XII I 190) ‘мужність, хоробрість’; **моужеженство** (XII–XIII V 37) ‘жіночність, подібність до жінки’; **злокозньство** (XII/XV СлРЯ VI 25) ‘підступи, підступність, хитрощі’; **зловърство** (XII VI 19) ‘те саме’.

Доволі виразний лексико-словотвірний тип становили назви різноманітних станів, у яких перебуває або може перебувати людина, або станів, характерних для навколишнього середовища, суспільства: **прияньство** *имл~те ли къ млл* (XII–XIII ЖБГ 46); **гоубительство** (XI/XIII–XIV СДЯ II 403) ‘гибель, мор’; **отъчство** (XII–XIII VI 314) ‘властивості Бога-Отця’; **женишьство** (XII–XIII III 247) ‘стан очікування нареченого’; **кърмительство** (XII–XIII IV 367) ‘можливість прогодуватися’ (*кърмитель* ‘той, хто дає їжу; годувальник’); **главство** (XII–XIII СлРЯ IV 24) ‘першість; обраність’; **изгойство** (XII/XVII–XVIII VI 138) ‘стан, становище вигнанця’; **вдовъство** (XIII II 265) ‘вдівство’.

Серед композитно-суфіксальних дериватів аналізоване словотвірне значення мають такі іменники: **доброродство** (1073 Ср I 679, СДЯ III 12) ‘знатність, шляхетне походження’ (*добрыи родъ*); **вседержительство, вседъръжество** (1096 СлРЯ III 119) ‘всемогутність, повнота влади’; **единовластьство** (до 1200 Ср I 811) та ін.

Конфіксальним способом утворені численні іменники зазначеного типу, наприклад: **безоупованство** (XII–XIII СДЯ I 146) ‘відсутність надії, безнадійність’; **безбожество** (XII I 110); **безмълвство** (XIII 127) ‘мовчання, спокій’; **безъсмертьство** (XIII 144) ‘безсмертя’ тощо. Такі назви живаються в обстежених пам’ятках паралельно з конфіксальними похідними на **-ие**. В окремих випадках ці суфікси використовуються в слові одночасно й утворювали самостійний формант [3], наприклад: *поноси невърствию ихъ и жестосръдию* (1056 ОЄ 55) від *вѣра*; **безначальстви**~ (XI/XIII–XIV СДЯ I 131) ‘безвладдя’ (*начало*).

Найменування явищ суспільного життя: **головничество** (1016/1280 II 349) ‘відшкодування за вбивство родичам убитого’ (*головничь*); **владычество** (1076 I 441) ‘владицтво, верховна влада’; **варварство** (XII 372) ‘варварство’; **господство** (XII II 370) ‘влада, повноваження’; **главство** (XII–XIII 321) ‘головне’; **нравство** (XII–XIII V 438) ‘звичай’; **грабительство** (к. XIII/ок. 1425 II 376) ‘грабіж’ (*грабитель*). Пор. композитно-суфіксальні абстракти: **правосудство** (XII–XIII VII 443) ‘справедливий суд’.

В українській мові XI–XIII ст., за нашими даними, набули поширення найменування ідеологічних течій, релігійних вчень на **-ств(о)** за назвами осіб, наприклад: *~ретичство* и складаніє *басньныхъ вѣръ* (XI/XIII–XIV ХА 28), *~ретичство* (XI/XIII–XIV СДЯ III 218); **кръстияньство** (XI/1296 IV 315) ‘християнське віровчення’ (*кръстиянь*); **июдѣство** (XII 182) ‘їудаїзм, іудейська релігія’; *~линьство* (XII III 209) ‘язичництво в його античній формі’.

3.3. Суфікс **-от(а)** у словотвірній структурі абстрактів іменникового походження має, певно, увиразнювальний характер, наприклад: *^ вс<ко" красот / оукрашеноу* (XI/XIII–XIV ХА 43), **красота** (XI/XIII–XIV СлРЯ VI 20) ‘краса, принадність’ від *краса* (ЕСУМ III 76, Ф II 367); **мракота** (1097 СлРЯ IX 288) ‘те саме, що *мракъ* – повна відсутність світла, темнота’; **т<гота** (XI Ср III 1098) ‘тяжкість; праця; неприємність; біда, нещастя’ від *т<га* ‘вага, тягар’ (ЕСУМ V 697); **соромота** (XII СлРЯ XXVI 183) ‘ганебне, принизливе становище, ганьба, безчестя’ (*соромѣ*) тощо.

3.4. Окремі абстракти, зафіксовані пам’ятками аналізованого періоду, на **-б(а), -об(а)** мотивувалися іменниковими основами переважно на позначення осіб, наприклад: *Сремлю же татъбѣ, а моудрости Афиноу* (XI/XIII–XIV ХА 41), *Аже боудеть, рече, татъба велика* (1156/XIII Кир 46), *помышляю на татбу и на разбои* (XII/XVII ДЗ 10); **въливъба** (XII СДЯ II 166), **вълишьба, вльшьба, волишьба** (1073 Ср I 383) ‘чаклування’ від *вълхвъ* ‘той, хто

займається чаклунством, ворожінням’, пор. також *волчба, вльчба* (XIII/1477 СлРЯ III 14) ‘ворожіння, передбачення’.

У деяких випадках аналізований формант видається надлишковим: *блзньба* (XI/XIV СлРЯ I 235, Ср I 112) ‘спокуса, обман’, пор. старослов’янське *блзнь* (СДЯ I 227, ЕСУМ I 204) ‘те саме’.

Отже, у лексичній системі давньої руськоукраїнської мови абстрактні іменники утворювали велику за обсягом і різноманітну в семантичному плані тематичну групу, яка представлена найменуваннями, що позначають дії; риси характеру, вчинки, особливості інтелекту людини; почуття; загальнолюдські цінності, поняття світоустрою; релігійні, міфологічні, містичні поняття; узагальнені ознаки, якості, властивості, що стосуються істоти й неістоти; рід занять, діяльності, стан людини, пов’язаний з її посадою, суспільною роллю; стосунки між людьми; фізичний стан істоти; просторово-часові найменування та ін. Більшість похідних абстрактів української мови XI–XIII ст. – це девербативи на *-ье, -ие, -ние, -нье* та з нульовим суфіксом. Поширені були також назви опредметненої дії на *-ств(о), -б(а), -об(а)*. Потужну конкуренцію віддієслівним лексико-словотвірним типам становили відприкметникові похідні, утворені за допомогою формантів *-ость, -от(а)*, рідше – *-ств(о)*. Десубстантиви, як правило, оформлювалися за допомогою суфіксів *-ие* та *-ств(о)*, проте були нечисленними.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

- ГЄ** Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 року. *Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* / упор. Німчук В. В. Житомир : “Полісся”, 2015. С. 174–193.
- ДЗ** Слово Даниїла Заточника по редакціям XII и XIII вв. и их переделкам / подгот. к печати Н. Н. Зарубин. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1932. XVI, 166 с.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1982–1988. Т. 1–6.
- ЄЄ** Євсевієве Євангеліє : Наукове видання. Пам’ятки української мови XIII ст., Серія канонічної літератури / відп. ред. В. В. Німчук. Київ : Київський славістичний університет, 2001. 320 с.
- ЖБГ** Съказание и страсть и похвала ... бориса и гльба. *Успенский сборник XII–XIII вв.* / изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; под ред. С. И. Коткова. Москва : Наука, 1971. С. 43–58.
- Ізб 1076** Изборник 1076 года / под ред. С. И. Коткова. Москва : Наука, 1965. 1091 с.
- ІлСл** “Слово о законі і благодаті” митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст. *Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* / упор. Німчук В. В. Житомир : “Полісся”, 2015. С. 39–45.
- Кир** Вопросы Кирика, Саввы, Илии с ответами Нифонта, епископа новгородского и других иерархических лиц, 1130–1156 гг., сп. XIII ст. / *Памятники древнерусского канонического права.* Санкт-Петербург, 1880. Ч. 1. С. 21–62.
- КЭСРЯ** Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителя. Москва : Просвещение, 1971. 542 с.
- ОЄ** Остромирове Євангеліє 1056–1057 років. *Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* / упор. Німчук В. В. Житомир : “Полісся”, 2015. С. 47–61.
- ПВЛ** “Повість временних літ” початку XII ст. за списком Лаврентіївського літопису 1377 року. *Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* / упор. Німчук В. В. Житомир : “Полісся”, 2015. С. 158–168.

- Повч** “Повчання” Володимира Мономаха початку XI ст. у списку 1377 року *Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* / упор. Німчук В. В. Житомир : “Полісся”, 2015. С. 30–35.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва : Русский язык, 1998–2008. Т. 1–7.
- СинПат** Синайський патерик XI ст. *Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* / упор. Німчук В. В. Житомир : “Полісся”, 2015. С. 124–128.
- СлРЯ** Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва : Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.
- СлТур** “Слово на Антипасху” Кирила Турівського XII ст. у списку XIV ст. *Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* / упор. Німчук В. В. Житомир : “Полісся”, 2015. С. 248–256.
- СПИ** “Слово о полку Ігоревім” кінця 80-х років XII ст. за першою публікацією 1800 року. *Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* / упор. Німчук В. В. Житомир : “Полісся”, 2015. С. 218–220.
- Ср** Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1893–1912. Т.1–3.
- Ф** Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Москва : Прогресс, 1986–1987. Т. 1–4.
- ХА** Книг| времена" и «бразн|" Геврги" мниха. Истринѣ В. М. *Хроника Георгія Амартола въ древнемѣ славянорусскомѣ переводѣ: текстѣ, изслѣдование и словарь.* Т. 1: Текстѣ. Петроградѣ, 1920. 612 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П. І., Іншакова І. О. Суфікс *-ота (-ета)* в українській мові XI–XIII ст. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету* : зб. наук. праць. Вип. 15. С. 16–25.
2. Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ина*). Запоріжжя – Ялта – Київ : ТОВ “ЛПС” ЛТД, 2009. 252 с.
3. Білоусенко П. Питання словотвірної потенції і реалізації формантів (на матеріалі суфіксів *-и~* та *-ство*). *Нова філологія*. 2000. № 1(9). С. 135–155.
4. Білоусенко П. І., Сабліна С. В. Суфікс *-а(ва)* в українській мові XI–XIII ст. *Філологічні трактати*. Т. 9. 2017. № 4. С. 15–19.
5. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов’янських мов / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1966. 596 с.
6. Ліпич В. М. Нариси з історії українського словотворення (компаративно-суфіксальна деривація іменників української мови XI–XVIII ст.). Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2007. 158 с.
7. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стівбур. Запоріжжя – Кривий Ріг, 2010. 480 с.
8. Полюга Л. М. Абстрактна лексика. *Українська мова : енциклопедія*. Київ : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. С. 7–8.

УДК 821.111:81'33

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-15>

ТИПОЛОГІЯ І ФУНКЦІЇ ІДЕОЛОГЕМ В АЛЕГОРИЧНІЙ ПОВІСТІ “ANIMAL FARM” ДЖОРДЖА ОРВЕЛЛА: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Торкут Н. М., д. філол. н., професор

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

nataliya.torkut@gmail.com

Дослідницький імператив цієї статті полягає в тому, щоб у процесі лексико-семантичного аналізу алегоричних художніх висловлювань, представлених у повісті-казці Дж. Орвелла “Animal Farm”, продемонструвати всю небезпеку тоталітарних ідеологем як засобу маніпулювання масовою свідомістю та чинника, що деструктивно впливає на когнітивні процеси і систему цінностей індивідуума.

У тексті “Animal Farm” виокремлено три типи ідеологем: алюзивні (створені шляхом лексико-семантичного перекодування відомих положень тогочасного політичного дискурсу чи вербальної складової впізнаваних соціокультурних практик комуністичного й нацистського режимів), ідеологеми-трансформери (ритувалізовані твердження, початковий смисл яких унаслідок квазіуточнень та додавань розмивається, піддається вивітрінню чи навіть зазнає гносеологічної підміни), а також суто тоталітарні оціночно-атрибутивні штампи і мовленнєві кліше, заклики й гасла, що сприяють міфологізації дійсності, закладаючи психічно-когнітивні основи для політичної лояльності, самонавіювання і навіть жертвовності цільової аудиторії.

Ключові слова: Джордж Орвелл, “Хутір тварин”, ідеологема, новомова, тоталітарний дискурс.

TYPOLOGY AND FUNCTIONS OF IDEOLOGEMES IN ALLEGORIC SHORT NOVEL “ANIMAL FARM” BY G. ORWELL: LEXICAL- SEMANTIC ANALYSIS

Torkut N. M., Doctor of Philology, Professor

*Zaporizhzhia National University
Zhukovsky Str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine*

In the context of the contemporary hybrid war of the Russian Federation against Ukraine the linguistic study of the ideologemes, as an important constituent of the totalitarian language, becomes of the particular relevance. The choice of “Animal Farm” by G. Orwell as an object of the analysis is not accidental since the literary work is endowed with a unique property to provoke emotions, to stimulate empathy, as well as to form a value attitude.

The research imperative of this paper is aimed at using lexical-semantic analysis of allegorical artistic expressions in this G. Orwell’s text for demonstration of the risks of the totalitarian ideologemes as means of mass consciousness manipulation and as a factor that destructively affects the cognitive processes and system of values of the individual. In short novel “Animal Farm” three types of ideologemes can be distinguished. The first type is the allusive ideologeme created by the lexical-semantic transcoding of the popular statements of the contemporary political discourse (official documents and the press in the totalitarian states) or the verbal component of familiar sociocultural practices of the communist and Nazi regimes (parades, gatherings, forms of encouragement and repressions, etc). The second type of ideologemes (which play a specific role in the development of the main plot conflict and an obvious connection of their structural and semantic organization with the changes in the ideological course can be observed) can be called ideologemes-transformers. The third type includes purely totalitarian value-attributive stamps, speech cliches, and slogans. They often stimulate the emergence and consolidation in the collective consciousness of society of false associations of power relations with family relationships, mythologizing the reality and laying the psychological and cognitive basis for political loyalty, and even sacrifice.

Key words: George Orwell, “Animal Farm”, ideologeme, newspeak, totalitarian discourse.

У сучасному мовознавстві спостерігається зростання інтересу до поліаспектного вивчення мови тоталітаризму як специфічного “ритувалізованого публічного мовлення”, призначеного для “створення вербального фіктивного світу” [6]. Біля витоків потужного дослідницького дискурсу, сфокусованого на виявленні особливостей функціонування мови в тоталітарних суспільствах, стоїть широковідома розвідка швейцарського лінгвіста П. Серіо (1985) [12], у якій на матеріалі офіційних партійних документів радянської доби переконливо продемонстровано маніпулятивний характер тогочасної політичної комунікації і

проаналізовано взаємовплив ідеології та мови. Серед новітніх наукових праць із цієї проблематики варто згадати монографії Н. Купіної “Тоталітарна мова: словник і мовленнєві реакції” (1995) [7], Г. Бенкендорфа “Химери в оселі буття” (2006) [2], Е. Будаєва та А. Чудинова “Лінгвістична советологія” (2009) [3], Л. Масенко “Мова радянського тоталітаризму” (2017) [9], І. Ренчки “Лексикон тоталітаризму” (2018) [11]) а також статті О. Єрмакова, М. Гловінського, О. Забужко, Ю. Каганова, О. Калиновської та ін.

Щоправда, раніше за науку до осмислення когнітивних механізмів комунікації в умовах тоталітаризму почало звертатися мистецтво слова. Ще в 1944 році англійський письменник Джордж Орвелл (справжнє ім'я – Ерік Артур Блер) написав невеличку за обсягом алегоричну сатиричну повість “*Animal Farm*” (“Хутір тварин”), у якій майстерно відтворив жахливий характер тоталітарного терору, акцентувавши важливу роль маніпуляцій з мовою, історією, пам'яттю в його становленні та зміцненні. У своєму наступному творі “*Nineteen Eighty-Four*” (“1984”), що вийшов друком три роки потому та приніс йому всесвітню славу, Дж. Орвелл запроваджує нове слово – “*newspeak*” (“новомова”), яке сьогодні набуло вже термінологічного статусу. У доданому до роману авторському трактаті з промовистою назвою “*The Principles of Newspeak*” новомова визначається як офіційна мова вигаданої держави Океанії, створена правлячою партією з метою запровадження єдино правильного світогляду й мислення та “унеможливлення всіх інших форм думки” [15, с. 312].

Дослідники творчості письменника суголосні у визнанні того, що більшість ідей, які знайшли яскраву маніфестацію в дистопії “*Nineteen Eighty-Four*”, геніальній за глибиною осягнення природи тоталітаризму, викристалізувалися в його попередніх працях, зокрема у політичній публіцистиці та повісті-казці “*Animal Farm*”. Однією з таких ідей постає використання мови як потужного інструменту контролю над мисленням і дієвого механізму маніпуляції свідомістю. Важливим конституентом тоталітарної мови, який, по суті, слугує ефективним засобом міфологізації дійсності, виступають ідеологеми. У художньому просторі “*Animal Farm*” вони не лише наділені смислотворчим і алюзивним потенціалом, але й виконують цілком очевидну сугестивну функцію.

У контексті сучасної гібридної війни, яку веде Російська Федерація з Україною, лінгвістичне дослідження ідеологем, як важливої конституенти тоталітарної мови, набуває особливої актуальності. Вибір художнього тексту як об'єкта аналізу не є випадковим, адже літературний твір наділений унікальною властивістю створювати ймовірні світи, що здатні викликати емоції, стимулювати емпатію і переживання колізій, формувати ціннісне ставлення до зображуваного. Сенси, які народжуються у свідомості читача в процесі емоційно-психологічного долучення до зображеної в художньому тексті реальності, можуть ставати об'єктами інтелектуального осмислення або інтуїтивного осягнення, а також впливати на конституювання його власної аксіологічної позиції, що вибудовується шляхом інтеріоризації досвіду культури. Тут доречно навести думку українського феноменолога В. Маринчака, який, спираючись на інтелектуальні надбання М. Бахтіна, Ю. Лотмана, Н. Фатєєвої, Ю. Степанова та Н. Алефіренко, зазначає: “Ціннісна семантика входить у культурну свідомість через тексти, ...через відображені в них ціннісні відносини, ціннісно значимі колізії, представлені в них факти ціннісного самовизначення, конструювання ціннісних смислів, ціннісно значимих рішень, вчинків та ін.” [8, с. 14].

Саме цим і детерміновані постановка проблеми та дослідницький імператив цієї розвідки, який полягає в тому, щоб у процесі лексико-семантичного аналізу алегоричних художніх висловлювань авторитетного тексту культури продемонструвати всю небезпеку тоталітарних ідеологем як засобу маніпулювання масовою свідомістю та чинника, що деструктивно впливає на когнітивні процеси й систему цінностей індивідуума.

Мета статті – виявити функції ідеологем в алегоричній повісті “*Animal Farm*” Дж. Орвелла і на основі синтезу лінгвістичного та поетикального аналізу запропонувати їх типологію. Під ідеологемою мається на увазі “світоглядна установка (припис), утілена в мовній формі”

[7, с. 43], яка в тоталітарному суспільстві слугує інструментом імплементації фіктивних уявлень та засобом ритуального обслуговування владного дискурсу.

Попри те, що цей твір Дж. Орвелла неодноразово обирався об'єктом літературознавчих досліджень (В. Чаликова [13], А. Безансон [1], В. Мосіна [10], Н. Зинкевич [5], О. Зверев [4] та ін.), під окресленим кутом зору він розглядається вперше, що й визначає наукову новизну цієї публікації.

Нагадаймо, що в алегоричній повісті *“Animal Farm”* йдеться про повстання тварин проти тиранії людини і поступове переродження демократичного ладу з правильними лозунгами у ще більш жорстоке й деспотичне панування одного виду тварин над іншими. Постійним супутником життєдіяльності тварин, які постають у антропоморфізованому вигляді (вони не лише наділені мовою, але й здатні до творчості, використання знарядь праці тощо), виступає мовленнєва активність.

Уже на першому зібранні тварини співають гімн *“Beasts of England”*, який за змістом і структурною організацією нагадує текст Ежена Потье, що був перекладений багатьма іноземними мовами і став широковідомим як політичний маніфест комуністичних партій під назвою *“Інтернаціонал”*. Згодом, коли ідеали, якими тварини заохочувалися до повстання проти містера Джонса і надихалися під час успішної розбудови власної садиби, були дискредитовані й підмінені диктатурою свиней, очолюваних узурпатором влади Наполеоном, цей гімн заборонили.

Ключові месиджі гімну *“Beasts of England”* (*“Тварини Англії”*) [14, с. 13-14] є прикладом семантичного перекодування основних ідеологем *“Інтернаціоналу”* [16]. Це і добра звістка про наближення щасливих змін (*“... joyful tidings / Of the golden future time”*), і заклик до повстання з акцентом на необхідності об'єднання зусиль (*“All must toil for freedom's sake”*), і опис безхмарного майбутнього (*“Bright will shine the fields of England, /... On the day that sets us free”*). Узагальнене звернення до *“худоби всіх земних країн”* (*“Beasts of every land and clime”*) суголосне за семантикою і тотожне за пафосом рядкам приспіву комуністичного гімну, де проголошується єднання пролетарів усього світу: *“The Internationale unites the human race”*. Сюжетна канва цих двох віршованих текстів подібна, а тип римування (перехресне) однаковий.

В обох текстах спостерігається висока питома вага лозунговості та дієслів у майбутньому часі. Порівняймо, зокрема, рядки *“Інтернаціоналу”* з третім катреном *“Beasts of England”*. У широковідомому англійському перекладі вірша Е. Потье читаємо:

*...we'll make war
The soldiers too will take strike action
They'll break ranks and fight no more.*

А третій катрен пісні, яку співають тварини в казці Орвелла, звучить так:

*Rings shall vanish from our noses,
And the harness from our back,
Bit and spur shall rust forever,
Cruel whips no more shall crack [14, с. 13].*

Упадає в очі й подібний характер вербального оформлення імперативів, що виражені за допомогою модального дієслова *“must”*. Тварини у Дж. Орвела так визначають свій план дій заради світлого майбутнього:

*For that day we all must labour,
Though we die before it break;
Cows and horses, geese and turkeys,
All must toil for freedom's sake [14, с. 14].*

Аналогічним чином оформлені й прогнози в *“Інтернаціоналі”*:

...the chains must shiver
 Chains of hatred, greed and fear
 E'er the thieves will out with their booty
 And give to all a happier lot.
 Each at the forge must do their duty
 And we'll strike while the iron is hot.

Уже в першому катрені гімну “*Beasts of England*” наявні такі прикметні риси тоталітарного дискурсу, як синтаксичні та семантичні повтори і тяжіння до глобалізації предметності, якій приписується в такий спосіб виразний знак цінності:

*Beasts of England, beasts of Ireland,
 Beasts of every land and clime,
 Hearken to my joyful tidings
 Of the golden future time* [14, с. 13].

Кожна наступна перипетія (Битва біля Корівника, вигнання Сніжка, узурпація влади Наполеоном, розправа з інакомислячими, змова Свиней з людьми тощо) чи сюжетна колізія (формування на фермі нового життєвого укладу, розбудова господарства, спільна праця, переписування історії тощо) обов'язково супроводжуються низкою ідеологем, покликаних закріпити в колективній свідомості переконання в правильності обраного владою курсу та абсолютній і однозначній позитивності змін.

Вельми показовими в цьому плані є “СІМ НАСТАНОВ” (“*THE SEVEN COMMANDMENTS*” [14, с. 24]), що пишуться фарбою на стіні Корівника і по суті складають своєрідний ціннісний каркас так званої ідеології Тваринізму (*Animalism*). Узяті в сукупності, вони створюють бінарну опозицію, у якій усе, що пов'язане з твариною, репрезентується як взірцеве, а те, що стосується людини, представлене як негативне. У перших двох “заповідях” ужиті евфемізми на позначення людини, яка проголошується ворогом, і тварини, яка є другом: “1. *Whatever goes upon two legs is an enemy*. 2. *Whatever goes upon four legs, or has wings, is a friend*”. Як бачимо, тут закладається аксіологічна матриця, що нав'язує виразний знак цінності (ворог – друг).

Наступні настанови увиразнюють контраст між твариною, чия поведінка проголошується єдиною можливою нормою, та людиною, яка тут хоч прямо і не згадується, але стиль її життя кваліфікується як заборонена девіація. Отже, оціночність тут домінує над значенням, що є прикметою тоталітарного дискурсу. Приписи з третього по шостий включно мають імперативний характер: у них тваринам забороняється виконувати ті дії, які характерні для людини (носити одяг, спати в ліжку, вживати алкоголь та вбивати інших тварин).

Найважливішою настановою, що відображає сутність ідеального омріяного суспільства та виступає базовою цінністю, на якій тварини розбудовують устрій у своїй звільненій від влади людей садибі, є сьома: “*All animals are equal*”. Тривалий час усі мешканці Хутора тварин регулярно повторюють кожний із семи приписів, і через постійне повторення ті поступово стають настільки звичними і буденними, що вже ніхто й не задумується над їхнім змістом. Перетворюючись на щоденно повторювані гасла, ці настанови ритуалізуються, а згодом зазнають ціннісної трансмутації, унаслідок якої відбувається зміна полярності.

У процесі такої трансмутації спочатку під впливом цілеспрямованих дій лідерів відбувається суспільна девальвація приписів, а згодом – їх ідеологічна переорієнтація. Так, коли з'ясувалося, що більшість тварин, зокрема вівці, кури і качки, неспроможні навчитися читати та вивчити напам'ять усі сім настанов, один із головних ідеологів Тваринізму на ім'я *Snowball* запропонував звести їх до одного гасла: “*FOUR LEGS GOOD, TWO LEGS BAD*” [14, с. 32]. Просте за формою, це гасло було своєрідним міксом двох перших настанов, що вербалізували опозицію: людина – тварина. Воно легше запам'ятовувалося і поступово витісняло на периферію інші. Відбувалася десакралізація ідеологем, які виявилися

незручними в плані забезпечення життєдіяльності хутора в потрібному для влади свиней напрямку.

Коригування, а фактично перекручення смислового месиджу приписів здійснювалося шляхом додавання уточнювальних слів. Коли тварини дізналися, що свині сплять у ліжках, тобто порушують четверту заповідь: *“No animal shall sleep in a bed”*, вона була доповнена: *“No animal shall sleep in a bed WITH SHEETS”* [14, с. 62]. Але таке квазіуточнення, по суті, призвело до втрати головним месиджем свого початкового сенсу, до його повної семантичної трансформації. Адже спання в ліжку метонімічно ототожнювалося з людським способом життя, і використання простирал не мало принципового значення. Тож, переселившись до будинку містера Джонса та влігшись спати на ліжка, свині грубо порушили четверту заповідь. І словесна еквілібристика знадобилася їм, аби створити ілюзію збереження смислу старої ідеологеми (для тварин людський спосіб життя неприйнятний і ганебний). Адже тільки завдяки цьому свині могли й далі безкарно робити те, що у первинному гаслі було забороненим.

Найяскравішим проявом трансмутації початкових настанов у контексті посилення тоталітарних тенденцій стало вивітрення семантики твердження шляхом додавання такого компоненту, який породжував специфічний когнітивний ефект – сутнісне заперечення вихідного месиджу. Так, коли почалися репресії проти тварин, які наважувалися висловити свою незгоду з політикою влади, то шоста заповідь, що забороняла тваринам убивати інших тварин, зазнала руйнівних змін. Тепер вона набула такого вигляду: *“No animal shall kill any other animal WITHOUT CAUSE.”* [14, с. 81] Прочитавши на стіні Корівника цю настанову в її новому формулюванні, більшість тварин навіть не звернули особливої уваги на це кардинальне “нововведення”, яке виправдовувало репресії та могло коштувати життя будь-кому з них, адже причиною можна було оголосити будь-що.

Дж. Орвелл фіксує увагу читача на тому, як саме ритуалізовані ідеологеми поступово перетворюються на мертві пустопорожні фрази, зміст яких знецінюється і стирається із пам’яті. Невипадково, що декому із тварин здалося, ніби шоста заповідь завжди звучала саме так, просто вони на це не звертали уваги і дещо підзабули: *“Somehow or other, the last two words had slipped out of the animals’ memory. But they saw now that the Commandment had not been violated; for clearly there was good reason for killing the traitors who had leagued themselves with Snowball”* [14, с. 81].

Ще однією стратегією розмивання початкової семантики месиджу у творі Дж. Орвелла виступає зміна граматичної форми. Так, приміром, вищезгаданий спрощений слоган, який акумулював змістове наповнення двох перших настанов, унаслідок подібної зміни перетворюється на власний смисловий антипод: *“Four legs good, two legs BETTER!”* [14, с. 118]. Прикметно, що посіпака Наполеона на ім’я *Squealer* (українською цей онім перекладають то як Квікун, то як Пищик), який виступає головним провідником постійно змінюваної ідеологічної політики владної верхівки (свиней), дуже вправно маніпулює свідомістю спільноти тварин. Коли назріла потреба відмовитися від конфронтації з людьми, він зібрав усіх овець, вивів їх за межі хутора та тримав там певний час, навчаючи новому гаслу. Коли вони повернулися на Хутір, то вигукували вже те, що потрібно. Унаслідок зміни форми прислівника зі звичайної на порівняльну новий припис уже проголошував тих, хто ходить на двох ногах (а це були люди і свині) кращими за тих, хто ходить на чотирьох (решта тварин). Це деконструйоване гасло, згідно із задумом *Squealer*, завдяки активному беканню овець мало закріплюватися в колективній свідомості спільноти, хоча по своїй суті воно суперечило тим ціннісним засадам, на яких вибудовувався Хутір тварин. Воно заперечувало попередній месидж про переваги тварин над людьми і водночас фіксувало верховенство свиней над іншими мешканцями садиби, оскільки тільки свині ходили “на двох ногах”.

Апофеозом гносеологічних підмін можна вважати перетворення гасла про всезагальну рівність тварин на її смисловий антипод: “*ALL ANIMALS ARE EQUAL BUT SOME ANIMALS ARE MORE EQUAL THAN OTHERS*” [14, с. 118]. Така трансформація ціннісної семантики ключової ідеологеми, на якій вибудовувалася вся логіка революційних змін на фермі містера Джонса, виявляється вельми показовою. Невипадково цей слоган із Орвеллового твору став широкоживаною цитатою – елементом політичного тезауруса, що метафорично вербалізує концепт псевдодемократії.

До речі, шоста настанова Тваринізму – “*All animals are equal*” – стала своєрідною семантичною похідною від гасла про братерство всіх тварин “*All animals are comrades*”, виголошеного ще на початку твору породистим старим кнуром на ім'я Майор. Цей натхненник повстання тварин проти диктатури людини висловив три основні месиджі, на яких згодом вибудовувалася вся ціннісна парадигма нової життєвої філософії Хутора тварин: “*And among us animals let there be perfect unity, perfect comradeship in the struggle. All men are enemies. All animals are comrades*” [14, с. 11]. Ці ключові ідеї інспірували тварин до революції та лягли в основу цілої ідеологічної програми, квінтесенцією якої стали СІМ НАСТАНОВ, які були написані білою фарбою на стіні Корівника.

Цікаво зазначити, що в “Моральному кодексі будівника комунізму”, затвердженому XXII з'їздом КПРС у 1961 році, знаходимо гасла, які просто вражають своєю алюзивно-смисловою подібністю до ідеологем з “*Animal Farm*”. Показові в цьому плані, приміром, такі пункти згаданого кодексу: “Колективізм і товариська взаємодопомога, кожен за всіх, усі за одного”, “Людина людині друг, товариш і брат”, “Непримиренність до ворогів комунізму, справи миру й свободи народів”, “Братерська солідарність з робітниками всіх країн, з усіма народами”. Тут з усією очевидністю проступають деякі характерні риси орвеллівської новомови, зокрема лозунговість (“кожен за всіх, усі за одного”), дубльована семантика (“товариська допомога”, “братерська солідарність”) та сурядність, яка “навіює” ідею тотожності несинонімічних понять (“з робітниками всіх країн, з усіма народами”).

Слід наголосити, що у творі Дж. Орвелла ретельно і віртуозно відтворюється сама практика смислової трансформації базових ідеологем, і це, на мою думку, є однією зі стратегій формування антитоталітарного дискурсу, що є проявом авторської ціннісної інтенціональності (термін В. Маринчака [8]).

До числа суто тоталітарних ідеологем, яких у тексті “*Animal Farm*” чимало, правомірно віднести оцінно-атрибутивні штампи, тобто ті лексичні одиниці, що супроводжують вербальну репрезентацію певних суб'єктів і явищ. Такими, приміром, постають тоталітарні штампи на кшталт “*beloved Leader, Comrade Napoleon*” (“улюблений вождь товариш Наполеон”), “*Animal Hero, first Class*” (“Тварина-герой I ступеня”) чи “*Jones's secret agent*” (“таємний агент Джонса”). Особливо показовими в цьому плані є глорифікаційні метафори, які вигадали свині, щоб міцно закріпити в колективній свідомості мешканців Хутора однозначно апологетичне уявлення про свого лідера. Вони називають його “*Father of All Animals*” (“Батько всіх тварин”), “*Terror of Mankind*” (“Гроза людства”), “*Protector of the Sheep-fold*” (“Захисник вівчарні”), “*Ducklings' Friend*” (“Друг каченят”) [14, с. 83].

Найбільше таких метафор зустрічаємо у першому куплеті вірша на пошану Наполеона, складеному вірним слугою режиму підсвинком Мінімумом:

*Friend of fatherless!
Fountain of happiness!
Lord of the swill-bucket!
Oh, how my soul is on
Fire when I gaze at thy
Calm and commanding eye,
Like the sun in the sky,
Comrade Napoleon!* [14, с. 83].

Тоталітарними ідеологемами є також і численні гасла, які використовуються для ритуального обслуговування влади. Крім уже згаданих слоганів, що походили від СЕМИ НАСТАНОВ, до них можна віднести й ті гасла, які створювалися спеціально з метою заохочення тварин до праці або для підтвердження правильності, а головне – безальтернативності обраного свинями курсу. Такими, зокрема, постають гасла-заклики *“Forward in the name of the Rebellion!”* (“Уперед в ім’я Повстання!”), *“Long live Animal Farm!”* (“Хай живе Хутір тварин!”), *“Long live the windmill”* (“Хай живе вітряк!”), *“Long live Comrade Napoleon!”* (“Хай живе товариш Наполеон”), *“Napoleon is always right”* (“Наполеон завжди правий!”) [14, с. 83].

На прикладі трагічної долі коня на ім’я Боксер Дж. Орвелл блискуче демонструє здатність тоталітарних ідеологем створювати фіктивну реальність. У найвідповідальніші моменти свого життя цей персонаж, що уособлює чесного трудівника-ентузіаста, який щиро вірить в ідеали Тваринізму та готовий пожертвувати заради них своїм здоров’ям, повторює гасло про беззаперечну правоту Наполеона: *“Napoleon is always right!”*. Воно постійно виринає в його свідомості тоді, коли він бачить несправедливість або невиправдану жорстокість влади свиней, коли з’являються сумніви щодо правильності і праведності того чи іншого кроку на шляху втілення “заповітної мрії всіх тварин”. У таких випадках це гасло відразу ж доповнюється внутрішнім імперативом, який Боксер ставить собі за життєве кредо: *“I will work harder!”* (“Я працюватиму ще завзятіше!”). Цей художній образ, як думається, допомагає письменнику яскравіше проілюструвати магічну силу впливу тоталітарних міфологем на свідомість трудящих мас.

Отже, здійснений лінгвістично-поетикальний аналіз ідеологем повісті-казки Дж. Орвелла *“Animal Farm”* дає підстави стверджувати, що надзвичайно потужний аксіологічний потенціал цього твору зумовлюється не тільки його змістовими аспектами (проблематика, конфлікт, колізії, художні образи і т.ін.), а й тим антитоталітарним ціннісним самовизначенням, до якого він спонукає читача. Важливу роль при цьому відіграє мовна організація художнього простору, яку неправомірно зводити лише до суто стилістичного аспекту форми твору або ідіостилю автора. Адже в алегоричній казці Дж. Орвелла мова є водночас і інструментом конструювання фікційної реальності, і елементом останньої, і її, так би мовити, продуктом. Потрапляючи у фокус читацької свідомості, вона набуває певної референтності та сама стає предметом осмислення.

У цьому аспекті особливої значущості набувають ідеологеми, що формують специфічну мовно-когнітивну систему, в основу якої покладена оригінальна авторська проекція тоталітарної мови. Зазначену систему правомірно вважати своєрідним художньо-концептуальним праобразом тієї “новомови”, що в наступному творі письменника (*“Nineteen Eighty-Four”*) постане водночас у двох іпостасях: як один із провідних конституентів творення художнього образу тоталітарного суспільства і як об’єкт глибокого лінгвокогнітивного аналізу.

У тексті *“Animal Farm”* можна виокремити три типи ідеологем. Перший тип – алюзивні ідеологеми, що створені шляхом лексико-семантичного перекодування відомих положень тогочасного політичного дискурсу (революційний гімн “Інтернаціонал”, офіційні документи і преса в тоталітарних державах) чи вербальної складової впізнаваних соціокультурних практик комуністичного та нацистського режимів (паради, збори, форми заохочення, репресивні заходи тощо).

Другий тип ідеологем (з огляду на їх специфічну роль у розвитку магістральної сюжетної колізії та очевидний зв’язок їхньої структурно-семантичної організації зі змінами ідеологічного курсу) можна назвати ідеологемами-трансформерами. Сюди відносимо, приміром, *“THE SEVEN COMMANDMENTS”*, які в процесі розгортання нарації спочатку зазнають ритуалізації і розмивання початкової семантики, а згодом (унаслідок квазіуточнень

та додавань) відбувається вивітріння їхнього вихідного смислу чи навіть гносеологічна підміна.

Третій тип складають суто тоталітарні оціночно-атрибутивні штампи і мовленнєві кліше, заклики та гасла. Нерідко вони спрямовані на формування й закріплення у колективній свідомості асоціацій владних відносин із родинними стосунками. Такі ідеологеми сприяють міфологізації тоталітарної дійсності та закладають психічно-когнітивні основи для політичної лояльності, самонавіювання і навіть жертвовності цільової аудиторії.

Узагальнюючи, можемо констатувати, що твір Дж. Орвелла *“Animal Farm”* блискуче демонструє здатність тоталітарних ідеологем міфологізувати дійсність, маніпулювати свідомістю, стирати небажані факти й відомості зі скрижалей історії та імплемтувати в колективну пам'ять фальшиві спогади. Письменник в алегоричній формі демонструє людству ті загрози, що приховують привабливі на перший погляд ідеологеми, розкриваючи лінгвокогнітивні механізми впливу на психіку індивідуума. Саме це й робить *“Animal Farm”* твором-попередженням, надзвичайно актуальним у наші дні, коли тоталітарна пропаганда отримує нові майже необмежені можливості й засоби для ідеологічної та психологічної експансії завдяки швидкому розвитку інформаційних технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безансон А. Извращение добра: Соловьев и Оруэлл. Москва : МИК, 2002. 165 с.
2. Бенкендорф Г. Д. Химери з оселі буття. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2006. 186 с.
3. Будаев Э. В., Чудинов А. П. Лингвистическая советология. Екатеринбург : ОУ ВПО “Урал. гос. пед. ун-т”, 2009. 292 с.
4. Зверев А. М. Предисловие к “Скотному двору”. *Джордж Оруэлл, 1999-2014*. URL: http://orwell.ru/library/novels/Animal_Farm/russian/rpfc_az
5. Зинкевич Н. А. Джордж Оруэлл. *Джордж Оруэлл, 1999-2014*. URL: http://orwell.ru/bio/russian/go_zink
6. Кронгауз М. Бессилие языка в эпоху зрелого социализма. *Слово за слово: о языке и не только*. Москва : Изд. дом “Дело” РАНХиГС, 2016. С. 77-89. URL: <https://postnauka.ru/longreads/54185>.
7. Купина Н. А. Тоталитарный язык: Словарь и речевые реакции. Екатеринбург ; Пермь : Изд-во Урал. ун-та, ЗУУНЦ, 1995. 144 с.
8. Маринчак В. А. Интенциональное исследование ценностной семантики в художественном тексте. Харьков : Фолио, 2004. 287 с.
9. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ : Вид-во “КЛІО”, 2017. 240 с.
10. Мосина В. Г. Проза Джорджа Оруэлла: творческая эволюция: дис. ... д-ра филол. наук: 10.01.05 / Москов. пед. гос. ун-т. Москва, 2000. 619 с.
11. Ренчка І. Лексикон тоталітаризму. Київ : Вид-во “КЛІО”, 2018. 232 с.
12. Серио П. Русский язык и анализ советского политического дискурса: анализ номинализаций. *Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса / ред. П. Серио*. Москва : Прогресс, 1999. С. 337-383.
13. Чаликова В. А. Утопия и свобода. Москва : Весть – ВИМО, 1994. 184 с.
14. Orwell G. *Animal Farm. A fairy story and essays' collection*. Санкт-Петербург : КОРОНА принт , КАРО, 2015. 256 с.
15. Orwell G. *Nineteen Eighty-Four*. London : Penguin Books Ltd, 1990. 326 p.
16. The International. URL: <https://www.marxists.org/history/ussr/sounds/lyrics/international.htm>.

УДК 811.161.2'42

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-16>

КУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ ЯК УТІЛЕННЯ СИНЕРГЕТИЧНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТОКІВ

Фенко М. Я., к. філол. н., доцент

*Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
просп. Волі, 13, Луцьк, Україна*

maria_fenko@ukr.net

У статті зроблено спробу застосування синергетичного підходу до аналізу лінгвістичних явищ, тобто бажання досліджувати світ як єдине взаємопов'язане ціле. Синергетика дає можливості створити „модель світу”, яка акумулює в собі культурну пам'ять і водночас слугує потужним генератором нового змісту, нових ідей уже існуючих в історії культури та мови елементів. У культурно маркованому мовному знаку сфокусовано різноманітні синергетичні інформаційні потоки. Навіть коли ми не усвідомлюємо їх глибини, все ж підсвідомо вони реалізовані у змістовому та звуковому форматі. Концептом правомірно називати певне ментальне утворення, що зберігає в пам'яті індивіда досвід народу, його культуру, традиції, систему табу; це і стереотипи, які закріплюють у людському досвіді інформаційні згустки про важливі характеристики внутрішнього та зовнішнього світів. Концептосфера окремого народу як сукупність загальнонародних концептів і як складна динамічна система потребує синергетичного погляду на її природу, походження, історичну змінність і породження нових концептуальних макросистем.

Ключові слова: синергетика, лінгвосинергетика, концепт, концептосфера, вербалізація, хаос, порядок, лінійність, нелінійність, стабільність, нестабільність, ментальність.

CULTURAL CONCEPT AS AN EMBODIMENT OF SYNERGISTIC INFORMATION FLOWS

Fenko M. Ya., PhD in Philology, Assistant Professor

*Lesya Ukrainka Eastern European National University
Voli avenue, 13, Lutsk, Ukraine*

The article attempts to apply the synergistic approach to the analysis of linguistic phenomena, that is, the desire to explore the world as a single interconnected whole. In the area of such scientific search are not specific features of various levels of form of matter - biological, physical, mental (including language), social and cultural, and through the phenomena and processes. Synergies gives the opportunity to create a “model of the world” that accumulates cultural memory in itself and at the same time serves as a powerful generator of new content, new ideas of existing cultural and language elements. The approach of “linguistics – synergies”, or “synergetic linguistics”, represents contemporary scientific views in their quest for the synthesis and development of integration scientific areas, where language serves as the basis of order not only in thinking and communication, but also in the interpretation of the vital organization of peoples. Various synergies information flows are focused on the culturally bulleted linguistic signs. Even when we do not realize their depths, they are subconsciously implemented in content and sound format. That is why the concept rightly called certain mental formation that preserves the memory of the individual experience of the people, their culture, traditions, taboos system; these are stereotypes, which reinforce in the human experience information clusters about important characteristics of the internal and external worlds. The concept sphere of an individual people as a set of universal concepts and as a complex dynamic system requires a synergistic view of its nature, origin, historical variability and the causing of new conceptual macro systems.

Key words: synergies, synergetic linguistics, concept, concept sphere, verbalization, chaos, order, linearity, nonlinearity, stability, instability, mentality.

У сучасному полі наукових досліджень особливої актуальності набули новітні напрями пошуку оптимальних шляхів пояснення й обґрунтування універсальної мови пізнання, мовленнєвої взаємодії та життєдіяльності, що теоретик Г. Хакен назвав “синергетикою”, тобто “міждисциплінарним напрямом, що охоплює всі галузі знань – від фізики до психології та філософії” [10, с.3]. Синергетика найбільш наближена в цій сфері, оскільки належить до антропоцентричних парадигм, спрямованих на опис і пояснення життєтворення людства.

Розвиток науки чітко зорієнтований на загальнонаукову інтеграцію, тобто зближення й пошук точок перетину, виокремлення спільних методик дослідження гуманітарних і

природничих дисциплін. В основі такого підходу – бажання досліджувати світ як єдине взаємопов'язане ціле. У полі наукових пошуків учених перебувають не специфічні особливості різнорівневих форм матерії – біологічної, фізичної, психічної (включаючи мову), соціальної та культурної, а наскрізні явища та процеси. Саме тому вагоме місце серед постнекласичних теорій належить синергетиці.

У європейському науковому світі активно функціонують дві провідні школи з досліджень у сфері синергетики: це брюсельська школа, заснована лауреатом Нобелівської премії з хімії І. Р. Пригожиним, та школа німецького вченого-фізика Г. Хакена. Г. Хакен не лише запропонував термін “синергетика”, але й теоретично обґрунтував особливості нової парадигми пізнання. Означений напрям набув широкого поширення на ґрунті еволюційного прагматизму і функційного наукового мислення як методологія пізнання та реалізації загальнолюдської діяльності.

За твердженням Ю. М. Лотмана, синергетика дає можливість створити “модель світу”, яка акумулює в собі культурну пам'ять і водночас слугує потужним генератором нового змісту, нових ідей уже існуючих в історії культури елементів [5, с.62].

Згідно з давньогрецькою міфологією, Космос народжується з амбівалентного Хаосу: тобто векторно спрямований до Хаосу-смерті та Хаосу-життя, утворюючи “порядок з хаосу”. Сам процес синергетизації за своєю силою подібний до давнього синкретичного міфотворення, однак уже не на інтуїтивному, а на діяльнісно-технологічному рівні (взаємодія точних і гуманітарних наук), представляючи одну з моделей встановлення контролю над хаосом. Стає зрозумілим, чому в давньогрецьких піфагорійських гімназіях вивчали одночасно музику та математику. Найбільші надії, які покладають дослідники на синергетику, – підвищення прагмакомунікативної ефективності та функційності новітнього наукового напрямку, спрямованого на використання методів і моделей інших наук та форм життєдіяльності всіх часів і народів. Саме відкритість і готовність до діалогу з різними сферами наукових знань робить синергетику універсальною парадигмою пізнання картини світу. Космологія, яка потребує мультидисциплінарного підходу до вивчення Космосу, єдності його мікро- та макросвіту, вивчення Сонячної системи, зоряного неба з його поетичними назвами, нерозкритими таємницями, спрямована на залучення не лише фізико-математичних і астрономічних знань, а й гуманітарних (лінгвістики, культурології, етнолінгвістики, історії тощо).

Ключовою інтеграційною дисципліною для синергетики вважаємо лінгвістику, оскільки не існує науки, яка б не залежала від лінгвістичної сфери – її мовленнєвого хаосу і порядку. Водночас лінгвістика акумулює в собі методології досліджень філософії, естетики, культурології, когнітивістики, психології, теорії комунікації, прагматики, дискурсивного аналізу.

Напрямок “лінгвістика – синергетика”, або “лінгвосинергетика”, репрезентує сучасні наукові погляди в їх прагненні до синтезу та розвитку інтеграційних наукових напрямів, де мова слугує основою порядку не лише в мисленні та комунікації, але й в інтерпретації життєвої організації народів.

Як стверджував Ш. Баллі, “мовна система – надто складна річ, оскільки в певних її точках спостерігаємо рух вперед, а в деяких – назад, і в кожен чітко визначений момент важко розрахувати цей мовний актив чи пасив; це схоже на лінію фронту: де одні частини наступають, інші – які залишаються поза лінією фронту, та треті – зазнають тяжких втрат” [1, с.67]. Ще одним важливим елементом Хаосу-життя вважають варіанти однієї мови, піддані явищу інтерференції з боку національних мов, етнічних чи локальних діалектів. Якщо говорити про мовний порядок, то він ґрунтований на домінантних функціях мови, пов'язаних з комунікативною та дескриптивною природою. Водночас мова синергетики – це

мова еволюції, а також мова культури з її етикою та естетикою. О. М. Князева й С. П. Курдюмов вважають мову унікальним архівом історичної пам'яті народу, відображенням його способу життя, вірувань, психології, моралі, норм поведінки [3, с.125].

З погляду фізики та космології, мова містить вербалізовані поняття “хаосу-порядку”, “мікросвіту/макросвіту”, “відкритості/закритості”, “лінійності/нелінійності”, “стабільності/нестабільності”. Переходячи в лінгвістиці від хаосу до порядку, на прикладі диспасивних процесів, що представлені фізиками як “принцип мінімального розсіювання енергії”, можемо простежити процес утворення ідіом, фразеологізмів, тропів, конотацій, текстових структур, дискурсів.

Мета статті – здійснити синергетичний аналіз концепту як культурного знака та складної динамічної системи, що втілює різні синергетичні інформаційні потоки.

Правомірно стверджувати, що в культурно маркованому мовному знаку сфокусовано різноманітні синергетичні інформаційні потоки. Навіть коли ми не усвідомлюємо їх глибини, все ж підсвідомо вони реалізовані у змістовому та звуковому форматі. У лінгвокогнітивістиці концепти прийнято розглядати як “одиниці концептуальної системи, у яких закладено кванти інформації про стан світу (актуального й віртуального) [7, с.125]. Призначення мовної системи – “об’єктивувати й матеріалізувати” ключові концепти людської свідомості за допомогою лінгвальних знаків [4, с.14]. За визначенням О. С. Кубрякової, “концепт – оперативна одиниця людської свідомості”, а за твердженням Р. Келлер, “наша система концептів – це не дзеркало світу, а дзеркало того, як ми з ним співпрацюємо” [4, с.18]. Отже, концепт – утілення того, “що людина думає, знає, фантазує, уявляє про об’єкти зовнішнього та внутрішнього світів ..., це і виплеканий у мові національний образ чи символ, і водночас розуміння об’єктів світу, що мають складну структуру, відображену окремими групами ознак і виражену різними мовними засобами” [7, с.125]. На нашу думку, концептом правомірно називати певне ментальне утворення, що зберігає в пам’яті індивіда досвід народу, його культуру, традиції, систему табу; це і стереотипи, які закріплюють у людському досвіді, тобто інформаційні згустки про важливі характеристики внутрішнього та зовнішнього світів. “Світ не відбивається, а інтерпретується... Людина не просто сприймає світ, але конструює його” [4, с.15-16]. Концептосфера окремого народу як сукупність загальнонародних концептів і як складна динамічна система потребує синергетичного погляду на її природу, походження, історичну змінність і породження нових концептуальних макросистем. Будучи тісно пов’язаною з кібернетикою, математикою, космологією, культурою та системним підходом до вивчення реальності, синергетика розширює уявлення про саморух та розвиток матерії, про взаємозалежність духовного мікро- та макросвітів; пропонує якісно новий погляд на еволюційні процеси в природі, на виникнення життя і людини, на перспективи людської цивілізації. Водночас лінгвосинергетика дає можливість переглянути та модернізувати уявлення про мовну систему як про відкриту, складну, осмислену, емоційну та універсальну мову комунікації.

У культурно маркованому мовному знакові завжди зосереджені різноманітні інформаційні потоки, які реалізовані в семантичному та звуковому вияві. Зокрема, семантика концепту теж синергетична, оскільки становить єдність енергетики звукового оформлення, символу, дискурсу, досвіду і т.д.

Концепт прийнято вважати центром культури у ментальному світі людини; “жмутоком” уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань [9, с.43]. У концепті зосереджені синергетично різновекторні і водночас тісно пов’язані інформаційні явища культурологічного, психологічного, соціолінгвістичного полів. Кожен концепт – це складне динамічне утворення, універсальна “модель світу”, яка містить: вихідну форму (“внутрішня форма”

самої назви) – історичні факти – сучасні асоціації, оцінки, емоційні нашарування – константу. В. І. Карасик визначає концепт як “багатогранне змістове утворення, у котрому виокремлено ціннісну, образну й поняттєву сторони” [2, с.109].

Концепт ґрунтований на колективному несвідомому архетипі, досить часто міфологемі. Саме тому на потрактування концепту накладаються філософські, етнічні, міфологічні, релігійні, психологічні й інші позамовні синергетичні інформаційні потоки, що, зрештою, визначають його складну систему, яка яскраво реалізована в художньому дискурсі, що сприяє виокремленню нових характеристик, значень, конотативних відтінків у концепті, що пов’язано з невичерпністю асоціацій, градацією оцінювання тощо.

Яскравим прикладом може слугувати концепт *доля*, який в українській лінгвокультурі належить до міфологізованих понять дійсності. Відомо, кожен міф у своїй основі містить архетип – стійке уявлення, яке постійно актуалізується в свідомості носіїв мови та має етнокультурну цінність. Міфологічність концепту *доля* полягає в тому, що він об’єднує цілу низку семантично багатих, енергетичних і слугуючих прикладом образів дійсності.

Доля (талан) – це фантастично-поетична одиниця української міфології, яку змальовували як антропоморфний образ жінки. У слов’янській традиції Доля і Недоля – це Среча й Несреча, дві сестри, помічниці Малоші, небесні пряді, що прядуть нитку життя кожного, його щасливу й нещасливу долю [11, с.231]. Найбільш яскраво образний світ, пов’язаний із долею, представлений у фразеологічних одиницях як виразників народного духу. Здавна люди вірили, що кожна особа має власну долю, яка фатально визначає її вік, добробут та благополуччя, напр.: *кому долі доволі, а кому нема ніяк* [ку/му /дол’і ду/вол’і / а ку/му ни/ма ни/йак] ‘у кожного своя доля’ (Жрч); *доля не дорога, возом не об’їдеш* [’дол’а ни ду/рога / /возом ни об’їдиш] ‘неможливість змінити долю’ (Свн); *якщо доля, то на печі знайде* [йак’шо /дол’а / той на пи’ч’і знайде] ‘щаслива доля’ (Трс); *долею биті* [’долейу /бит’і] ‘про нещасливих’ (Бжн); *як немає долі, то з їх хоч води напийся* [йак ни/ма /доли / з їх хоч во/ди на/пийс’а] ‘не мати щасливої долі’ (Влм) [6]. Вважали, під якою (щасливою або нещасливою) планетою та в яку (щасливу чи нещасливу) годину народишся — така і доля чекає, напр.: *як зірка ясна – то доля красна* [йак з’ір’ка йас’на / то /дол’а крас’на] ‘щаслива доля для новонародженого’ (Плп); *зіронька на небі появилася* [з’ірун’ка на /неб’і пуй’вилас’] ‘про народження дитини зі щасливою долею’ (Яснв) [6]. Це загальноприйнятий первісний погляд на долю, що визначає місце людини як органічної частини „живого” таємничого світу.

Ще стародавні греки розуміли, що майбутнє не підвладне ні людині, ні навіть богам, адже візерунок майбутнього складається з переплетених ниток усіх його учасників: і людей, і богів. А нитки створюють, тчуть, переплітають з іншими сліпі пряді – Мойри. Перша Мойра – Клото (‘грядуща’) прядла нитку життя з усього того, що потрапляло їй під руки (нагадаємо, вона була сліпа і тому не могла вибирати), напр.: *ткати на тонку нитку* [тче на /тонку /нитку] ‘визначення майбутньої долі’ (Мшв) [6]. Друга – Лахесис (‘дає жереб’) – тягла нитку в різні сторони, переплітала з нитками інших людей, уплітаючи в загальний візерунок долі (випадковості, що змінювали хід життя), напр.: *де тонко, там і рветься* [де /тонко, там і р’вец’а] ‘часті негаразди в житті’ (НРд) [6]. Третя – Антропос (‘невідворотна’) перерізувала пряжу навмання, розриваючи нитки (долі різних людей) і обриваючи життя, напр.: *обрізати життя* [обр’ізала жи’т’:а] ‘померти’ (Пл); *життя держиться на ниточці* [’жит’:а /держиц’а на /ниточч’і] ‘передчуття смерті’ (Грн) [6]. Зрозуміло, що у сліпих прядь неможливо попросити кращу долю, не допоможуть ні вмовляння, ні щедри дарунки. Мойри сліпі і тому змінити нічого не можливо, однак можна тільки “підслухати долю”, як говорили греки, “по шелесту і натягу нитки”.

Важливо зазначити, що Мойри – дочки бога Єреба і богині Никти, хоча вони швидше не боги, а уособлення невідворотних чинностей космічної природи: Єреб – вічний морок, що

відокремився від первісного Хаосу. Никта (Никс) – вічна ніч, що також з’явилася з Хаосу. З’єднавшись, вони дали початок Долі – Хаосу-життя, у такий спосіб утворюючи ”порядок з хаосу”. Такий процес синергетизації за своєю силою подібний до концептуалізації світу спершу на інтуїтивному, а потім – на осмисленому рівні.

Зміст концепту *доля* містить широкий спектр оцінних варіацій: тривалість життя, хід життя, випробування долі, життєва необхідність, джерело життєвої енергії, приреченість, прагнення до щастя тощо. Асоціативне поле долі найбільш яскраво простежується у дискурсі і залежить не лише від закладеної в ньому інформації, а й від мовця, його комунікативної інтенції, напр.: *за чужу долю побився б, а за свою – втопився б* [за *чужу* *долу* *побився б* / а *за* *свою* / *втопився б*] ‘нещаслива доля’ (Плп) [6]. Тобто спостерігаємо злиття різних синергетичних інформаційних потоків у висловлюванні, що несуть якісно нове індивідуальне семантичне наповнення концепту.

Отже, синергетичний підхід до опису лінгвокультурології, зокрема концептів, сприяє: установленню зв’язку між явищами культури народу, виникнення культурно-мовленнєвих образів і креативного мислення людини; осмисленню ролі культурного досвіду народу, що відображає усі можливі варіанти реченнєво-мовленнєвої діяльності людини та функційне використання концептосфери; проектуванню еволюційних структур етнокультурної свідомості на рівні індивідуальної та колективної когнітивної діяльності. Основою концепту слугує “синергетика слова” в її постійній динаміці та змінності. Перспективу подальшого наукового пошуку вбачаємо в системному застосуванні синергетичної парадигми для опису й аналізу фразеологічного багатства української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика. Москва : УРСС, 2004. 207 с.
2. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс. Москва : УРСС, 2004.
3. Князева Е. Н. Основания синергетики : синергетическое мировидение. Москва : ЛИБРОКОМ, 2010. 256 с.
4. Кубрякова Е. С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке : части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
5. Лотман Ю. М. Текст и полиглотизм культуры. *Избранные статьи* : в 3 т. Таллинн : Александра, 1992. Т. 1. 479 с.
6. Мацюк З. С. Що сільце, то нове слівце : словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 572 с.
7. Пименова М. В. Предисловие. *Введение в когнитивную лингвистику* / под ред. М. В. Пименовой. Кемерово, 2004. Вып.4. 208 с.
8. Пименова М. Теория концептуальных исследований : введение в концептологию. Москва : Флинта, 2016.
9. Степанов Ю. С. Константы : словарь русской культуры. Москва : Академический Проект, 2004. 982 с.
10. Хакен Г. Синергетике – 30 лет. Интервью с профессором Г. Хакеном. *Вопросы философии*. 2000. № 3. 53 с.
11. Шапарова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. Москва : АСТ, Астрель, Русские словари, 2001. 624 с.

ADAPTIVE STRATEGIES FOR TRANSLATING CULTURE-SPECIFIC COMPONENTS OF FILM TEXTS INTO UKRAINIAN

Khavkina O. M., PhD in Philology, Associate Professor, Bondarenko Ya. I., student

*Zaporizhzhia National Technical University
Zhukovsky str., 64, Zaporizhzhia, Ukraine*

kaminskaya0216@gmail.com

Given a growing popularity of foreign films with Ukrainian people, the matter of film translation becomes urgent. The art of film translation is a complex phenomenon encompassing numerous aspects. Apart from making a foreign film reachable to the Ukrainian recipient, it is vital to preserve the addresser's idea and retain the pragmatic effect of the source text. Since the process of translation involves at least two languages and accordingly two cultural traditions, the collapse of cultural spaces is inevitable. In the light of such a divergence, this article explores the techniques of translating culture-specific information into the Ukrainian language. The subject of the article is culture-specific elements in film texts. The object of the article is English narrative films and animated cartoon films translated into Ukrainian. The article is aimed at discovering what translation methods are applicable to reproducing culture-specific information with language means of another cultural space. The tasks of this article are as follows: 1) to elucidate the difference between "domestication" and "foreignisation"; 2) to describe the stylistic features and pragmatic functions of culture-specific components; 3) to explore how the peculiarities of culture-specific information are delivered from the source language into the target one. The analysis in the article is based on such methods: 1) systematisation method; 2) descriptive method; 3) contrastive method etc. Culture-specific components are the most complicated in translation as they are absent in the addressee's pool of background knowledge. Today's two fundamental approaches to deal with such information are domestication and foreignisation, where the former serves to make the source text intelligible to the recipient, while the latter serves to preserve the original spirit of the source text despite any would-be hurdles for the recipient's understanding of the addresser's intentions. The choice of an adaptive approach depends majorly on the translator's role, target-language means, a number of extralinguistic factors, as well as technical restrictions. The relevance of either of strategies is defined in terms of the pragmatic intentions encoded in the source text. As a rule, the domestication approach is often applied through substitution, interlingual transposition, and contextual equivalent, while the foreignisation approach involves the use of transcoding, calque, substitution, and contextual translation. The obtained results provide grounds for the longer-term study connected with further analyses of communicative and pragmatic factors as well as culture-specific information translated in terms of adaptive approaches.

Key words: film text, film translation, translation methods, adaptive approaches, domestication, foreignisation, sociocultural aspect

АДАПТИВНІ СТРАТЕГІЇ ПЕРЕКЛАДУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ КІНОТЕКСТУ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Хавкіна О. М., к. філол. н., доцент, Бондаренко Я. І., студентка

*Запорізький національний технічний університет
вул. Жуковського, 64, м. Запоріжжя, Україна*

У статті розглядаються методи перекладу національно-культурних компонентів англійськомовного кінотексту українською мовою. Аналізуються комунікативно-прагматичні фактори, що зумовлюють необхідність застосування адаптивних стратегій. Пояснюється різниця між поняттями "доместикація" та "форенізація".

Ключові слова: кінотекст, кінопереклад, методи перекладу, адаптивні стратегії, доместикація, форенізація, соціокультурний аспект

Today's Ukrainian film market is majorly represented with foreign products, in particular those produced in the USA. With such a growing popularity of foreign films, it becomes urgent to ensure adequate and intelligible translation so as to make imported films reachable to the Ukrainian recipient.

The field of film translation is deemed relatively new and to date has not been deeply researched. Its theoretical framework involves largely single studies examining separate aspects relating to film translation. Such recognized linguists as Gorshkova V.E. [1], Efremova M.A. [2], Lotman Y.M. [3], Slyshkin G.G. [6], Snetkova M.S. [7] have already placed their research focus on diverse aspects of film translation, including methods to translate film texts. However, the theoretical background of

film translation requires further expansion as the issue of translating culture-specific information into Ukrainian can be further elaborated, which substantiates **the relevance of the study**.

The subject of the study is culture-specific elements of film texts.

The object of the study is texts of English narrative films and animated cartoon films translated into Ukrainian.

The material of the study serves films that were shown in the Ukrainian cinema, namely, *Avatar* (2009), *Fantastic Beasts and Where to Find Them* (2016), *Guardians of the Galaxy* (2014), *Minority Report* (2002), *Spy* (2015), as their texts contain culture-specific lexical units adapted to the Ukrainian audience with regard to their background knowledge and language world picture as well as the addresser's intentions encoded in the film.

The purpose of the study is to explore which translation methods are employed to reproduce culture-specific components into Ukrainian.

The achievement of this purpose involves the following **tasks**: 1) to elucidate the difference between "domestication" and "foreignisation"; 2) to describe the stylistic features and pragmatic functions of culture-specific components; 3) to explore how the peculiarities of culture-specific information are translated from the source language into the target one.

The study uses the following **methods**: 1) systematisation method to summarize existing groundwork on the given topic; 2) descriptive method to explain the stylistic and pragmatic functions of culture-specific components; 3) selective observation method to choose the material on which this study is based; 4) contrastive method to examine the divergence in pragmatic effect of culture-specific information in both English and Ukrainian film texts.

Translation of narrative films is a special form of interlinguistic and cross-cultural communication taking place through immersion of a film into another cultural and linguistic background. Given that lingua-cultural space undergoes changes in the course of film reproduction, the strategies aimed at achieving impressive equivalence should be reckoned in a relevant way. These changes are above all tied to a national and cultural part of the text reflecting universal, regional, and specific elements [5, c. 10]. The specific elements are of a significant value. Since they are not distinguished in another culture, they impact the translation process as well as intercultural communication. Cultural specific information often goes beyond the addressee's pool of knowledge and is viewed as 'alien' and incompatible with the addressee's experience. However, a source text cannot be separated from its cultural and historical background from which it originates. Besides, the scope of knowledge may vary between the addresser and the addressee, which is a hurdle for successful translation [4, c. 153].

There are various standpoints on how to transfer national specific components the leading one of which is to employ adoptive strategies. Back in the XIX c., the German philosopher and philologist Friedrich Schleiermacher articulated two basic methods to adopt in the translation practice: "Either the translator leaves the author in peace, as much as possible, and moves the reader towards him, or he leaves the reader in peace, as much as possible, and moves the author towards him" [8, p. 74]. With this opposition in the core, modern researchers distinguish two fundamental approaches when it comes to reproducing cultural specific information in the translated text: a domesticating approach and a foreignising approach.

According to Venuti, the domesticating approach represents an ethnocentric reduction of the foreign text to target-language cultural values [10, p. 242]. To put it differently, it is a way of presenting an alien and obscure text in terms of notions typical of the addressee's culture. As a rule, domestication brings a facile and intelligible style that mitigates the features making the source text foreign. The domesticating approach is considered a softening strategy as it allows a translator to stay invisible bypassing all the notions and phenomena that perhaps would require further explanation. The main advantage of domestication is simplicity and lucidity for the target reader. Nevertheless, as

Umberto Eco highlights, this approach may lead to a complete loss of the linguistic and cultural significance of the source text [9, p. 204].

The foreignising approach aims at preserving the ethnocentric specifics of the foreign text to illuminate its linguistic and cultural divergence [10, p. 242]. This method brings the reader close to the author instilling the feeling of otherness. Consequently, the recipient is imposed a set of rules and values of another culture. The ultimate goal of such an approach, though, may be to enrich a nation's culture through contacting other linguistic and cultural space. In particular, Schleiermacher attempted to free the German literary language from French sway [8, p. 88]. The scholar reckoned that it is crucial to alleviate ethnocentric coercion that the translation practice entails anyway. The foreignising strategy helps restrict the domestication of all global cultural values propagated by the English-speaking world. Thus, this method allows looking at the object of translation from a new perspective than ever. The undoubted benefits of foreignisation include an opportunity to enrich the recipient's language with new lexical units adopted from the source text.

By drawing on the definitions of the domesticating and foreignising methods, it is reasonable to emphasize the ideological character of these adaptive strategies (imposing either foreign or target-language values on the recipient). The choice of strategy depends on extralinguistic factors (cultural, economic, political, historical etc.), translator's personal beliefs, and language means. We are going to explore which translation methods are employed to deliver realia as culture-specific lexical units into the Ukrainian language.

The assimilation method consists in reproducing semantic and stylistic functions of source-language realia by employing target-language analogues. Such a translation method is frequently used to translate everyday realia involving household items, clothes, food, drinks, monetary items, etc. The translation adequacy is not violated if the substitution of another culture-specific element for a corresponding target-language analogue brings about no deviations in the encoded message but provokes the equivalent psycho-emotional state in the addressee. A number of spectacular examples of English realia can be provided from film texts translated into Ukrainian.

“Pilates has been working out for you. I guess you do not seem so awkward” – “Ти не дарма ходив на бойовий гопак. Раніше ти був вайлуватим”. Pilates mentioned in the *Spy* film is particularly popular with German, British, and US population. In Ukraine, this physical fitness system is known but practiced to a smaller extent. The use of the culture-specific element is primarily tied to a joke encoded in the source film text. Accordingly, the Ukrainian translated text will be considered relevant if it features the same pragmatic effect on the recipient. Combat Норак (бойовий гопак), as a fitness martial art, is unique to the Ukrainian culture and hence is able to cause a reaction to be viewed as equal to the pragmatic power of the source message.

The next domesticating method employed is **interlingual transposition at the connotative level**. The point is to substitute a culture-specific element in the foreign text that functions rather in its connotative (associative) meaning than in the denotative (direct) one for another culture-specific element performing a similar function in the target language. For example, *“I can't even dress like a spy. Look at you and your tailored ... Everything is cut right. And I'm like a lumpy pumpkin sack dress” – “Я б навіть так одягнутися не змогла. От на тобі, все по фігурі, все до ладу. А на мені наче мішок з-під картоплі”.* The original message contains a lexical unit describing the heroine's appearance through comparison of her dress to a pumpkin. Though this vegetable is part of the Ukrainian cuisine, it is more typical of the American culture since it is used as the main attribute of Halloween. The tradition of colouring and decorating pumpkins in a frightening and scarring fashion to keep off evil spirits from home seems a bit nonsense, but indeed, it may be an implicit reference to some ugliness or plainness embodied in the collocation ‘pumpkin sack dress’ and emphasised with the epithet ‘lumpy’. As such, a lexical unit with an appropriate connotation in the Ukrainian cultural space ‘potato’ was chosen as a translation equivalent. The collocation ‘a potato sack’ (мішок з-під картоплі) delivers the addresser's idea clearly. Moreover, it should be noted that the Ukrainian sentence mentions no item of clothing. A sack dress is a loose unbelted dress taking no

particular shape on the figure. The connotative value of ‘bag’ equals to the value of ‘sack dress,’ which is emphasized in the given context.

The method of **contextual translation** is widely used in the reproduction of the English film text. Such a method involves finding the optimal equivalent in the target language, taking into account the context determined by the addresser. In order to ensure adequate translation of the encoded message, the semantic-stylistic functions of the culture-specific unit should be considered.

“What do you think I’m gonna do? Run over there and be like “Hey, I’m a crazy lady! Where’s the buffet? I’m from the Midwest. Where’s Blue Man Group?” – “Чи по-твоєму я мала забігти: Я кінчена американка! Де можна пожертви? Я – дівка-ковбойша! Де мої шкварки в майонезі?”. These lines demonstrate that the Ukrainian translation differs much from the source text, which is due to the difference in the author’s and the audience’s background knowledge to be taken into account when working on the film text.

So, the *Midwest* appeals to the stereotypes prevailing in American society that mistakenly associate this region with a farming and provincial lifestyle. For these reasons, the main character saying *“I’m from the Midwest”* shows herself as an uneducated and limited woman. On the contrary, the geographic location of the Midwest gives no information to the Ukrainian audience. Accordingly, the translator should find a contextual unit that would evoke the same stereotype in the addressee’s mind. An average Ukrainian possesses superficial knowledge of the American history and culture and hence sees a cowboy majorly as a shepherd living in rural areas of North America. Thus, the usage of ‘cowboy’ evokes the same conceptual image of a rural man encoded in the English film text.

Another culture-specific unit that cannot be literally translated in the target-language is the name of New York performers from *Blue Man Group* of which members are known for their non-standard scenic blue-newcomers. Since the glory of *Blue Man Group* did not go beyond the US boundaries, the translator decided to omit this name and instead introduced another culture-specific unit (mayonnaise), which in terms of context can be considered relevant and tied to the previous question: *“Де можна пожертви?”*

Thus, the domesticating approach encompasses three methods of translating realia: assimilation, contextual translation, and interlanguage transposition at the connotative level, all of which lead to finding a lexical unit that is specific to the target-language cultural background and corresponds to communicative intentions set by the author.

As mentioned above, the foreignising strategy aims at preserving foreign cultural elements of the source text in the target-language translation. Foreignisation requires the receiving audience to possess some background knowledge, as the addressee will be sent to diverse facts, concepts, or phenomena from other cultural spaces to interpret the encoded message correctly. We are going to explore what foreignising methods are employed to reproduce the English film text into Ukrainian.

Transcoding is a letter-for-letter or phoneme translation of the foreign lexical unit through the target-language alphabet, for example:

*“Hey, daddy! I made up a club. We are called **the Crescos**” – “Привіт, тату. Я створив клуб. Ми називаємося **‘Крескос’**”*

*“You are no longer an Auror” – “Ви більше не **авроп**”*

Both sentences have a lexical unit which denotes the concept unknown to the receiving audience. Since both cases do not envisage any equivalents in the target-language, it is reasonable to apply the transcoding method (transliteration), given that the context provides enough information to explain the encoded idea to the Ukrainian viewer.

The assimilation method is also an effective translation tool when it comes to the foreignising approach. This method is employed with the need to pick an equivalent that is not typical but familiar to the addressee. Thus, the original spirit of the source text is somewhat softened but not domesticated.

“*Burger King was booked up*” – “*МакДак був зачинений*”. Though both names refer to American chains of fast food restaurants, but McDonald's is more popular with Ukrainians (the opening of the first Burger King took place in 2017, while the film's release dates back to 2015). Accordingly, the decision to apply the assimilation method is well-grounded because the chosen lexical unit has the same semantic meaning and well understandable for the recipient. It should be highlighted, though, that the translation is partially incorrect, since the meaning of ‘booked up’ was conveyed as ‘closed’. In our opinion, a more relevant translation could have been as follows: “*У МакДак всі місця зайняті*”.

“*So this Orb has a real shine blue suitcase, Ark of the Covenant, Maltese Falcon sort of vibe*” – “*За цією сферою ганяються мільйони людей, немовби за якимось Священним Граалем*”. The source text mentions two names referring to different areas of knowledge. The Ark of the Covenant is a shrine of the Jewish people containing the stone tablets of the Testament with the Ten Commandments as a token of the agreement between God and Israel. *Maltese Falcon* is a 80-meter-long yacht, one of the largest private sailing yachts worldwide, built by Pleon Limited for the American investor, Tom Perkins. The translator decided to omit both names, since the Ukrainian audience is unlikely to have any idea about these things. Since both realia have the same connotation they can be considered synonymous, and hence, the omission is justified. However, the reference to religious issues was preserved and embodied in another religious lexical unit that is more familiar to the Ukrainian viewer.

“*I do a lot of reading. I read palms and maps...and I've read all of the Hunger Games*” – “*Я взагалі багато читаю, і по мапам читаю, і по долоням. Я перечитала всього Толкіна*”. The name of Suzanne Collins' trilogy *the Hunger Games* was substituted for the name of recognized English science fiction writer John R. Tolkien, who gained fame owing to its adventure cycles *Hobbit*, *The Lord of the Rings*, and *Silmarillion*. Such a drastic change results from the fact that *the Hunger Games* mostly target the youth audience and are barely recognized by the adult audience. Consequently, it is more sensible to appeal to Tolkien's personality in the translated text. Moreover, the speaker is viewed as an experienced reader with a great luggage of knowledge according to the source text, and unlike J. Tolkien, S. Collins has a less numerous bibliography at present, which proves the relevance of such a substitution.

As was demonstrated, the foreignising strategy involves the assimilation method, e.g. the substitution of a culture-specific element incomprehensible to the recipient for another lexical unit from the same addresser's background but known to the recipient. Such a method allows preserving the original spirit of the film but creates no cognitive barrier during intercultural communication.

Contextual translation with a contextual equivalent is actively used when foreignising the English film text provided that the source text contains a word or collocation the literal translation of which may result in distorting the author's idea. The following lines are from *The Guardians of the Galaxy*: “*I ain't waiting around for some humie with a death wish*” – “*Я не збираюсь чекати цього камікадзе*”. The original line contains a descriptive phrase, of which the literal translation would sound rather unnatural in the target language. For these reasons, the Japanese term ‘Kamikaze’, which in a broader sense refers to all voluntary pilots who take part in suicide attacks, was aptly introduced by the translator. The choice of this very unit foreignised the translation but helped save the pragmatic intentions.

Another example is the term created by science fictionist Philip K. Dick, whose novel served the basis for Stephen Spielberg's futuristic thriller *The Minority Report* – *pre-crime*. It denotes governmental interference aimed at preventing crimes that have not been committed yet. The plot revolves around a police institution that exists under ‘the Pre-Crime Program’ translated as ‘Програма профілактики злочинів’.

Calque as an adaptive translation method is the least frequently used. However, there are cases when the application of calque is the most appropriate approach. For example, the following line belongs to the American-British fantasy film *Fantastic Beasts and Where to Find Them*: “*Six shots of*

Gigglewater and a Lobe-Blaster, please” – “Шість шотів *Хохо-водички* та *Лобо-струс*, будь ласка”. Since the focus is put on beverages used in the fictional world, the target language cannot offer any equivalents. However, the morphological structure of these specific units shows that these neologisms were formed by merging two separate words. Accordingly, both terms are as a result of half-calque, since the first part is reproduced based on its semantics, and the other one, according to the association it generates.

As was shown above, the foreignising method explores part of the methods employed to translate realia. The choice of a particular method is determined by the context, extralinguistic parameters, the author's idea, as well as the characteristics of the potential recipient. However, the foreignising and domesticating approaches do not cover all possible interpretations of the culture-specific text because apart from these opposite methods, the complete eradication of cultural specifics is possible. Such a strategy is termed neutralization. In particular, it derives from the consistent use of hypernymic renaming and descriptive periphrasis, which both involve the use of a semantically neutral vocabulary for reproducing culture-specific words. The following examples are from the English film texts in which the colouring of culture-specific elements was erased through hypernymic translation:

“*There is no such thing as an ex-Marine*” – “*Солдат завжди буде солдатом*”. The translated lines have the name of troops generalised. *Marine* is a member of the US Marine Corps or the Royal Marines, who is specially trained for military duties at sea as well as on land. However, the Ukrainian translation provides general information about who the main character is. Such a translation decision is justified, since, firstly, the Ukrainian viewer is unlikely to be aware of the way the US military system is structured, and secondly, this makes the interpretation of the source text easier.

“*I was First Recon myself*” – “*Я сам починав у розвідці*”. This example contains *First Recon*, i.e. the 1st Reconnaissance Battalion, and marks the first division of the US Marine Corps. As in the above example, the Ukrainian addressee does not have a detailed image of the US armed forces, so it is reasonable to omit details when translating this lexical unit.

“*Think I felt like a shave tail Louie*” – “*Думаєш, я перелякався?*” This example demonstrates the justified application of neutralization when translating a cultural-specific unit. The descriptive phrase ‘a shave tail Louie’ consists of ‘shave tail’ (a so-called newly-formed junior lieutenant) and ‘Louie’ (a nicknamed lieutenant who is the lowest rated and the least experienced among the US Marine Corps officers). Both units refer to the US armed forces system but in somewhat implicit way. Provided that the Ukrainian recipient is ignorant about these facts, the most correct decision is to neutralize the specifics of the source text. However, with the idiomatic expression and the slangism in the core, it is crucial to look into the idea to be conveyed. Consequently, the use of verb ‘перелякався’ seems to be fully motivated.

Another conspicuous example of the hypernymic translation was made in *Guardians of the Galaxy*: “*No, not her, him! Learn genders, man!*” – “*Ні, не її, його! Вчи займенники, пеньок!*” The translator used the generalization method since it is vital to keep in mind that audio-visual restrictions also come into play during translation. This puts restrictions on scene timeframe above all. The original message emphasizes the significance of pronoun genders; however, the pronunciation of this line would have broken the timeframe; therefore, the generalization of this line can be viewed as well-grounded.

To sum up, the translation of English realia into Ukrainian in terms of adaptive strategies involves the application of a number of adaptive methods. The domestication is often applied through substitution, interlingual transposition, and contextual equivalent, as a result of which a culture-specific element is replaced with a translation analogue or an appropriate contextual equivalent. Foreignisation is used less actively than domestication and involves the use of such methods as transcoding, calcination, substitution and contextual translation. Moreover, a number of cases required employing the strategy of neutralization, which is an advance of hypernymic translation leading to the utter omission of realia, provided that the target recipient is unlikely to grasp the value of a culture-marked element due to its discrepancy in background knowledge.

The obtained results provide grounds for the longer-term study connected with further analyses of communicative and pragmatic factors as well as exploration of culture-specific information translated in terms of adaptive approaches.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горшкова В. Е. Теоретические основы процессоориентированного подхода к переводу кинодиалога : на материале современного французского кино : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.05, 10.02.20. Иркутск, 2006. 367 с.
2. Ефремова М. А. Концепт кинотекста: структура и лингвокультурная специфика: на материале кинотекстов советской культуры : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19. Волгоград, 2004. 185 с.
3. Лотман Ю. М. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Таллинн : Александра, 1973. 63 с.
4. Лукьянова Т. Г. Особенности переводческой адаптации культурно-специфических кинотекстов. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов.* Харків, 2012. № 1003. Вип. 70. С. 142–147.
5. Райхштейн А. Д. Национально-культурный аспект интеркоммуникации. *Иностранные языки в школе.* 1986. № 5. С. 10–14.
6. Слышкин Г. Г., Ефремова М. А. Кинотекст : опыт лингвокультурологического анализа. Москва : Водолей Publishers, 2004. 153 с.
7. Снеткова М. С. Лингвостилистические аспекты перевода испанских кинотекстов (на материале русских переводов художественных фильмов Л. Бунюэля “Виридиана” и П. Альмодовара “Женщины на грани нервного срыва”) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.05. Москва, 2009. 29 с.
8. Шлейермахер Ф. О разных методах перевода. *Вестник Московского университета. Сер. 9, Филология.* Москва, 2000. № 2. С. 127-145.
9. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. Санкт-Петербург : Симпозиум, 2006. 540 с.
10. Venuti, L. Strategies of Translation. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* / ed. By Mona Baker. London; New York : Routledge, 1995. 353 p.

РОЗДІЛ 2. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2:82-31

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-18>

НАРАТИВІЗАЦІЯ ГОЛОКОСТУ В ЧЕРНІВЕЦЬКОМУ ТЕКСТІ (ЗА РОМАНОМ М. ДУПЕШКА “ІСТОРІЯ, ВАРТА ЦІЛОГО ЯБЛУНЕВОГО САДУ”)

Горбач Н. В., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

horbachnathalia@gmail.com

У статті здійснено аналіз чернівецького тексту в романі М. Дупешка “Історія, варта цілого яблуневого саду” як сукупності урбаністичних елементів, що зумовлюють творення художніх образів роману й визначають читацьке сприйняття Чернівців. Матеріально- і духовно-культурні рівні тексту, з якими пов’язаний вияв гетерогенності міста як передумови діалогу культур, розглядаються з точки зору наративізації Голокосту.

Ключові слова: місто, текст, чернівецький текст, історія, пам’ять, Голокост.

THE HOLOCAUST NARRATIVIZATION IN CHERNIVTSI TEXT (BASED ON M. DUPESHKO’S NOVEL “THE STORY THAT IS WORTH THE WHOLE APPLE ORCHARD”)

Horbach N. V., PhD in Philology, Associate Professor

Zaporizhzhia National University

Zhukovsky Str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine

The focus on M. Dupeshko’s novel “The Story That Is Worth The Whole Apple Orchard” ensues from the necessity of analysis the urban text in modern Ukrainian literature, as well as the requirement of discovering of Holocaust as a part of traumatic experience of World War II in European social-humanitarian space.

The urban text, or the city text, means a group of signs, which are semantically organized according to their regard to the city phenomenon. Basing on V. Toporov’s study, we mention natural, material-cultural and moral-cultural structural elements in urban text, so we underline the city text’s possibility to open up in time.

This research represents the analysis of Chernivtsi text as a complex of urban elements that lead to creation of fictional characters and define the reader’s reception of Chernivtsi.

Chernivtsi text timeline is 1935–1993 with war and postwar periods accented. The imagological component is a major peculiarity of the city in the interwar time. Topographical, cultural, moral markers of Chernivtsi prove its multiculturalism and regard to the world cultural and economic space. The Soviet and Nazi periods are shown as a humanitarian disaster that ruins the European vibes.

In novel, the feature of Holocaust representation is not only the focus on victims’ fates, but also the creation of Chernivtsi vision as a territory of resisting. Due to documental sources – memories, investigations, historical photography and so on – the author gets an objective view. Person sphere of “retrospective” novel part – war and postwar periods – is believable due to forming a special person type in Chernivtsi, a representative of the frontier city.

During creating the urban text, the most essential feature is the implication of three narrators, who build social, cultural, political, ethnonational, architectonical context of Chernivtsi according to their time, age, social and gender positions. The presence of our coeval, who focuses on historical narrative and totalitarian problem in post-soviet society, is an important part of the paradigm of memory in this novel.

M. Dupeshko’s urban text shows the uniqueness of historical, cultural, social and political background of Chernivtsi. The accent on material-cultural and especially moral-cultural elements of text is very important for understanding the city. This helps not only to expand the semiotic space of urban text in modern Ukrainian literature and to serve the diachronic research in Chernivtsi text, but also become an essential part of Holocaust paradigm of memory in our literature. The heterogeneity of the city, as a forecast of cultural dialogue, is studied from the point of narrativization of Holocaust.

Key words: city, text, Chernivtsi text, history, memory, Holocaust.

Сучасна українська література позначена особливим тяжінням до урбаністичної проблематики, що закономірно зумовлено асимілятивними процесами сільської культури й переважанням культури міста у вітчизняному соціумі. Результатом цього, поряд із топографічно не конкретизованими або збірними образами міст у творах українських авторів, стала низка локальних міських текстів.

Враховуючи множинність визначень, текст розуміємо як “структурно цілісну та семантично завершену авторську працю, що становить зв’язну послідовність знаків” [1, с. 465]. Знаки, семантично організовані належністю до феномена міста, творять міський текст або текст міста. Будь-який урбанізований простір, за словами В. Топорова, “говорить до нас своїми вулицями, площами, водами, островами, садами, спорудами, пам’ятниками, людьми, історією, ідеями і може розумітися як гетерогенний текст, якому приписується певний загальний зміст і на підставі якого може бути реконструйована певна система знаків, реалізованих у тексті” [2, с. 274–275]. Але, виділяючи в міському тексті, за В. Топоровим, природні, матеріально-культурні й духовно-культурні структурні елементи, слід мати на увазі й можливість розгортання міського тексту в часі: “Реалізуючи стикування різних національних, соціальних, стильових кодів і текстів, місто здійснює різноманітні гібридизації, перекодування, семіотичні переклади, які перетворюють його в могутній генератор нової інформації. Джерелом таких семіотичних колізій є не лише синхронне розташування різнорідних семіотичних утворень, але й діахронія: архітектурні споруди, міські обряди і церемонії, сам план міста, назви вулиць і тисячі інших реліктів минулих епох виступають як кодові програми, що постійно заново генерують тексти історичного минулого” [3, с. 282].

Найвідрефлектованішим міським текстом в українській літературі є львівський текст, який сьогодні складають твори “Мальва Ланда” й “Танго смерті” Ю. Винничука, “Де твій дім, Одиссею?” Т. Гаврилів, “Мелодія кави у тональності кардамону” Н. Гурницької, “Флешка-2GB” Ю. Іздрика, “Адвокат із Личаківської”, “Привид із Вальної”, “Автомобіль із Пекарської”, “Різник із Городоцької”, “Коханка з площі Ринок” А. Кокотюхи, “Людвисар”, “Таємниця Єви”, “Візит доктора Фрейда”, “В’язниця душ” Б. Коломійчука, “Лемберг. Під знаменами сонця” А. Хоми тощо. За словами І. Булкіної, “Львів випереджає обидві столиці – і першу, і теперішню, і Харків, і Київ, не лише і не так словесною масою всього, що про нього вигадано, сказано й написано. За кількістю міських антологій, статей і монографій, та й просто за наявністю усвідомлених міських метатекстів Львів тримає першість” [4]. Але нині активно творяться й інші локативні тексти: київський (“Кохання в стилі бароко” В. Даниленка, “Андріївський узвіз” В. Діброви, “Місто з химерами” О. Ільченка, “Жінка його мрії” О. Ульяненко, “Післявчора” І. Цілик), харківський (“Депеш Мод” і “Месопотамія” С. Жадана), івано-франківський (“Фелікс Австрія” С. Андрухович, “Малхут” Остапа Українця), тернопільський (“Місто уповільненої дії” й “Пацики” А. Дністрового), рівненський (“Рівне / Ровно” О. Ірванця), ніжинський (“Тибет на восьмому поверсі” А. Дністрового) тощо. Одним із варіантів міського тексту є чернівецький текст, що у 2017 році поповнився творами Н. Гриценко “Місто пахло корицею й кремом Nivea. Чернівецький вінтажний альбом” й М. Дупешка “Історія, варта цілого яблуневого саду”.

Вивчення міського тексту і його локальних виявів як літературознавчої проблеми досить активне у вітчизняних дослідженнях С. Андрусів, О. Бровко, І. Вихор, Т. Возняка, А. Головачової, О. Гусейнової, Л. Лавринович, В. Левицького, Л. Оляндер, Я. Поліщука, Т. Тимошенко, О. Харлан, Ю. Черкашиної, М. Штогрин, М. Штолько та ін. Проте твір М. Дупешка, який здатен розширити семіотичний простір міського тексту в сучасній українській літературі, ще не був об’єктом літературознавчого аналізу, що й зумовило нашу увагу до нього. Метою ж нашого дослідження є аналіз чернівецького тексту як сукупності урбаністичних елементів, котрі, зумовлюючи творення художніх образів роману й визначаючи читацьке сприйняття Чернівців, є складником пам’яттєвої парадигми про Голокост.

У романі М. Дупешка “Історія, варта цілого яблуневого саду” моделюється образ Чернівців періоду 1935–1993 років, що умовно поділяється на три часові пласти. Початок твору співвідноситься з добою, коли місто в складі Північної Буковини належало Румунії; центральна частина повістує про долю міста періоду Другої світової війни, а завершальна, найкоротша, пов’язана з радянською історією Чернівців. До творення образу міста причетні три наратори – головний герой роману чернівчанин Павел Бачинський, його мати Марія й наш сучасник.

Саме крізь призму свідомості Павела Бачинського, якому на початку твору 15 років, постає соціальний, культурний, політичний, етнонаціональний, архітектонічний контекст Чернівців. Фабульний подієвий ряд твору організований за принципом оповідання в оповіданні: уже літній Павел Бачинський, з яким розповідач познайомився 1993 року, згадує своє життя на тлі міста, де “кінотеатр “Жовтень” був синагогою, де румунські няньки співали німецьким дітям українських коліскових, а жінки вперше дозволяли собі привселюдно купатися в Пруті” [5, с. 12], міста “...розкішних ресторанів, де кельнерки знали більше мов, ніж теперішні професори, а театральних труп було більше, ніж організованих злочинних груп” [5, с. 138], де в злагоді і порозумінні жили представники різних культур і релігій, а “слова переходили з мови в мову, з діалекту в діалект” [5, с. 12].

Загалом полікультурність як ключова характеристика Чернівців міжвоєнного періоду в романі М. Дупешка позначена відчутними імагологічними інтенціями: “Те, що люди різних національностей жили у тих Чернівцях майже без конфліктів, зовсім не означає, що це була якась суцільна мішанина. Зовсім ні. Румуни горнулися до румунів, євреї – до євреїв, українці – до українців, а німці – до німців. Це були чотири найбільші, приблизно однакові за чисельністю національні групи... А ще були вірмени і поляки, було з десяток турецьких сімей і трохи більше чеських, словацьких та мадярських. Росіян до 1940 року в Чернівцях майже не було.

Так ось, ці національні групи не лише святкували свої свята, співали свої пісні, говорили своєю мовою, вони й родичалися передусім між своїми. І такі родини, як моя, де батько – поляк, а мати – півнімкеня-півукраїнка, траплялися не дуже часто” [5, с. 51].

Завдяки національному походженню й етнорегіональній атмосфері формування особистості Павела – “хлопця з української гімназії, поляка за національністю, чий батьки крім польської й української – цими мовами розмовляли дома – змушували вчити насамперед німецьку...” [5, с. 51] – цей персонаж стає ідеальним для розгортання філософської антиномії *своє/чуже*, де *чуже* постає *іншим*, але не *ворожим*, де осягнення *іншого* є життєво необхідним для розвитку власної особистості, самоусвідомлення себе і своєї культури. *Іншого*, який, за Е. Левінасом, створює систему координат для розрізнення, що є ґрунтовнішим і глибшим, ніж аналіз і синтез. А ідея відповідальності за *іншого* “аж до спокути вчинків іншого” [6, с. 109] визначає етичну природу людини, метою якої є милосердя і любов до ближнього. Крізь призму цих почуттів сприймає Павел вторгнення війни в Чернівці: “Куди було тікати нам, нашій польсько-українсько-німецькій родині? Республіки Польщі не існувало, України теж, Німеччина перетворилася на Третій Райх. Куди було тікати місцевим євреям? А місцевим українцям, заради яких начебто й забрано Північну Буковину?” [5, с. 39].

Роман М. Дупешка дещо руйнує міф міжвоєнної “золотої доби” цього міста, у якому “тогочасний пересічний чернівчанин був жебраком, якщо порівняти його з теперішнім. А за Австрії чернівчани були ще біднішими” [5, с. 44]. До негативної економічної додається знижувальна ольфакторна характеристики міста, у якому “вулиці були значно більш залюднені, на кожній площі був ринок з усілякими свійськими тваринами, цибулями та часниками, рибою та ковбасами. А ще люди з сіл, які пахнули сіном і гноєм, землею і травою. А ще натуральний одяг з овечого хутра, коров’ячої чи свинячої шкіри... Міщани пахнули вогкістю своїх помешкань, чиновники – папером, пилом і цифрами з рахункових книг. Хоч автівок було вже багато, але в місті ще було достатньо й коней, а деякі румунські

селяни приїжджали до міста навіть волами. І не кожен тоді міг собі дозволити користуватися шампунями. Та коли чоловіки виходили на вулицю Флондор, то пахнули ваксою, так гарно було вичищене їхнє взуття” [5, с. 11].

Рідне місто Павела Бачинського має численні топографічні маркери: передмістя Садгора, що пізніше стане частиною Чернівців; гора Цецино на його західній околиці; готель “Брістоль”; унікальний будинок з левами, споруджений за проектом Ф. Сковрона; площа Герей; вулиці Бретяна, Мораріу, Флондор, Штефана Великого тощо. Культурний і духовний код міста й Буковини формують згадані в романі всесвітньо відомий німецькомовний поет Пауль Целан, його кузина поетеса Зельма Меербаум-Айзінгер, “буковинська Анна Франк”, яка у вісімнадцятирічному віці померла в “трудоному” таборі Трансїстрії від виснаження і хвороби; письменники Ольга Кобилянська й Ірина Вільде, Михайло Івасюк і його син композитор Володимир Івасюк та ін. Загалом же літературний “простір” тексту роману значно ширший: тут згадуються класики вітчизняної (Т. Шевченко й В. Стефаник, М. Хвильовий і О. Довженко) та зарубіжної (Г. Грасс) літератур, сучасна польська авторка Л. Осталовська і її “Акварелі” – твір про геноцид євреїв і зовсім малознаний геноцид ромів; алюзивно “присутні” Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, Е. М. Ремарк та ін.

Чернівці до початку Другої світової війни мисляться автором як європейське місто, що належить до світового культурно-економічного простору. Свідченням такої крос-культурної комунікації Чернівців у романі є світовий кінематограф (“у темряві кінотеатру “Скала” ... з’являється з набріоліненим волоссям та аристократичною усмішкою неперевршений Кларк Гейбл” [5, с. 6].) та реклама (“...величезними, майже метр заввишки, рекламними літерами на дахах навколишніх будинків. З одного боку площі виблискувала “NIVEA” – вишукані чернівчанки особливо любили пудру від цього бренду, фризери – креми для гоління, а віднедавна ввійшов у моду навіть крем для засмаги. На протилежному боці площі красувався “PHILIPS”, чії лампочки світилися майже у кожній чернівецькій оселі” [5, с. 5]).

Прихід радянської влади – людей “іншої цивілізації” [5, с. 59] – у творі емоційно оцінюється як загибель міста – “померло гарне європейське місто Чернівці” [5, с. 39]; “40-й став для Чернівців роком погибелі” [5, с. 53]. “Налетіла червона сарана, перетворивши європейське місто у забігайлівку для красноармейця” [5, с. 59], – резюмує політичну ситуацію Павел, який від руки червоноармійця втратив батька.

Остаточно руйнує атмосферу провінційного європейського міста передчуття війни : “Тітлер анексував Австрію, розвалив Чехословаччину, а це ж усе землі колишньої Австро-Угорщини, і в місті розуміли, що він може піти далі як на південь, так і на схід” [5, с. 31]. Важливо, що призвідцею війни, яка змінить політичну карту і соціальну структуру світу та обернеться гуманітарною катастрофою для мільйонів людей, у романі виступає не тільки Німеччина, але й СРСР: “На сході один тиран набирав сил, напуваючись кров’ю: майже 10 мільйонів заморено голодом, сотні тисяч вивезено на схід, інших розстріляно, зацьковано, замордовано. Другий тиран поки тішився новими землями” [5, с. 31]. Нацизм і комунізм мисляться автором як однаково неприйнятні ідеології, що призвели до масових злочинів та геноцидів. На цьому наголошують і дослідники пам’яттевої парадигми, які виступають за створення загальної європейської культури пам’яті, що охопила б усі вчинені у ХХ столітті злочини проти людства, центральними подіями європейської пам’яті повинні стати Голокост і сталінізм із його терором та ГУЛАГом. При цьому А. Ассман наголошує: “Пам’ять про злочини сталінізму не повинна релятивізувати пам’ять про Голокост. Пам’ять про Голокост не повинна тривіалізувати пам’ять про сталінізм” [7, с. 175].

Важливою для окреслення суспільно-політичної і духовної ситуації в місті напередодні й під час війни є художня обсервація тоталітарних режимів як знарядь насильства. Причина їх популярності в романі обґрунтовується Павелем Бачинським: “Люди за своїм первісним стадним інстинктом хотіли пристати до сильніших. Бути нацистом і бути комуністом серед простого люду стало модним” [5, с. 31]. Про цю ж “ідентифікацію з авторитетом” говорив ще

один видатний буковинець – психоаналітик і дослідник фашизму В. Райх: “Ідентифікація з владою, фірмою, державою, нацією і т. ін., яку можна виразити формулою “Я – держава, влада, фірма, нація”, конститує психічну реальність і є відмінним прикладом перетворення ідеології в матеріальну силу” [8]. Учений прийшов до невтішних висновків про латентну природу фашизму: “у основі фашизму всіх країн, народів і рас лежить безвідповідальність народних мас. Фашизм виникає в результаті тисячолітньої деформації особистості. Він міг би виникнути в будь-якій країні і у будь-якого народу. Він не становить характерну особливість німців чи італійців. Фашизм проявляється в кожному індивідуумі у всіх країнах світу” [8]. Він виховується суспільними інституціями, включаючи церкву, і тримається на переконаності особи у власній вищості за національною, соціальною, релігійною чи будь-якою іншою ознакою. Тож, не прихід до влади тирана спричиняє скочування країни до насилля, а внутрішній фашизм мас спонукає їх обирати потворні ідеології: «“Фюрер” може творити історію тільки тоді, коли структура його особистості відповідає особистісним структурам широких груп» [8].

Суть ідеології Третього Рейху розкривається Аріелем Капманом: “Вони прийшли по всіх інакших. Ти думаєш, Флоріне, що вони румунів не будуть чіпати? І румунів також, коли вони перестануть бути потрібні. Бо румуни теж не дуже схожі на істинних арійців. Такі потвори не можуть наїстися: спершу вони знищать нас, євреїв, потім перейдуть до слов’ян, потім до тих, хто пише лівою рукою, хто вірить в Ісуса Христа, хто танцює вальс, хто має неправильну будову тіла, хто носить червоне...” [5, с. 108]. Але саме геноциду єврейського населення, питома вага якого в полікультурному місті становила близько 30 % від загальної кількості жителів, присвячено у творі найбільше уваги.

Тема Голокосту найповніше розвивається в сюжетній лінії Павела й Дори. Невідомо, чи мав би цей роман, попри зворушливу історію платонічного кохання і знайомства, шанс у мирному житті, адже відчутним був соціальний розрив між ними (Павел – син коваля, родина якого хоч і була заможною, проте не могла дорівнятися до статків ювеліра Аріеля Капмана, батька Дори), але радянська, а згодом і німецька окупації Чернівців урівняли їхнє матеріальне становище. До того ж родина Дори, яка не встигає емігрувати за кордон (“прийшов Радянський Союз, і можливість для втечі зникла: з найкращої країни на планеті люди не виїжджають” [5, с. 48]), стає заручницею нової політичної ситуації.

Автор намагається дотримуватися історичної об’єктивності в художньому моделюванні довоєнного міського середовища й не приховує, що частина суспільства з приходом німецьких і румунських військ пов’язувала сподівання позбутися радянської влади. Але дії режиму румунського генерала Антонеску, союзника Гітлера, надзвичайно швидко довели неможливість їхньої толерації. На прикладі інтернаціональної родини дідуся і бабусі Павела, де він – українець, а вона – німкеня, М. Дупешко демонструє стрімкий крах суспільних ілюзій. Бабуся Герта, ніби передбачаючи майбутній сором своєї нації, відпочатку ненавиділа Гітлера за те, що той “псує репутацію німецького народу” [5, с. 100]. Дід Омелян же, прихильник старої Австро-Угорщини, мріяв про відновлення імперського порядку, а з ним – і повернення будівельного бізнесу, відібраного совітами. Та коли нова румунська влада за кілька днів розстріляла кількост євреїв, спалила синагогу, а згодом почала зводити стіни довкола чернівецького гетто, дід облишив мрію про будівельну справу, бо “що він будуватиме: концентраційні табори чи стіни гетто? ... Сім’я ... діда була не з тих, хто балюватиме, коли в річку скидають трупи сотень невинно розстріляних людей” [5, с. 100].

Важливим складником роману М. Дупешка є фемінний тип нарації, до якого автор вдається через форму щоденника матері Павела. Записи, які Марія почала вести з терапевтичною метою за порадою лікаря, переростають у свідчення про добу з суто жіночої точки зору. Так, уже в записі за вересень 1938 року Марія зізнається, що її мати вперше в житті соромиться свого німецького походження, і в родині, не змовляючись, уникають використання німецької мови, яка навіть попри жорстку політику румунізації Буковини впродовж 1919–1939 років зберігала свої позиції в багатонаціональному регіоні. Тобто маємо процес психологічного відторгнення мови, яка асоціюється з окупаційними діями й злочинами німецької влади.

Приклади такої психозахисної реакції витіснення німецької мови відомі й у реальному житті. Зокрема, поетеса Роза Ауслендер, також уродженка Чернівців, якій вдалося вижити в чернівецькому гетто, через пережиту травму Голокосту більше десяти років не використовувала рідної мови, перейшовши на англійську.

Щоденник Марії також стає і свідченням міжкультурної толерантності, яка культивувалася в родині не одне покоління: “Так уже в нашій сім’ї прийнято, що ми святкуємо обидва Різдва: і католицьке, і православне. Таку традицію започаткував мій батько. Одружившись з моєю матір’ю, він сказав, що в сім’ї будуть шанувати традиції обох родин. Тому ми співали й польські колядки, й українські, й німецькі” [5, с. 87]. Марія вільна від міжнаціональних упереджень, належність Дори до іншої культури й релігії вона не вважає перешкодою для стосунків зі своїм сином. Дора для неї – “чарівне створіння з очима вуглинками, і таким же смолисто-чорним волоссям. А ще з чудовими манерами та вихованням” [5, с. 87].

Думка про подібність природи радянського і німецького режимів, що неодноразово порушується в романі, унаочнюється через зіставлення в щоденникових записах Марії Бачинської злочинів обох систем, які сталися в один і той же день – 7 липня 1941 року. У той час, як в окупованих Чернівцях німці “показово розстріляли перших кількост євреїв. А тіла покидали у Прут” [5, с. 103], на Тернопільщині, поблизу Заліщиків, на мосту було підірвано сім вагонів із “ворогами” радянської влади. “Міст розвалився, вагони попадали в річку... Я не знаю, скільки у вагонах було людей. Кажуть, що близько тисячі. У вагонах не було фашистів. Там були поляки, українці і євреї” [5, с. 102], – фіксує Марія в щоденнику. В історії згадані автором події відомі як Заліщицька трагедія, жертвами якої стали ув’язнені внаслідок радянізації західноукраїнських земель. На початку війни людей із переповнених більше ніж удвічі тюрем спершу планувалося депортувати вглиб радянської території. Але стрімкий наступ німців завадив цим планам, і в’язнів Чортківської і Коломийської в’язниць у залізничних вагонах вивезли й підірвали на мосту через Дністер.

М. Дупешко творить образ Чернівців як території спротиву. Позицію несприйняття персонажами людиноненавистницької ідеології письменник передає різними способами – від висловлювань власної точки зору, яка йде врозрід із офіційною, до активної допомоги переслідуваним. Зокрема, як приклад таких дій автором наведено достовірний факт діяльності в Чернівцях Чилійського консульства на чолі з поляком Гжегожем Шимановичем. Дипломат допоміг близько 800 польським євреям, котрі в 1939 році знайшли притулок на Буковині, утікаючи з окупованої Гітлером Польщі, отримати чилійське громадянство й виїхати з Європи, коли над ними знову нависла загроза нацизму [див.: 9, с. 78–79]. Іншим зразком протидії і прикладом залучення в текст роману історичного матеріалу є діяльність “буковинського Шиндлера” – румунського адвоката і мера Чернівців у 1941–1942 роках Траяна Поповича. Саме завдяки йому близько 20 тисяч чернівецьких євреїв залишилися в місті, уникнувши “трудова” таборів Трансністрії. Т. Попович не лише не виконав наказу про депортацію своїх земляків, але й домігся в губернатора Буковини генерала Калотеску дозволу для 20 000 на роботу в Чернівцях. Первісно список мав складатися зі 100–200 осіб, але Т. Попович переконав чиновників, що життєдіяльність міста неможлива без значно більшої кількості людей, які є фахівцями в різних сферах (про це йдеться в спогадах Т. Поповича, фрагменти з яких уміщені в книзі С. Воронцова в авторському перекладі) [див.: 10, с. 102–108]. Оскільки про особу Т. Поповича, яка лише віднедавна ввійшла в історичний дискурс, залишається обмаль відомостей, М. Дупешко не обмежується сухим фактажем і вдається до домислювання: “Ходить така легенда, що Попович навмисне відімкнув від електрики будинок губернатора, повідомивши, що усунути несправність можуть тільки євреї, яких зараз зігнали у гетто” [5, с. 109]; “По місту навіть ходили легенди, що під ратушею є таємний тунель, який веде аж до Цецино, і що в тому тунелі Попович переховує тисячі євреїв” [5, с. 110].

Візуалізації описуваного періоду слугує апеляція автора до історичної фотографії: “У мережі можна знайти знімки німецького фотографа Віллі Прагера, на яких зображено євреїв, що

підмітають вулиці Чернівців” [5, с. 109]. Віллі Прагер – німець румунського походження, який під час війни працював тиловим фотографом. Частина його фото, що зберігаються в державному архіві м. Фрайбурга (Німеччина), доступна для перегляду в інтернеті. У тому числі й знімки, зроблені під час його приїзду як кореспондента румунських ЗМІ до Чернівців у липні 1941 та листопаді 1942 року. Попри те, що фотограф не фіксував дражливі моменти окупації, його знімки є документальним свідченням доби. Зокрема, на них зафіксовано зруйновані споруди, спалений дощенту “Темпль” – чернівецьку синагогу, ймовірно, “траянових” євреїв, які прибирають вулиці міста: “Зацьковані, втомлені обличчя викликають жаль, але можна припустити, що мітли, які вони тримають у руках, стали для цих людей шансом на порятунок” [5, с. 109].

Трагедія тієї частини чернівецьких євреїв, яким не вдалося вчасно виїхати з Чернівців, у романі втілена в образах родини Капманів. Дору та її батьків, що переховувалися в будинку Павела, було вистежено, матір убито при затриманні. Доля ж дівчини, яка після цього разом із батьком потрапила до гетто, а далі – в табір Трансністрії, до початку 1990-х років залишалася для Павела невідомою. Поштовою до відновлення пошуків Дори стає приїзд її молодшої сестри від другого шлюбу батька. Детективна історія порятунку Аріеля Капмана (з документами вбитого венеційського купця він перебирається за кордон) звучить, скоріше, як виняток з окупаційної долі євреїв. Доля ж Дори, яку було вбито при спробі втечі з Коло-Михайлівського табору, потверджує трагізм долі понад тисячі євреїв, знищених там. За авторською художньою версією, саме в цьому таборі загинула і вже згадувана раніше Зельма Меербаум–Айзінгер (хоча серед дослідників ведеться полеміка про місце розташування “трудового” табору буковинської поетеси).

Через історію Дори автор опосередковано розкриває травматичний характер пам’яті про Голокост. Негативний досвід індивідуального страждання тих, хто пережив трагедію, спонукає витіснити ці події зі свідомості: “Коли після війни я розмовляв з людьми, які повернулися до Чернівців із Трансністрії, вони були не надто говіркі. Вони ще довго жили у страху” [5, с. 109], – зауважує Павел. Тим більше, що до суто психологічного механізму “забування” пережитого додавалася здійснювана радянською владою насильницька ревізія подій Другої світової війни. Про один із її аспектів – ставлення до жертв Голокосту – у романі говорить фаховий історик: “Це важко собі уявити, та коли прийшла радянська армія, то робітників, які примусово працювали на гранітних копальнях, потім нашвидкоруч судили як посібників фашизму... судили євреїв із концтаборів” [5, с. 151].

Персоносфера “ретроспективної” частини роману – довоєнного і воєнного періодів – є переконливою з точки зору формування в Чернівцях особливого типу людської особистості як представника міста-фронтиру – обмеженого простору, в розумінні А. Холодної, “де різні культури вперше стикаються з “іншістю” (otherness) й сприймають, пристосовують або одомашнюють її” [цит. за: 11, с. 9]. Носіями цієї регіональної філософії екзистенції, за якими закріпилася назва *Nomo Bukowinensis* [див.: 12, с. 28], у романі постають родини Бачинських, Капманів та інші персонажі, для яких поліетнічні Чернівці стали школою толерантності, пошуку порозуміння й поваги до культури *іншого*.

Важливою ланкою пам’яттєвої парадигми в романі є присутність нашого сучасника, який об’єктивізує історичний наратив, викладаючи крізь призму власної свідомості історію життя Павела Бачинського на тлі міста. Лише наприкінці твору читач дізнається, що оповідач перебуває на “блокпостах ХХІ століття”. Тож війна на Сході України актуалізує намагання автора з’ясувати причини й механізми функціонування тоталітарних режимів, бо вона бачиться як наслідок консервації ідеалів, символів і міфів тоталітаризму в пострадянському суспільстві.

Отже, міський текст М. Дупешка в романі “Історія, варта цілого яблунового саду” підкреслює гетерогенність історичного, культурного, суспільно-політичного ландшафту Чернівців. Визначальним для сприйняття міста в письменника стає акцентування матеріально-культурних і, особливо, духовно-культурних елементів тексту, які здатні не

лише розширити семіотичний простір міського тексту в сучасній українській літературі, прислужитися діахронічному дослідженню чернівецького тексту, а й стати важливою ланкою пам'яттєвої парадигми про Голокост у вітчизняній літературі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / автор-уклад. Ю. Ковалів. Київ : ВЦ “Академія”, 2007. Т. 2. 624 с.
2. Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического : избранное. Москва : Издательская группа “Прогресс” – “Культура”, 1995. 624 с.
3. Лотман Ю. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : Языки русской культуры, 1996. 464 с.
4. Булкіна І. Lemberg, Lwów, Львів: міський текст Львова. URL : <https://krytyka.com/ua/articles/lemborg-lwow-lviv-miskyu-tekst-lvova> (дата звернення: 19.11.2018).
5. Дупешко М. Історія, варта цілого яблуневого саду : роман. Чернівці : Книги–XXI, 2017. 160 с.
6. Левінас Е. Етика і безконечність. Діалоги з Філіппом Немо / пер. О. Білий. Київ : PORT-ROYAL, 2001. 134 с.
7. Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой. Москва : Новое литературное обозрение, 2016. 232 с.
8. Райх В. Психология масс и фашизм. URL : <https://www.e-reading.club/book.php?book=47578> (дата звернення: 19.11.2018)
9. Szymonowicz Grzegorz. Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii: w 5 t. / red. K. Dopierała. Toruń : Oficyna Wydawnicza Kucharski, 2005. Т. 5 : S–Ż. S. 78–79.
10. Воронцов С. Буковинський Шиндлер. Книга з повітря Czernovitz (життя чернівчан на тлі часу та міста). Чернівці : Книги–XXI, 2017. С. 102–108.
11. Чорновол І. Релігія та культура на фронті. *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах* / ред. В. Грибовський. Дніпропетровськ : Герда, 2015. Вип. 4. С. 8–20.
12. Особливості буковинського пограниччя: історія культурного полілогу / Л. Антошкіна та ін. Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2010. 238 с.

УДК 811.161.2'38+81'366.5

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-19>

АНТИТЕЗА ЯК ОСНОВА ТВОРЧОЇ МАНЕРИ ДМИТРА ДОНЦОВА

Микитюк О. Р, к. філол. н, доцент

Національний університет “Львівська політехніка”

вул. Степана Бандери, 12, Львів, Україна

MykytyukStek@ukr.net

У творчій манері Дмитра Донцова полярні протиставлення (або антитези) є основним аргументаційним та актуалізаційним елементом. Аналізований матеріал допомагає усвідомити політичну ситуацію, скеровує читача в певне інформаційне русло. Авторські протиставлення завжди мають конотативний компонент, що дає змогу стати на певну ідеологічну позицію.

Ключові слова: антитеза, суспільно-політичне навантаження тексту, унаочнювальна характеристика, конотація, Дмитро Донцов.

ANTITHESIS AS THE BASIS OF DMYTRO DONTSOV'S CREATIVE MANNER

Mykytyuk O. R., Phd in Philology, Associate Professor

*Lviv Polytechnic National University
Stepan Bandera Str., 12, Lviv, Ukraine*

In the creative manner of Dmytro Dontsov the polar oppositions (or antithesis) are the main argumentative and actualizing element. The analysed material helps to understand the political situation, introduces the reader into a certain information direction. The author's oppositions always have a connotative component, which makes it possible to become a certain ideological position.

The current language situation is relevant to the study of the texts of the ideologue of Ukrainian nationalism, Dmytro Dontsov, since his sharp manner of expression makes it possible to understand clearly the characteristics of numerous political realities.

Purpose of the article: to consider the opposite attitudes in the texts "Nationalism", "The spirit of our past" and "Literary Essays" by Dmytro Dontsov. The target goal is supposed to accomplish the following tasks: to characterize the author's views through the prism of antitheses; to analyse the role of antitheses for reproducing of the socio-political load of the text; to find out the connotation of antitheses in the works of D. Dontsov.

Results. Antitheses as Dmytro Dontsov's world-view guidelines create meaningful contrast and thus conceptual emphasize on the opposite views of numerous cultural and political figures, reproduce the stylistic manner and the original colour of the language of the publicist. For example, *nationalism*, *national truth* in the texts of the thinker were actualized as an opposition to *liberalism* (which took notice of the interests of the masses), *democracy* (this doctrine implies the interests of the people as a crowd) and *socialism* (with the interests of the class).

The antithesis differentiation in the texts of the ideologue of Ukrainian nationalism is supported by the reference to specific surnames, which have absorbed in themselves the visual characteristics of political realities. For example, *good nationalism – not good nationalism*, *gradual nationalism – violent nationalism*, *nationalism of the enslaved – the nationalism of the ruling ones* – are explained on the basis of Drahomanov's views, who convinced that only peaceful methods can be used to educate young people, and that Russia of Nicholas I should be transformed into an equal and fraternal Federation of Slavs.

It is noteworthy that the texts of D. Dontsov reproduce the numerous moral principles of the human psyche. Therefore, an opposite attitude is made by *humanity* and *justice*, and – *merits* and *rewards*. The quote "*Nature does not know humanity and justice, she knows only merits and rewards*" should be a guideline for the current political life.

Dmytro Dontsov, in his works, constantly reasonably opposes *Ukraine* to *Russia*. Explaining what propagates *Bolshevism*, the author reproduces those factors that created the country. Thus *Russia* glorified absolutism and was creating a strong leading stratum, and in the minds of Ukrainians, the idea of an only obedient executor of another's will was brought up. The antithesis *Ukraine-Russia* is not only an appreciable characteristic, but also in the writer's works a marking sign that forms a position.

Conclusion. Owing to the outlook contrast, the texts of the thinker are an effective means of influence for the creation of national elite that is able to change the consciousness of society. The aphoristic and semantic capacity of D. Dontsov's antithesis emphases is now applicable for numerous political quotes.

Polar oppositional attitudes in the texts of the ideologue of Ukrainian nationalism always have a clear connotation. The analysed material helps to understand the political situation, introduces the reader into a certain information direction. The antitheses of Dmytro Dontsov ideologically confirm the state-building worldview of today's generations and actualize the nation-building language function.

Key words: antithesis, socio-political load of the text, visual characteristic, connotation, Dmytro Dontsov.

Лексико-семантичний зріз будь-якого тексту відтворює систему національних та суспільно-політичних поглядів автора. Тому надактуальним для теперішнього мовного стану є вивчення текстів ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова, оскільки його гостра манера висловлюватися дозволяє чітко зрозуміти шляхи формування української державності. Крім того, праці мислителя днаслідок історико-політичних подій (звинувачення у "буржуазному" націоналізмі за часів СРСР) було вилучено з українського простору, тому донині не були предметом детального мовознавчого аналізу. Відтак важливою є позиція політичного трибуна, який акумулює основні посили для українців щодо створення міцної держави та формування сильної особистості.

Актуальним є вивчення системи лексичного значення слова, яке є "актом інтерпретації фрагмента світу людиною; ... ментальною сутністю, здатною отримати своє власне буття тільки в людській свідомості", відтак має "енциклопедичний характер" [9, с. 18]. Різні аспекти лексико-семантичного наповнення слова є об'єктом вивчення структурної семантики [8, 22], лінгвістики тексту [6; 14; 16; 18; 21, с. 329–334], прикладної лінгвістики [4, 7, 13] когнітивної

лінгвістики [5, 20], прагмалінгвістики [1, 3, 17], етнолінгвістики [2, 9, 15] тощо. Усі ці дисципліни так чи так за предмет свого дослідження обирають найрізноманітніші характеристики суспільного світогляду та світосприйняття, що значною мірою аргументує сучасну політичну ситуацію. Отже, лексична семантика потребує нового осмислення і переосмислення у зв'язку з появою нових імен, що є фокусом епохи.

Серед реабілітованих прізвищ (після розпаду СРСР) знаковою є постать Дмитра Донцова, твори якого зазвичай є предметом розгляду літераторів, культурологів, політологів, філософів. Тому подією епохального значення є видання 10 томового зібрання творів Дмитра Донцова, що здійснив Науково-ідеологічний центр ім. Д. Донцова (керівник – Олег Баган). Хронологічно-тематичний аспект цього видання дозволяє проаналізувати мовні факти як свідчення тогочасних подій та відтворити авторську картину світу.

Вперше за об'єкт мовного дослідження взято твори Дмитра Донцова. З'ясовано, що лексико-семантична канва текстів ідеолога українського націоналізму творить самобутню мікросистему, у якій найпереконливішим аргументом творчої манери автора є антитези.

Мета статті: розглянути опозитивні відношення в текстах “Націоналізм”, “Дух нашої давнини” та “Літературна есеїстика” Дмитра Донцова. Відповідно до мети **завданням** статті є: 1) схарактеризувати погляди автора крізь призму антитези; 2) проаналізувати роль антитези для відтворення суспільно-політичного навантаження тексту; 3) з'ясувати конотацію антитез у творах Д. Донцова.

Лексико-семантичні особливості тексту завжди відтворюють історичне тло, суспільні обставини, політичні реалії, що впливають на читача. Особливо це стосується науково-публіцистичних та публіцистичних текстів, які інформаційно налаштовують певну “політичну оптику”. “Картина світу як продукт пізнавальної діяльності людини формується на основі цілісної лексико-семантичної системи мови, знань, надбаних людиною завдяки власному і суспільному досвіду” [19, с. 22].

Світоглядні орієнтири Дмитра Донцова мають вагоме увиразнення за допомогою антитез, що творять змістовий контраст і в такий спосіб концептуально увиразнюють протилежні погляди численних культурно-політичних діячів, відтворюють стилістичну манеру та самобутній колорит мови публіциста. Наприклад, *націоналізм, національну правду* у текстах мислителя актуалізовано крізь призму антитези до *лібералізму* (що зважав на інтереси маси), *демократизму* (ця доктрина передбачає інтереси народу як юрби), *соціалізму* (з інтересами класу). До цього протиставлення великий публіцист додає ще й *паціфізм, гуманітаризм, анархізм* (як роди *лібералізму*) та *провінціоналізм* (рід *демократизму*). Висновкує головний ідеолог українського націоналізму так: “Всі вони були в різкій опозиції до ідеї державности” [12, с. 47].

Націоналізм та соціалізм (як стрижневі ідеологеми) автор протиставляє не лише як номени, а й за допомогою розлогого уточнення, бо, за твердженням Д. Донцова, *націоналізм* передбачав *формування політичної нації, повний розрив з Росією, відсторонення від духового комплексу Московщини, негацію соціалізму*. Така позиція автора є антитезою до “*гермафродитського*” світогляду “*тодішнього демосоціалістичного українського провідництва*” [12, с. 20].

Метою Дмитра Донцова було сформувати могутнє покоління борців, тому першою основою націоналізму ідеолог вважає необхідність *зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії*, а така риса протиставлена *духовому “кастратству”* [12, с. 164]. Метафора (*духове кастратство*) є аргументаційним елементом тексту та відтворює позицію публіциста. Автор підсилює ідеологію українського націоналізму ще одним протиставленням: *стремління до боротьби та паціфізм нашого провансальства* [12, с. 164]. Українське провансальство як течія, що не усвідомлює державотвірних прагнень, є предметом постійної критики політичного трибуна. Наприклад, аналізуючи “Самостійну Україну”, Д. Донцов позитивно оцінює книжку, бо вона належить “до тих немногих голосів, що рвали з *провансальством*,

кличучи до *націоналізму*” [12, с. 147]. Антитезові відношення *провансальство – націоналізм* згодом унаочнені іншою опозицією *національна ідея – кволе провансальство* [12, с. 155].

Антитезове розмежування в текстах політичного мислителя підкріплене зверненням до конкретних прізвищ, які ввібрали в себе увиразнювальні характеристики політичних реалій. Наприклад, для Донцова український *націоналізм* має власні самобутні риси, а для Драгоманова і Грушевського патологічним станом є непримиренність українського і неукраїнського *націоналізмів* [12, с. 34]. На думку Драгоманова, Україна має право бути лише провінцією Росії з деякими культурними та соціальними відмінностями, тому входить в антитезу поняття *націоналізм – драгоманівщина* [12, с. 164].

Варто наголосити, що суть *драгоманівщини* (за Дмитром Донцовим) – це спільність у рисах зі *здетенованим демократизмом*, який дбає про “продукцію і кусник хліба замість могутності країни, її чести і з’єднання національної території” [12, с. 168]. Привертає увагу модифікатор *здетенований*, який не лише вмотивує сутнісні ознаки явища, а й емоційно показує ставлення автора до зазначеного поняття. Тексти ідеолога українського націоналізму засвідчують уживання лексеми *драгоманівщина* лише з негативною конотацією. Протистояння між поглядами Донцова та Драгоманова підсилюють антоніми *український – неукраїнський* та апелювання до займенників *свій – чужий*, що є смислотворчими елементами тексту.

Предметом скрупульозної характеристики Дмитра Донцова є не тільки лексема *драгоманівщина*, а й погляди Драгоманова, що актуалізують авторські антитези. Наприклад, у розумінні Драгоманова “*національство*” (тобто *націоналізм*) є чимось темним. Натомість цій лексемі протиставлено “*фантазмагорію провінціональних Вольтерів*” [12, с. 42]. Відтак в опозиційні відношення (чи антитезу) уходять *націоналізм та інтернаціоналізм*, в іншому випадку – *націоналізм та космополітизм*, а з позицій соціалістів протиставлено *націоналізм та соціалізм* [12, с. 44]. У численних працях Д. Донцов критикує ідеї Драгоманова, який не уявляв собі України без Росії, не мислив категоріями націєвірними, не усвідомлював, що політична нація повинна мати власну територію, людей та (щонайважливіше) владу. Д. Донцов пояснює, що в основу поділу Росії Драгоманов “*поклав не національну, а територіальну засаду*” [12, с. 61]. Відтак антитеза *національне – територіальне* – це відтворення політичної суті України як безнаціональної одиниці, позбавленої керівної еліти. Крім того, позиція Драгоманова – це добробут та спокій “найбільшого числа людей”. Аби пояснити неможливість цієї ідеї, мислитель протиставляє *національство ідеї всесвітнього гуманізму* [12, с. 52].

Поняття *націоналізму* в Дмитра Донцова наповнено численними уточнювальними характеристиками. Наприклад, *націоналізм добрий – націоналізм недобрий, поступовий націоналізм – насильницький націоналізм, націоналізм поневолених – націоналізм пануючих*. Усі модифікатори пояснено знову ж таки крізь призму розуміння Драгоманова, який розвинув думки кирило-методіївців, що лише мирними методами хотіли виховувати молодь, а Росію Миколи I вважали за можливе перетворити на рівноправну і братерську Федерацію Слов’ян. Унаслідок такої позиції Драгоманова українство мало повірити, що є два *націоналізми – добрий і недобрий, поневолених і пануючих*. Далі Драгоманов твердить: “Завданням українського націоналізму (“*поступового*”) було побороти “внутрішньою ідейною правдою” – “*насильницький націоналізм*” [12, с. 89].

Прикметно, що політична психіка радянства відтворена також антитезою, бо, з одного боку, це – *канібальський шовінізм*, а з іншого – це стрибок до *сантиментально-солодкавого плазунства перед чужою ідеєю* [12, с. 91]. Антитеза Д. Донцова (*егоїстичне мислення – естетичне мислення*) підкріплена ще й сатирою, бо начебто українське радянство має прискорити “духовне переродження” московського народу, який має змінити своє “*егоїстичне*” мислення на “*естетичне*”, перейти від “*брехні*” до “*правди-істини*” [12, с. 91]. І як висновок знову антитеза: “Ясно, що “коли один нарід організовує взаємні відносини... *фізичною силою кулака*, а другий *моральною силою внутрішньої правди*”, то вони зговоритися не можуть” [12, с. 91].

Термінологія Дмитра Донцова – це суцільне антитезове увиразнення, що засвідчує всеохопність та інтелектуалізм теоретика націоналізму. У полі його зору *філософія національного волюнтаризму*, що знає волю нації до чину (тобто це – “примат ідеалу, стремління до його здійснення”). Як опозитивні явища автор розглядає провансальську філософію, що зорієнтована на конкретне “я”, “ти”, “ми” (це – “примат теперішнього”) [12, с. 47]. Чільне місце в текстотворенні автора посідає термін *нація*, бо *націю як ціле* Д. Донцов протиставляє *нації як механічної збиранини* [12, с. 170]. Тому антитеза автора стосується політики соціалістичного народництва, метою якого є “не визволити націю, лише об’єднати людськість в одну соціалістичну спілку” [12, с. 96].

У досліджуваному матеріалі *демократизм* (це за Д. Донцовим – *егоїзм збірний*) автор пояснює протиставленнями, бо *щастя одиниці* є антитезою до *щастя для всіх*, сьогодні протиставлено до *завтра*, *інтереси теперішнього покоління та його добробуту* опозицією йдуть до *категоричних наказів наших славних діячів*, що дбали про майбутнє [12, с. 49].

Прикметно, що тексти Д. Донцова пояснюють численні моральні засади людської психіки. Відтак полярне протиставлення творять *лексеми гуманність й справедливість та заслуги й винагороди*. Цитата “*Природа не знає гуманності й справедливості, вона знає лиш заслуги й винагороди*” [12, с. 186] має стати дороговказом для теперішнього політичного життя.

Неймовірно переконливо за допомогою антитези Дмитро Донцов змальовує вади демократичної інтелігенції: “*Замість відданості отчизні – боротьба з “шовінізмом”, інтернаціоналізм і космополітизм* всяких відтінків. *Замість пошани до пам’яти предків – відраза до них* як до “руїнників” (козаків) і “головорізів” (князів і гетьманів). *Замість войовничого духу – пацифізм і бажання пристосуватися до всякої сили*. *Замість гордості й непокірливості – згідливість, потульність і крутість*” [10, с. 23]. Афористичність та правдивість цієї цитати унаочнює і сьогоднішні вади політичної ситуації в Україні.

Варто наголосити, що, змальовуючи тип запорожця в О. Стороженка, великий публіцист зіставляє *права та обов’язки*, пояснює, що для кандидата на посаду провідника потрібні не тільки *прикмети фаховості*, а протиставляє це обов’язковим *вартостям його як людини* [11, с. 333]. А щодо довершення великого, то надважливим є *не сила чи тілесна витривалість, а бистрість, міркування, враження, судження* [10, с. 49].

Щодо найголовнішого – формування України як нації – автор переконаний, що протиставленням до “*малоросійської*” *ніжності* має бути *зачіпна любов посідання*, а “*поки теореми – не стануть аксіомами, догмами; “соромливість” – не обернеться в “брутальність”, а безхребетне “народолюбство” – в агресивний націоналізм; – доти не стане Україна нацією*” [12, с. 202–203].

Аргументовано в текстах мислителя пояснено ідеал нації, яким є *не земля, кусень чорного хліба та спокій*, а крізь антитезу розгорнуто думку, що це *експансія, організованість, власновладство* [12, с. 218]. Тому наша національна ідея має бути *всеобіймаюча, виключна, яскрава, потрібна акція і воля до влади* та в протиставленні до неї йде *спочинок і уживання* [12, с. 219]. Навіть економічну енергію нації сковує філософія, що “*стремить не до влади, не до організації, а до виживання і добробуту*” [12, с. 215].

Особливим та незвичним є розмежування людей на різні протилежні полюси. Саме “*двоподіл*”, який присутній у творах Г. Сковороди, І. Вишенського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, О. Теліги, став причиною чи не найбільшої злоби проти націоналізму. Автор зазначає, що всі перелічені письменники, та й взагалі всі поети львівського “Вісника”, ділили людей за духовою природою на протилежні категорії: на “*шляхтича*” – і “*мужика*”, “*козака*” – і “*свинопаса*”, *лицаря* – і “*плебея*”, *патріота* – і “*дядьків отечества чужого*”; *борців* – і “*партачів життя*”, *героїв за націю* – і “*німих, підлих рабів*” (це “*грязі Москви*”) [12, с. 24]. Саме такий поділ, за переконанням Дмитра Донцова, має довершити велику місію України, яка йде від апостола Андрія: “*На диявола – хрест, на ворога – шабля*”, що передбачає духову і фізичну царину життя.

Актуальною до сьогодні є оцінка нашого “народолюбства”, де, з одного боку, *революціонери з патріотизму; бунтівники з глибоким культом держави; ті, хто найбільше цінував організований колектив*. З іншого боку – це *патріофоби з бунтарства, бунтівники, що схиляються в бік анархізму, ті, що понад усе цінували “приватні інтереси своєї дзвіниці”, певної людини чи “їх механічно зліпленої цілості”, “народу” чи “кляси”* [12, с. 58]. Відтак позитивно (та негативно) марковані компоненти показують схвалення (несхвалення) автора, формують прихильне (засуджувальне чи навіть відразливе) ставлення в читача.

Постійно аргументованим у працях Дмитра Донцова є протиставлення *України та Росії*. Пояснюючи, що пропагує *большевизм*, автор відтворює ті чинники, що творили країну. У *Росії* – це *культ власної державности, імперіялістичний розгін, дух комбативности, завойовництва, расової вищости*, натомість антитезою є творення *України*, де влада намагалася *знеславити й зогидити все, що давало силу нашому національному організмові: всі славні спогади минулого, шляхетну гордість вільного народу, його завзяття, предківську мудрість, власну правду* [10, с. 6]. Відтак *Росія* уславлювала абсолютизм та творила сильну провідну верству, а у свідомості українців виховувалася ідея лише слухняного виконавця чужої волі. Антитеза *Україна – Росія* – це не лише оцінна характеристика, а й у текстах публіциста маркувальна ознака, що формує націєтвірну позицію.

Конотативної оцінки в текстах Дмитра Донцова набувають навіть тварини. Наприклад, цитуючи Сковороду, мислитель протиставляє *левів котам*, а *жаб – орлам*, бо “там, де *льви* оберталися вдачею в *котів* або приймали їх до свого товариства, – там вони хутко летіли вниз з гієрархічної драбини... Там, де натуральні *коти* удавали з себе *львів* (як у випадку нашої егалітарної інтелігенції), там, де *жаби* думали собі виквакати те, що здобували не в багні, а в повітрі *орли*, там наступала катастрофа” [10, с. 51]. Цитування і знання Сковороди присутнє на численних сторінках твору, оскільки афористика українського мандрівника співзвучна з текстами великого публіциста.

В іншому випадку, розмірковуючи, що таке історія, автор пояснює, що провансалець розуміє її як поступове вдосконалення, розвиток ідей, перемогу *людського над звірячим* [12, с. 30] (чергова антитеза: *людське – звіряче*). Прикметно, що пояснюючи можливість / неможливість щодо співжиття різних рас (ідея Драгоманова), Д. Донцов протиставляє *верблюда коню, лиса курям, вовка теляті*: “Чи це завдання легко виконати, як помирити *верблюда з конем*, чи, напр., *лиса з курми*, або *вовка з телям*, – над цим правовірні драгоманівці не задумувалися” [12, с. 32].

Поодинокими випадками у працях Д. Донцова в опозитивні відношення входять конкретні предмети. Приміром, критикуючи раннього Франка, автор пише: “Франко протиставляв мечеві “*вила*” і “*стайню*”” [12, с. 134].

Антитезові приклади автор підсилює переконливими метафорами, наприклад, *духове кастратство, канібальський шовінізм, безхребетне народолюбство* (що дотично розглянуто в тексті статті). Також метафорично відтворено моральні якості людей, тому маємо: *туга за вилами і гноєм та втеча від спокою*. “Провансалець, який *тужить за вилами і гноєм*, за “мирною селянською країною”, навіть не підозріває, що людина вищих рас *не шукає спокою, а тікає від нього, його не потребує, і ним погорджує*” [12, с. 128]. *Туга – гнів, мир – війна, щиросердне хотіння – примус* – ці антитези – це суть патосу українських державотвірних процесів, бо “життя це не лише *туга*, але й *гнів!* Не лиш *мир*, але й *війна!* Підставою українського відродження було *щиросердне хотіння*, а не *примус*” [12, с. 205].

Висновки. Антитези є стрижневими домінантами всіх творів Д. Донцова та індивідуальними маркерами, що виконують аргументативну та активізаційну функцію. Авторські протиставлення творять своєрідне “вістря”, змушують читача звернути увагу на конкретні відмінності між політичними реаліями, детально проаналізувати описувану ситуацію.

Аналізований матеріал неодноразово потверджує, що численні антитези творять смислове навантаження текстів. Крізь призму опозитивних відношень автор формує поняття

націоналізму та інших термінів, моральних якостей людей (часто вводяться для наочності персонімен, назви конкретних предметів чи тварин тощо). Завдяки світоглядним протиставленням тексти мислителя є дієвим засобом впливу на формування національної еліти, яка здатна змінити свідомість суспільства. Зрештою, афористичність та семантична місткість антитезових увиразнень Д. Донцова сьогодні надається для численних політичних цитат.

Полярні опозитивні відношення в текстах ідеолога українського націоналізму завжди мають чітку конотацію, бо з одного боку – це позитив, а з іншого – негатив. Упадає у вічі, що навіть найконкретніші предмети (наприклад, *меч – вила*) та терміни з атрибутивними модифікаторами (приміром, *просоветський демократизм*) набувають емоційного забарвлення.

Антитези Дмитра Донцова ідеологічно утверджують державотвірний світогляд сьогоднішніх поколінь та актуалізують націєтвірну функцію мови.

Перспективою дослідження матеріалу є відтворення тенденції вживання антитези та інших стилістичних явищ у різних за часом написання творах автора; виявлення лінгвостилістичних особливостей філософських, культурологічних, політичних творів публіциста; виокремлення лексико-семантичних явищ не лише на рівні синхронії, а й на рівні діахронії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт. Москва : Наука, 1988. 341 с.
2. Барилова Г. К. Українська етнолінгвістика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2011. 228 с.
3. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.
4. Бідюк Н. М., Комочкова О. О. Основи прикладної лінгвістики: вступ до спеціальності : навч. посіб. Хмельницький : ХНУ, 2017. 191 с.
5. Біскуб І. П. Філософія, суспільство, мова : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 224 с.
6. Богдан С. К. Методи й методика лінгвостилістичних досліджень : методичні рекомендації для студентів-філологів. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 28 с.
7. Васенко Л. А. Вступ до прикладної лінгвістики : навч. посіб. Харків : Підручник НТУ “ХПІ”, 2014. 228 с.
8. Ващенко В. С. Українська лексикологія. Семантико-стилістична типологія слів. Дніпропетровськ : ДДУ, 1979. 126 с.
9. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія, 2-е вид., випр. і допов. Київ : Логос, 2004. 284 с.
10. Донцов Д. Дух нашої давнини. Львів–Київ : Накладом Юрія Криворучка, 2011. 160 с.
11. Донцов Д. Літературна есеїстика / відп. ред. і упоряд. О. Баган. Дрогобич : Відродження, 2009. 688 с.
12. Донцов Д. Націоналізм. Вінниця : ДП “ДКФ”, 2006. 236 с.
13. Дубічинський В. В. Основи загального та прикладного мовознавства : навч.-метод. посіб. Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 220 с.
14. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. Київ : Академія, 2009. 264 с.
15. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика. Нариси. Київ : Довіра, 2007. 262 с.
16. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2006. 338 с.
17. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах : автореф. дис. ... д-ра. філол. наук : 10.02.01; 10.02.02. Харків., 2001. 32 с.

18. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2008. 423 с.
19. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша : автореф. дис. ... д-ра. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1997. 32 с.
20. Нестерова М. Н. Когнитивистика: истоки, вызовы, перспективы : монография. Сумы : Университетская книга, 2015. 334 с.
21. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2011. 844 с.
22. Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принцип семантического описания лексики. Москва : Наука, 1986. 240 с.

УДК 821.161.2:82 – 94: 81'42

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-20>

РЕЦЕПЦІЯ ПОСТАТЕЙ МИТЦІВ У “СПОГАДАХ” ДМИТРА ПАВЛИЧКА

Стадніченко О. О., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

stadnichenko-1@ukr.net

У статті розглядаються особливості рецепції постатей українських письменників у сучасній українській мемуарній прозі на прикладі книги Д. Павличка “Спогади”. Визначено, що спогади Д. Павличка є не просто твором особистісного характеру, а аналітико-мемуарним осмисленням життя одного покоління з усіма його позитивами, больовими точками, тріумфами і трагедіями.

Ключові слова: мемуаристика, література non-fiction, спогади, інтертекстуальність, метатекст.

ARTISTS' FIGURES RECEPTION IN “RECOLLECTIONS” BY DMYTRO PAVLYCHKO

Stadnichenko O.O., PhD in Philology, Associate Professor

Zaporizhzhia National University

Zhukovsky Str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine

The book “Recollections” by Dmytro Pavlychko in four volumes published in 2015-2018 is considered. The author of the article points out that the book is a synthetic combination of memoirs, where the writer appeals to his life's comprehension of his first steps to present time. A lot of attention in the book is paid to highlighting writer's relations with his numerous contemporaries; writers and public-political figures of the period from the end of 1940th to our days. The writer's vision of Ukrainian history of 1940th is examined especially in details.

The article describes the features of the artists' figures reception, in particular, Mykola Bazhan, Olexander Dovzhenko, Oles Honchar, Iryna Wilde. It is noted that the author analyzes the achievements and creative failures of his colleagues-writers and devotes much attention to the disclosure of their tragic fate in a totalitarian system.

It is determined that Dmytro Pavlychko's memories can be considered as a metatext with elements of intertextual signs, quotes, reminiscences, allusions, motifs etc.

Actuality of the article is determined by an increasing scientists' attention of the end of XX – beginning of XXI century to non-fiction literature and also by deep interest in recreation of its characters especially of contradictory XX century, its real figures, in particular writers, statesmen and historical background when all events took place and when acting people and the writer himself were hostages of recollections.

The book “Recollections” by Dmytro Pavlychko has documentarily publicistic nature. In every essay that is unconnected with other essays, the writer as though strings the stories about his life, his development as a poet and public figure and factors that were crucial for formation of his outstanding personality. Through the writer's personal perception one can see the tragic Ukrainian history of XX century.

Key words: memories, recollections, non-fiction, intertextuality, metatext.

Ще донедавна література non-fiction не ставилася поряд з белетристикою і перебувала на маргінесах літературного процесу. На початку ХХІ століття ситуація кардинальним чином змінилася. Як і в Європі ще в другій половині ХХ столітті, в Україні документалістика, мемуаристика стають популярними, і до них відчувається підвищена увага. Л. Гінзбург зауважувала, що “література нашого часу, очевидно, переживає період розімкнених кордонів – чому свідченням наявний скрізь підвищений інтерес до документальності” [2, с.6].

Літературознавець К. Танчин указує на те, що “в духовний світ людини нового тисячоліття увійшли образи видатних державотворців, військових діячів, представників науки і мистецтва, людей, що своїм талантом, натхненною працею, видатними досягненнями славили народ, стали своєрідним еталоном людства” [6, с.5]. На підтвердження попередньої думки наведемо оцінку Г. Клочека: “Читач переситився белетристикою, відвернувся від прози, що будувалася на вигаданих сюжетах, його більше зваблювала література документа, факту. Він їй більше довіряв. До того ж не забуваймо, що десь з кінця 60-х років через різні причини художня література врешті-решт здала свої позиції як одноосібна й позаконкурентна “королева мистецтва” [3, с. 337].

А О. Галич слушно зауважує: “Якщо спробувати простежити динаміку творчих пошуків зарубіжних і вітчизняних письменників, то можна помітити (хоча б із публікацій у періодиці), як стрімко зростає у світі питома вага документальної літератури. На зміну белетристиці, побудованій на художньому узагальненні, домислі, приходять література документа й факту” [1, с. 4]

“Мемуаристика в її кращих проявах забезпечує дивовижний *ефект присутності людини* в тому чи тому історичному часі й просторі. В її світлі доба, подія, факт, особа стають для читача ближчими, “своїшими”. Мимоволі до сприйняття активно підключається його особистий (і “книжний”) досвід, пізнавальний і моральний. Через паралелі, аналогії чи контрасти сприйняте стає чинником його свідомості, мовби його особистим переживанням” [4, с. 34].

Стаття присвячена дослідженню “Спогадів” Д. Павличка як зразка мемуарної літератури поч. ХХ століття. Актуальність цієї статті зумовлена посиленою увагою науковців кінця ХХ – поч. ХХІ ст. до літератури *non-fiction*, а також поглибленим інтересом до поетики відтворення в ній образів доби - особливо суперечливого ХХ століття, реальних постатей, зокрема письменників і державних діячів, історії, на тлі якої все відбувалося і заручником якої були дійові особи спогадів і сам автор зокрема.

“Спогади” видатного українського письменника, громадського діяча Дмитра Павличка побачили світ у чотирьох томах, більшість з них присвячена висвітленню його стосунків з колегами по перу, зі старшими за віком письменниками, на долю яких випали складні перипетії ідеологічно заангажованого ХХ століття, з політиками і громадськими діячами, які й складають багатогранну мозаїку подій того непростого часу.

У цій книзі на передньому плані, ясна річ, образ автора: його емоції й переживання, злети і падіння, успіхи й невдачі, плани і реальність, друзі й недруги, здійснене і нездійсненне – і все це крізь призму історії та її впливу на особистість.

Найбільше уваги автор приділяє створенню спогадових нарисів про різних людей, але не описових, портретних, а аналітичних. Автор володіє даром наратора і в той же час уміє прикувати увагу читача до окремих деталей, які часто стають вирішальними в рецепції постаті того чи іншого. І не тільки тому, що з них довідуємося щось нове, а тому, що бачимо, як автору – очевидцю чи сучаснику тих подій – удається глибоко поринути у психологію тієї чи іншої особистості, пояснивши чи розкривши питання, які залишалися білими плямами в чийсь історії життя. Це великою мірою стосується постатей письменників, які часто були не такі прості, як здавалося.

У першій книзі “Спогадів” є розповіді про багатьох письменників, зокрема про І. Франка, А. Малишка, О. Гончара, М. Рильського, О. Довженка, Ірину Вільде, А. Головка, М. Бажана, О. Коломійця та ін.

У нарисі про Миколу Бажана автор намагається пояснити, як склалася його доля як митця. Він нагадує, що у 1930-х роках Бажан не був репресований, але його поему “Сліпці” та ще деякі вірші потрапили під шквал критики, ганьби, у них були знайдені прояви українського націоналізму. Бажан урятувався тим, що на деякий час виїхав до Грузії і там зайнявся перекладом “Витязя в тигровій шкурі” Шота Руставелі. Автор наводить слова М. Бажана про свою втечу від арешту: “Ніхто не знає, де тебе смерть чекає! Знаєш, Дмитре, смерть ходила за мною перед війною і на війні, але спіймала мене в мирний час” [5, с. 239]. Д. Павличко пише, що цю метафору зрозумів тоді, коли прочитав статтю Миколи Бажана, опубліковану 13 грудня 1947 року в газеті “Радянська Україна”: “Проти націоналістичних перекирвань у сучасній науці про історію України”. Незабаром автор прочитав брошуру М. Бажана “До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології” і дізнався про його найтяжчий гріх. На схилі літ М. Бажан, терзаючись муками сумління, сам розповів про свій гріх. Як згадує Д. Павличко, М. Бажан несподівано сказав: “Я хочу висповідатися вам. Відчуваю, що ви знаєте про мій страшний переступ. Я рятувався від смерті тим, що розвінчав як націоналістів моїх друзів Яновського, Рильського і Сенченка. Комуністична партія змусила мене написати найганебнішу антиукраїнську статтю...” Я перебив Бажана: “Знаю, все читав!” А він сказав: “Але не знаєте, що моя мати, умираючи, прокляла мене. Сказала: «Усе прощаю тобі, але й по смерті не прощу того, що ти зрікся своєї дружби з Яновським»” [5, с. 241].

Д. Павличко, аналізуючи тодішні реалії, намагається дати оцінку тому, що сталося: “Трагедія Бажана була в тому, що він нічого не вмів робити як-небудь. Свій страх він маскував супокоем академіка, свою неправду – академічною широтою знань. Неук такого злочину нездатний виконати. [...] Він намагався очорнити, сплюндрувати, облили брудом велетенський материк української національно-визвольної історії та культури від літопису Величка до Рильського й Хвильового, від нашої козацької до унерівської державності. Якби все те, що в статті Бажана наречено ворожим націоналізмом, випало з нашої національної пам’яті, ми стали б духовними каліками, першими за тупістю манкуртами ХХІ ст.” [5, с.243]. Наприкінці автор нарису зазначає, що було б варварством принижувати М. Бажана, акцентувати на якійсь специфічній сановницькій прикметності його характеру, але втаювати його страждання, малювати благородними фарбами не треба. Він переконаний, що на долі Бажана московська влада залишила тавро, але не знищила його могутній, європейського рангу талант.

Не менш цікавим є спогадовий нарис про Олександра Довженка. Д. Павличко був особисто знайомим із видатним майстром кінематографу, зустрічався з ним багато разів і розумів, у чому полягає трагедія митця. “Що й казати, я любив Довженка за те, що він не відмовився од свого українства і платив за це страшну ціну – демонстрував любов до Сталіна і сам себе зачаровував пророчими візіями перемоги комунізму на всій землі. Цей чоловік розп’яв себе на хресті широкій любові до України і нищої покори перед кривавою диктатурою Сталіна” [5, с.181]. Автор переконаний, що геніальність Довженка діяла і за збереження національного духу України, і за його покалічення в умовах сталінщини.

Особливі стосунки були в Д. Павличка з О. Гончарем. Цьому присвячено нарис “Іди за мною!”. Їх пов’язувала творча дружба, яка базувалася на спільності поглядів та політичних уподобань. Але оскільки О. Гончар був старшим, його світоглядні позиції були сформовані в інший час, до того ж давалися взнаки негативні наслідки компартійної критики його творчості, то інколи траплялися розбіжності чи непорозуміння у ставленні до деяких ідеологічних настанов. Як сталося, зокрема, з виходом О. Гончара з комуністичної партії уже в 1990 році під тиском письменників І. Драча, Р. Лубківського і самого Д. Павличка. Була майже конфліктна ситуація. Автор нарису наводить слова О. Гончара: “Для мене це нелегке завдання. Я вступав до партії на фронті. Тоді партія була антифашистською, ми, солдати. Всі хотіли бути комуністами” [5, с.1153]. Гончар уголос роздумував про те, що Тичина і Рильський, напевно,

не змогли б перебігти, якби жили тепер, до іншої партії. На що Д. Павличко йому дуже різко відповів. “Після того Олесь Гончар написав заяву про вихід з партії, пославшись на молодь, яка влаштувала на Хрещатику масове голодування на бетоні, табір у шатрах, що протестував проти компартійної влади...” [5, с.153].

Але незважаючи на різні моменти в стосунках, загалом Д. Павличко йому дає досить об'єктивну характеристику: “Пекло його життя, на мою думку, було набагато страшнішим за муки ув'язнених дисидентів. Я називав і завжди називатиму Олесь Гончара ув'язненою совістю ув'язненого народу. Ця совість ніколи не замовкне, говоритиме навіть тоді, коли ми нарешті станемо вільними. Адже пам'ять про рабство є найкращим вартовим свободи” [5, с.156].

Невипадково звертається автор спогадів до зображення й осмислення постаті української письменниці Ірини Вільде у нарисі “Ірина Вільде (Нанашка)”. Добре відомо, що постать Ірини Вільде посідає окремішне місце в історії української літератури ХХ століття. Для когось вона митець соцреалізму, але тільки дехто здогадується при причини її трагедії як письменниці. Д. Павличко зазначає, що Дарина Дмитрівна Макогон недаремно взяла собі такий псевдонім, оскільки “слово *Vilde*, що означає українською *дика, буйна, одержима*, прийшло у свідомість письменниці ще тоді, коли вона була дитиною. В її псевдонімі розкрита характеристика її вдачі, а разом з тим це знак спорідненості з європейською культурою” [5, с.204]. Автор нарису згадує, що “визволителів зі Сходу називала «мазгаями», тобто москалями, а надмірно відданих радянській владі, фальшивих галичан і буковинців – «хрунями»”. А про примітивних українських патріотів казала: “Це ті, що на шевченківських вечорах виступають і кажуть: «Хай живе геньо Тарас!» Тобто не геній, а Геннадій Тарас” [5, с.205-206]. На думку, Д. Павличка, трагедія Ірини Вільде полягала в тому, що її життя зачнене найжорстокішими роками ХХ століття, що вона не діждалась великого часу – відновлення української державності 1991 року. “Вона не зможе сама повикреслювати із своїх творів тих речень, що були написані на догоду цензорів” [5, с.208].

Для “Спогадів” Д. Павличка характерні основні риси мемуарної літератури: наявність екзистенційної проблематики, сповідальність, яка зумовлює особливий настрій мемуарів, суб'єктивність, “кінематографічність”, специфічний спогадовий потік свідомості, рельєфність, наявність яскравих епізодів, портретних характеристик, ремінісценцій, аналіз подій, які довелося пережити, з погляду сьогодення, традиційність викладу думок і т.д.

Спогади Д. Павличка – про його життя та життя багатьох людей, з якими зводила доля, не тільки про великих і видатних, а й про невідомих і безіменних. Саме тому вони і є яскравим прикладом панорамності й масштабності, яка досягається завдяки присутності поряд з образом автора багатьох людей, які так чи інакше до нього причетні. А оскільки сам автор є людиною неординарною і високоінтелектуальною, то у своїх власних судженнях чи переосмисленнях якихось подій особистісного чи суспільного характеру він опирається на думки, цитати відомих людей, які так чи інакше з'ясовують ситуацію. Саме тоді його спогади перетворюються на метатекст з елементами інтертекстуальних знаків – цитат, ремінісценцій, алюзій, мотивів та ін.

Цей твір спонукає читача не просто до його прочитання, а до аналізу прочитаного, зіставлення з уже відомим раніше, до бажання з'ясувати окремі деталі, оскільки він є не просто особистісного характеру, а аналітико-мемуарним осмисленням життя одного покоління з усіма його позитивами, больовими точками, тріумфами і трагедіями.

Зважаючи на таку багатогранність досліджуваного твору, зазначимо, що надалі можна виявити окремі аспекти його дослідження в контексті розвитку сучасної української мемуаристики, зокрема розглянути його з точки зору ролі образу автора, особливостей поетики, вивчення шляхів усвідомлення автором і представниками його оточення української національної ідентичності та національно-патріотичної спрямованості цього твору загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза перспективи: монографія. Луганськ : Знання, 2008. 200 с.
2. Гинзбург Л. О психологической прозе. Москва : Intrada, 1999. 413 с.
3. Клочек Г. Энергія художнього слова. Кіровоград : Ред.-видавн. відділ Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. Володимира Винниченка, 2007. 448 с.
4. Коцюбинська Михайлина. Історія, оркестрована на людські голоси: екзистенційне значення художньої документалістики для сучасної української літератури. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 70 с.
5. Павличко Дмитро. Спогади. Київ : “Ярославів вал”, 2015. 488 с.
6. Танчин К. Я. Щоденник як форма самовираження письменника: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06. Тернопіль, 2005. 20 с.

УДК 821.161.1

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-21>

**ПРАВОСЛАВНАЯ АГИОГРАФИЯ
И РОМАН ЕВГЕНИЯ ВОДОЛАЗКИНА “ЛАВР”**

Чорний І. В., д. філол. н., професор

*Харківський національний університет внутрішніх справ
пр. Льва Ландау, 27, м. Харків, Україна*

Статтю присвячено творчості сучасного російського письменника Євгена Водолазкіна, зокрема його роману “Лавр” (2012). Розглянуто жанрову природу твору, який можна вважати спробою створення літературно-художнього житія. Проведено паралелі між романом і низкою агіографічних пам'яток (переважно православних), що дозволило дійти висновку, що образ головного героя є збірним, а його життєва історія – це узагальнене життє, що включає основні сюжетні компоненти, найбільш типові для агіографії.

Ключові слова: неісторичний роман, агіографія, життє, інтертекст, алюзії.

**ORTHODOX HAGIOGRAPHY
AND THE NOVEL OF EVGENIY VODOLAZKIN “LAVR”**

Chorny I. V., Doctor of Philology, Professor

*Kharkiv National University of Internal Affairs
Lev Landau av., 27, Kharkiv, Ukraine*

The article is devoted to the works of modern Russian writer Evgeniy Vodolazkin, in particular, to his novel “Lavr” (2012). The genre nature of the work, which can be considered as an attempt to create a literary and artistic saint’s life, is examined.

The study of the novel “Lavr” shows that the author, proceeding from brining his attention to the question of portraying “different types of Russian holiness”, constructs the character and biography of his hero based on more than a dozen of hagiographic texts. These texts are mostly Orthodox, although there are some excursions to the lives of the Saints, glorified by the Western (Catholic) church.

Vodolazkin takes from the saint’s lives either certain situations with a plot, taking Lavr through the analogous trials, or some kind of behavioral features of the Saints, giving the same ones to his marvelous doctor. These are typically postmodern plays with the hero and the reader. The creation of the hero takes place in the eyes of the reader, who also must participate in the “construction”, which requires some preparation, involving at least partial acquaintance with Orthodox hagiography.

In most cases, the author himself points to the sources, giving the names of almost all Saints, resembling Lavr, and if desired, the reader may refer to the original sources in order to clarify the writer's intention for himself.

The parallels between the novel and a number of hagiographic monuments (predominantly Orthodox) are carried out. The main hagiographic text used to create the image of the hero of the novel “Lavr” was the saint’s life of the

Reverend Arsenius the Great. Like his holy patron, Vodolazkin's character possesses an enormous erudition and avoids the secular glory. We also find the parallels at the end of the real and fictitious Saints' lives. And even in death, Lavr wants to become like Arsenius the Great, who ordered to profane his body.

Along with Arsenius the Great, an important place in the fate of the hero of the Vodolazsky's novel is played by St. Christopher, in honor of which the grandfather of the young Arsenius was named. St. Christopher in the novel "Lavr" is an Orthodox Saint, inseparably linked with Russian folklore.

The motive of the wild beast tamed by the Saint is quite common in both Orthodox and Catholic hagiography. In the same manner the Saints Jerome of Stridonium and Gerasimus of the Jordan tame the lions. An episode with a tamed wolf we find in the biography of the Catholic Saint Francis of Assisi. The Russian Saints Sergius of Radonezh and Seraphim of Sarov are on friendly terms with the bears.

The two names which belonged to the hero between his adolescence and old age, Justina and Ambrose, send us to the holy lives of the Saints Cyprian and Justina, as well as Ambrose of Mediolanum. The mentioning of one more Saint's name Simeon the God-receiver is connected with the hero's journey to Jerusalem. The story about the salvation of the loose woman by at the price of his own reputation is found in the saint life of Saint Vitalis of Alexandria, which served as the source for the story about rescuing the sinned girl Anastasia by Lavr.

Studying the text of the novel "Lavr" by E. Vodolazkin allows us to conclude that the image of the main character is a combined, and his life story is a generalized saint life, which includes the main plot components that are most typical of hagiography.

Key words: non-historical novel, hagiography, saint life, intertext, allusions.

Анализ исследований по этой проблеме. Роман Евгения Водолазкина "Лавр", изданный в 2012 году, стал одним из заметных литературных явлений современной российской словесности. Книга была удостоена нескольких престижных премий. Её выход вызвал пристальный интерес читателей, критиков и литературоведов, отметивших прежде всего оригинальность жанровой формы произведения. Сам автор назвал свое сочинение "неисторическим романом", хотя в тексте есть прямые указания на время, когда происходят события "Лавра" (XV век). При этом хронотоп здесь довольно размыт, охватывая время от Александра Македонского до 80-х годов XX века, а пространство – от Вологодчины и Псковщины до регионов Ближнего Востока.

Изучению жанровой природы "Лавра" посвящено несколько литературоведческих работ, среди которых в первую очередь следует выделить статьи Т. С. Владимировой, А. Д. Маглий, Н. Г. Махиной и М. М. Сидоровой. Исследователи справедливо указывают на сложность сюжетно-композиционной и пространственно-временной организации романа, отмечают его связь с древнерусской литературой и прежде всего агиографией. Вместе с тем более углубленное изучение житийного интертекста произведения существенно расширило бы представления как о поэтике романа Водолазкина "Лавр", так и об особенностях освоения агиографического жанра современной художественной литературой.

В данной статье мы рассмотрим особенности отражения в романе Евгения Водолазкина "Лавр" житийного интертекста, выяснив его генеалогию, указав на ряд агиографических источников, которыми мог пользоваться автор при создании произведения.

Говоря о художественных особенностях своего романа, Е. Водолазкин отмечал сходство "Лавра" с древнерусскими текстами, в которых практически не было вымысла: "Выдуманного там очень мало. В основных позициях все это соответствует древнерусским реалиям. Я жил в этих вещах тридцать лет. С одной стороны, я показываю разные типы русской святости. Но с другой – я просто пытаюсь понять, что связывает меня, нынешнего, и меня, скажем, двадцатилетнего, если ученые установили, что за семь лет меняются все клетки человеческого тела. В романе общее – это верность любви, верность тем заповедям, которые герой юношей воспринял от своего учителя, верность тому опыту, который в процессе жизни приобретался" [4]. Конкретных источников, которыми пользовался романист при написании, он не называет: "Герой вырос из десятков такого рода людей, существовавших в Древней Руси. Одного прототипа нет. Это герой древнерусских житий, древнерусских сказаний, летописей, хронографов. Все они влились в моего Лавра и стали его литературными предками" [1].

Исследователи, единодушно подчеркивая связь "Лавра" с житийной литературой, как правило, ограничиваются лишь указанием на некоторые явные параллели с агиографическими

текстами. Так, Т. С. Владимирова, справедливо отмечая, что “Водолазкин использует только сюжетные элементы жития, а не повествовательные стратегии” и “на страницах “Лавра” мы не найдём ни прославления Бога, ни благодарственных речей творцу за то, что он даровал миру такого праведника” [1, с. 25], упоминает “Житие Сергия Радонежского” как явный источник рассказа о дружеских отношениях юного Арсения с животными. Н. Г. Махинина и М. М. Сидорова, характеризуя приемы воссоздания Водолазкиным местного колорита, полагают, что романист обращался за историческими деталями к древнерусским текстам – “летописям (Псковской, Белозерской), патерикам (Синайскому, Киево-Печерскому), житиям святых (Арсения Великого, Симеона и др.)” [11, с. 273].

Изучение романа “Лавр” показывает, что автор, исходя из поставленной перед собой сверхзадачи изобразить “разные типы русской святости”, “конструирует” характер и биографию своего героя на основании более десятка агиографических текстов. Преимущественно православных, хотя имеются и некоторые экскурсы в жития святых, прославленных западной (католической) церковью. Водолазкин берет из житий либо определенные сюжетные ситуации, проводя Лавра через аналогичные испытания, либо какие-то поведенческие особенности святых, наделяя такими же своего чудо-лекаря. Это типично постмодернистские игры с героем и с читателем. Сотворение героя происходит на глазах читателя, который тоже должен участвовать в “конструировании”, для чего нужна некоторая подготовка, предполагающая хотя бы частичное знакомство с православной агиографией. В большинстве случаев автор сам указывает на источники, называя имена почти всех святых, с которыми “схож” Лавр, и при желании читатель может обратиться к первоисточникам, чтобы прояснить для себя писательский замысел.

Основным агиографическим текстом, послужившим для создания образа героя романа “Лавр”, стало житие преподобного Арсения Великого, память которого православная церковь отмечает 8 мая. В честь него герой был крещен и имя Арсений становится главным для чудо-лекаря на протяжении всей жизни. Как бы ни назывался он в тот или иной отрезок своего земного бытия, автор обращается к нему как к Арсению. Так же, как и его святой патрон, персонаж Водолазкина обладает огромной ученостью и так же бежит мирской славы. “Но чем большая слава окружала Арсения, – говорится в житии, – тем больше он скорбел духом, потому что сердце его не лежало ни к славе, ни к богатству, ни к суетной мирской похвале” [8, IX, с. 248]. Аналогично поступает и чудо-лекарь, не задерживаясь подолгу на одном месте, чтобы не впасть в соблазн гордыни и не забыть об обете, данном умершим Устине и сыну. Смирненное поведение Арсения Великого в александрийском монастыре, доходящее до самоуничтожения, напоминает жизнь Лавра при псковском Иоанно-Предтеченском монастыре. Обоих Арсениев отличает и тяга к уединению, любовь к безмолвию. Жизненным девизом Лавра, которому он неуклонно следует, становится крылатая фраза Арсения Великого: “Много раз я сожалел о словах, которые произносили уста мои, но о молчании я не жалел никогда” [8, IX, с. 268].

Наконец, находим параллели и в финалах реального и вымышленного святого. Многие критики неоднозначно восприняли концовку романа Е. Водолазкина, когда толпа почитателей усопшего Лавра, привязав к ногам трупа лекаря веревки, волочет его к болоту. Однако то же происходит и с Арсением Великим, завещавшим похоронить его так: “Привяжите к ногам моим веревки и выбросите меня за гору” [8, IX, с. 267]. В местности, где доживал свои последние дни чудо-лекарь, не было гор, поэтому Лавр и выбрал иное место упокоения: “Когда я покину мое тело, им же согрешил есмь, не церемоньтесь с ним особенно. Привяжите к ногам веревку и тащите его в болотную дебрь на растерзание зверям и гадам” [3, с. 433]. То есть и в смерти он желает уподобиться Арсению Великому, который велел предать свое тело поруганию, чтобы умалиться перед лицом Господним, показать собственное ничтожество, избежав всенародного поклонения его праху. Такое поведение было в традициях православных святых. Аналогичные распоряжения относительно своих останков отдали

митрополит Киевский Константин I (+1159), преподобный Нил Сорский (+1508), ссылавшиеся в волеизъявлениях именно на завещание Арсения Великого.

Наряду с Арсением Великим важное место в судьбе героя романа Водолазкина играет и святой Христофор, в честь которого назван был дед юного Арсения. Примечательно, что память этого святого чествуют на следующий день после памяти Арсения Великого, 9 мая. Таким образом, дед и внук связаны не только узами крови, но и близостью святых покровителей. Думается, имя для старого знахаря было выбрано не случайно. Святой Христофор, как мы узнаем из его житий, обладал ярко выраженным дуализмом. По одним (православным) источникам, он имел уродливый облик и был звероликим, псоглавцем, обладая диким, неуравновешенным характером, который усмирился после принятия им крещения. “О сем преславном мученике, – говорится в его житии, – рассказывают нечто странное и необыкновенное, будто он имел песью голову и происходил из страны людоедов. Когда одним комитом он взят был на войне в плен, то не обладал даром человеческой речи” [8, IX, с. 289]. Другие источники, преимущественно западные, католические (“Золотая легенда” Иакова Ворагинского), описывают Христофора человеком высокого роста и большой силы. Трудясь перевозчиком, однажды он на собственной спине перенес через реку самого Христа и был им крещен. Отсюда его имя – Несущий Христа. Точно так же, в заплечной котомке носит внука дед. Причем и в отрочестве, и в старости (уже только в воображении завершающего жизненный путь Лавра): “Когда мальчик утомлялся, дед сажал его в сумку за плечами. Он нес его домой, и от мерного шага Христофора глаза мальчика слипались. Ему снилось, что он стал птицей харадром. Взвев на себя чужие язвы, он взлетает в поднебесье и развивает их над землей” [3, с. 409]. Несомый дедом Лавр преображается во Христа, берущего на себя человеческие грехи и спасающего людей.

Старик-травник Христофор стал для внука проводником как в профессию лекаря, в мир знаний, так и в большой мир вообще. “Еще ему (маленькому Арсению. – И. Ч.) нравилась икона святого мученика Христофора, висевшая под образом Спасителя. В ряду строгих русских икон она смотрелась необычно: святой Христофор был песьеголовцем. Дитя часами рассматривало икону, и сквозь трогательный облик кинокефала мало-помалу проступали черты деда. Лохматые брови. Пролегшие от носа складки. От глаз растущая борода. Проводя часть времени в лесу, дед все охотнее растворялся в природе. Он становился похожим на собак и на медведей. На травы и на пни. И говорил скрипучим древесным голосом” [3, с. 20]. Святой Христофор в романе “Лавр” – это православный святой, неразрывно связанный с русским фольклором с его лешими, кикиморами и водяными. “Растворившийся в природе” дед научил внука слушать природу, любить и понимать ее, обращаться с травами и общаться с диким зверьем. Не случайно с ними в одном доме живет волк, прежде спасенный людьми, а затем отдавший за них жизнь. Арсений–Устин–Амвросий–Лавр также постепенно приходит к растворению и слиянию с природой. Как в детстве волк, так в старости бок о бок с героем живет медведь, прирученный отшельником.

Мотив укрощенного святым дикого зверя довольно распространен как в православной, так и в католической агиографии. Так, приручают львов, сначала исцелив их (от ран или удалив из лапы занозу), святые Иероним Стридонский и Герасим Иорданский. Эпизод с прирученным волком находим в жизнеописании католического святого Франциска Ассизского. С медведями дружат русские святые Сергей Радонежский и Серафим Саровский. Кроме того, преподобный Сергей общался и с птицами. Ушедший в монастырь, а затем и в скит Лавр более всего схож с Сергием Радонежским – любимым святым учителя Евгения Водолазкина, академика Д. С. Лихачева, отмечавшего, что в эпизодах общения преподобного с животными “сверхъестественный момент относительно невелик. Это вообще одна из особенностей русских житий святых” [9, с. 9]. Отсутствие “сверхъестественного момента” характерно и для жития Лавра. “Поняв, что отказаться (от подношений пациентов. – И. Ч.) невозможно, Лавр стал делиться пищей с птицами и животными. Он разламывал хлеб надвое и распахивал руки, и на его руки садились птицы. Они клевали хлеб и отдыхали на его теплых плечах. Овсяную

кашу и репу обычно съедал медведь. Он никак не мог найти подходящей берлоги для сна, и это отравляло ему жизнь. Приходя к Лавру, медведь жаловался на морозы, отсутствие питания и свою общую неустроенность. В самые холодные дни Лавр пускал его в пещеру погреться, призывая гостя не храпеть во сне и не отвлекать его от молитвы. Само же их соседство Лавр предлагал ему рассматривать как меру временную. В самом конце декабря медведь все-таки нашел себе берлогу, и Лавр вздохнул с облегчением” [3, с. 411-412]. Описание чудес немного иронично, отчего повествование больше напоминает сказку, а сам Лавр похож не на христианского святого из жития, а на фольклорного лешего из русских сказок или, как подчеркивает автор, на собственного деда Христофора, который “растворился в природе”.

Слияние героя и природы под конец его земного существования подчеркивается и последним из четырех имен, которыми он звался на протяжении своей долгой жизни. “18 августа, когда Амвросий принимал большую схиму, было днем святых мучеников Флора и Лавра. С этого дня Амвросий стал Лавром. Старец Иннокентий сказал из отходной кельи: Хорошее имя Лавр, ибо растение, тебе отныне тезоименитое, целебно. Будучи вечнозеленым, оно знаменует вечную жизнь” [3, с. 401]. Из жития святых Флора и Лавра мы узнаем, что по профессии братья были каменщиками, но обладали и даром исцеления. Так, они вылечили сына языческого жреца, поранившегося на строительстве храма; “Святые Флор и Лавр со слезами начали молиться Богу о том, чтобы Он исцелил юношу и просветил не только его телесный глаз, но и душевные его очи. После усердной молитвы они осенили больной глаз юноши крестным знаменем, и глаз немедленно зажил, сделался совершенно здоровым и так же хорошо видел, как и прежде. Вследствие такого чуда уверовал во Христа не только исцеленный юноша, но и отец его, языческий жрец” [8, XII, с. 316]. В православной традиции святые Флор и Лавр, кроме строительства, также покровительствуют ветеринарам, то есть являются целителями, как и герой романа.

Два имени, которые носил герой между юностью и старостью, Устин и Амвросий, отсылают нас к житиям святых. Собственно, Устин – это производное мужское имя от женского Устина, принадлежавшего трагически скончавшейся невенчанной жене героя, что, в свою очередь, требует обращения к житию священномученика Киприана и святой Иустины (Юстины). Память их чествуется православной церковью 2 (15) октября. Из жития Иустины мы узнаем, что эта благочестивая девушка посвятила свое девство Христу и неукоснительно избегала скверны. Понуждаемый влюбленным в нее молодым аристократом Аглаидом, языческий жрец и чернокнижник Киприан всячески пытался склонить Иустину к отношениям с одержимым страстью парнем. “Иустина имела обычаем каждую ночь возносить молитвы ко Господу, – повествуется в житии. – И вот, когда она, по обычаю, вставши в третьем часу ночи, молилась Богу, то ощутила внезапно в своем теле волнение, бурю телесной похоти и пламя геенского огня. В таком волнении и внутренней борьбе она оставалась довольно продолжительное время: ей пришел на память юноша Аглаид, и у нее родились дурные мысли. Девушка удивлялась и сама себя стыдилась, ощущая, что кровь ее кипит как в котле; она теперь помышляла о том, чего всегда гнушалась как скверны. Но, по благоразумию своему, Иустина поняла, что эта борьба возникла в ней от диавола; тотчас она обратилась к оружию крестного знамения, прибегла к Богу с теплою молитвою” [8, II, с. 44]. Твердо пройдя через все испытания, Иустина приняла мученическую кончину и обрела вечное блаженство. Героиня “Лавра” Устина является полной противоположностью своей небесной покровительницы. Она не смогла побороть соблазн и предалась плотскому греху со своим спасителем Арсением, за что была наказана преждевременной и мучительной кончиной.

Вся дальнейшая жизнь героя направлена на то, чтобы избавить Устину от посмертных адовых мук. Приняв ее имя, Арсений–Устин пытается прожить жизнь за возлюбленную, прожить праведно и безгрешно. Этот сюжет напоминает как о древних православных святых, так и о новых праведниках, подвизавшихся подвигами во славу Божью. Так, в тексте романа упоминается святая Феодора, жена константинопольского царя-иконоборца Феофила (829-842 годы), отмолившая у Всевышнего грехи супруга: “Почудимся, братие, человеколюбю

Господа Бога нашего и разумеем, колико могут молитвы святителей его. Удивимся же вере и любви к Богу блаженныя царицы Феодоры: о таковых женах речено, яко и по смерти мужа спасет” [3, с. 389]. Однако в большей степени подвиг самоотречения Устина напоминает о житии блаженной Ксении Петербургской (XVIII век). Святая Ксения после скоропостижной и греховной смерти своего молодого супруга Андрея решила прожить жизнь “за него”, чтобы отмолиить грехи покойного. Для этого она переделалась в мужское (мужнино) платье и раздала все свое достаточно значительное имущество, сама же скиталась по Петербургу и его окрестностям [5]. Житель Петербурга Водолазкин, естественно, не мог обойти вниманием эту полную драматизма историю. Его герой не переодевается, подобно Ксении, в не свойственную его полу одежду и не заставляет окружающих обращаться к нему как к женщине, однако такое поведение было и невозможно в XV веке. Блаженная Ксения Петербургская жила уже после реформ Петра I и Екатерины II, когда в России привычными стали маскарады и переодевания женщин в мужские одеяния, а мужчин (что реже) – в женские. Во всем же остальном Лавр уподобляется блаженной Ксении, выходя за рамки привычного поведения.

Имя Амвросий герой принимает в память погибшего во время их совместного путешествия на Святую Землю друга-итальянца Амброджо Флеккиа. Оно напоминает об одном из великих учителей церкви, равно почитаемом католической и православной церковью, святителе Амвросии Медиоланском, день памяти которого в православии отмечается 7 (20) декабря. Святой Амвросий, как говорится в его житии, обладал великой ученостью, способностью убеждать оппонентов в их неправоте, творил чудеса, в том числе воскрешая людей из мертвых. Учеными мужами являются и Амброджо с Амвросием. И если последний наделен способностями исцелять людей, то Флеккиа умеет пронзять время, обгоняя его и поворачивая вспять.

С путешествием героя в Иерусалим связано упоминание имени еще одного святого – Симеона Богоприимца – праведника, прожившего 360 лет и скончавшегося сразу после встречи с младенцем Христом, которого принесли в храм Иерусалимский Мария с Иосифом Обручником (Сретенье Господне). “Арсений и Амброджо отправились поклониться Симеону. Опустившись на колени перед его нетленными мощами, Арсений сказал: Ныне отпускаеши раба Твоего по глаголу Твоему с миром, яко видеста очи моя спасение мое. Знаешь, Симеоне, я ведь не ожидаю награды, сравнимой с твоей. А мое спасение заключается в спасении Устины и младенца. Возьми их в свои руки, как брал ты Младенца Христа, и отнеси их к Нему. Вот суть моей просьбы и моления” [3, с. 321]. Симеон упоминается в романе еще несколько раз, последний – незадолго до кончины Лавра, уже уставшего от земной жизни. В отличие от святого, дождавшегося исполнения пророчества о приходе Спасителя, герой Водолазкина не уверен в том, что его миссия спасти душу Устины увенчается успехом. Не случайно переписываемая им в это время история царицы Феодоры, добившейся прощения мужа-еретика, заканчивается отрезвляющим примечанием: “Обаче же помним, яко единая душа, едино житие есть время, и не уповаем чужими приносы спастися” [3, с. 389]. Спасаться нужно самому, а не уповать на помощь других.

Как бы опровержением этого, казалось бы, незыблемого постулата служит история спасения Лавром обесчещенной и беременной девушки Анастасии, завершающая повествование о жизни святого лекаря. Повторяется история Устины и Арсения. “Главный закон, по которому строится роман, – отмечает в этой связи А. Д. Маглий, – закон подобия. “Лавр” состоит из сцен, которые не повторяются, но подобны друг другу (их можно соотносить по закону подобия). Этим сцены напоминают греческие авантюры, свойством которых являлась возможность перестановки в пространстве и во времени. Сцена принятия родов Арсением у Устины подобна сцене принятия родов Лавром у Анастасии. История Христофора и его жены подобна истории Устины и Арсения, а та, в свою очередь, истории Строева и Александры Мюллер. Всё это вариации одной истории – Адама и Евы – и одного сюжета, описанного в Священном писании” [10, с. 185].

Сюжет спасения святым блудницы ценой собственной репутации находим в житии святого Виталия Александрийского, день памяти которого отмечается 22 апреля (5 мая): “Сей инок, будучи шестидесяти лет от роду, избрал себе такой род жизни, который для людей, видящих только внешнее в человеке, казался нечистым и греховным, для Бога же, взирающего на внутреннее и испытующего сердца человеческие, был угоден и благоприятен: ибо тот старец, желая тайно обращать к покаянию грешников и людей нечестивых, сам во мнении людей являлся грешником и нечестивцем” [8, VIII, с. 352]. Истину о духовном подвиге святого узнали только после его смерти. Лавра, подобно святому Виталию, также начинают презирать люди, еще недавно искавшие у него спасения и исцеления. Трагедия заключается в том, что чудо-лекарь с потерей веры в него пациентов сам утрачивает дар целительства. Из его жизни уходит чудо, тот самый “сверхъестественный момент”, о котором говорит Д. С. Лихачев. Именно после этого, осознавая свою никчемность, Лавр и делает распоряжение относительно собственных похорон.

Изучение текста романа Евгения Водолазкина “Лавр” позволяет сделать вывод о том, что одним из источников воссоздания местного колорита и характеров людей давно минувших эпох для автора послужила агиографическая литература, как православная, так и (в меньшей мере) католическая. Романист конструирует образ героя из элементов житий нескольких святых, представляя различные типы святости. При этом он старается избегать нехарактерных для русской агиографии “сверхъестественных моментов”, описаний явных чудес, главным из которых является присутствие Бога, отвечающего на мольбы святого, поддерживающего и ободряющего его в особо трудные моменты. Поэтика “Лавра” в этом плане показательна для уяснения особенностей трансформации жанра литературного жития в русской литературе, его бытования на современном этапе.

ЛИТЕРАТУРА

1. “Большая книга”: лавры достались “Лавру”. Радио “Голос России”, 21.11.2013 URL: <http://www.bigbook.ru/smi/detail.php?ID=17644> (дата обращения: 31.07.2018).
2. Владимирова Т. С. Жанровое своеобразие романа Е. Водолазкина “Лавр”. *Жизнь провинции: История и современность*. Нижний Новгород : Книги, 2015. С. 24–28.
3. Водолазкин Е. Лавр. Москва : АСТ, 2013. 440 с.
4. Водолазкин Е. “Лавр” пошел по стопам Толстого. Вести.Uz. 17.02.2015. URL: <https://vesti.uz/ir-824/> (дата обращения: 31.07.2018).
5. Гиппиус А. С. Ксения Петербургская: сохранит здоровье и кров, подаст работу и пропитание, спасет детей и саму жизнь. СПб. : Глаголь Добро, 2010. 192 с.
6. Гладкова О. В. Житие. Литературная энциклопедия терминов и понятий. Москва : НПК “Интелвак”, 2003. С. 267–270.
7. Грекова И. В. Жизнеописание святого: проблема определения жанра. *Мир науки, культуры, образования*. 2013. № 4. С. 37–39.
8. Димитрий Ростовский, Святитель. Жития святых: в 12 кн. Издание Свято-Введенского монастыря Оптиной Пустыни, 1997. (Репринтное издание Москва, 1905).
9. Лихачев Д. С. Сергей Радонежский и Франциск Ассизский. *Наука и религия*. 1992. № 1. С. 8–10.
10. Маглий А. Д. Жанровое своеобразие романа Е. Водолазкина “Лавр”. *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*, 2015. № 1. С. 177–186.
11. Махинина Н. Г., Сидорова М. М. Историческое время в романе Е. Водолазкина “Лавр” (к постановке проблемы). *Филология и культура. Philology and Culture*. 2016. № 2 (44). С. 271–274.
12. Цветочки святого Франциска Ассизского. Москва : СП “Вся Москва”, 1990. 208 с.

РОЗДІЛ 3. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 398/801.8+394

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-2-22>

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В ІСТОРІЇ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Іваннікова Л. В., к. філол. н., ст. наук. співробітник

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології

ім. М. Т. Рильського НАН України

вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, Україна

ivannikovafolk@ukr.net

Уперше в історії української фольклористики предметом дослідження стала діяльність Катеринославського наукового товариства та його внесок у вивчення фольклору Південної України. У статті увага зосереджена головним чином на аналізі опублікованих товариством фольклорних матеріалів та їх оцінці у періодичних виданнях того часу.

Ключові слова: історія фольклористики, Катеринославське наукове товариство, фольклор Південної України.

KATERYNOSLAV SCIENTIFIC SOCIETY IN THE HISTORY OF THE FOLKLORE STUDIES OF SOUTHERN UKRAINE

Ivannikova L.V. PhD in Philology, senior research fellow

M. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology

of National Academy of Sciences of Ukraine

Mykhaila Hrushevskoho Str., 4, Kyiv, Ukraine

The purpose of our paper is to analyze and evaluate the contribution of the Katerynoslav Scientific Society to the folkloristic studies of Southern Ukraine. Initially, the history of the emergence of the society, its structure, the overall role in the study of the local region are considered. It was found out that in addition to historians and naturalists, leading scholars of folklore of that time: M. Sumtsov, D. Yavornytsky, J. Novytsky, V. Danylov, V. Babenko, S. Solovyov, also become the members of the society. The XIII All-Russian Archaeological Congress had a significant influence on the development of folkloristic and ethnographic studies in the region. It devoted some attention to the study of the material and spiritual culture of the region inhabitants, in particular, the folk art, rituals, customs, and beliefs. Ethnographers and folklore scholars prepared appropriate programs on collecting field material. Subsequently, prior to the congress, scientific publications such as papers and essays covering the results of the field studies, were published. These were "Paper Collection of the Katerynoslav Scientific Society on the Region Study" (1905) and "Ethnographic Essay on the People's Life of the Katerynoslav Region" (1905). The paper further traces the history of these publications and analyzes published in them folklore materials. Folkloristic works are in the first place in this Collection. These are the M. Sumtsov's paper "On the Ethnographic Study of the Ekaterinoslav Province" as well as the papers by J. Novytsky "From the Dnieper Banks (Zaporozhye Essays)". In the paper by M. Sumtsov, a brief overview of the history of studying folklore and ethnography of Zaporizhzhia region are made and new perspectives of these studies are outlined. Y. Novytsky presented the materials from his expeditions on the Dnieper banks, in which he published a large number of historical and toponymic legends. This paper was highly evaluated by Volodymyr Danylov in his review published in the journal "Kiev Staryna". The paper further presents a brief analysis of the "Program for collecting ethnographic information in the Katerynoslav province", written by Vasyl Babenko. It represented a general scheme of the description of settlement and implied recording of various folklore genres, ceremonies and traditions. According to this program, V. Babenko carried out an ethnographic survey of Katerynoslav region in 1904-1905. As a result, two essays on the life of the folk, mostly Ukrainians, were written. In addition to description of the settlements themselves, architecture, folk clothes, crafts, and everyday life, a full description of the Ukrainian wedding, family rites is presented, and the examples of songs, beliefs, spells, folk games, etc. are included. Descriptions of the wedding and baptism contain original archaic elements of a local character not known in other regions of Ukraine. These include, for example, the tradition to "feed a horse", which has erotic symbols. However, V. Babenko notes profanation of the ancient sacred rites and

customs in the early twentieth century. Unfortunately, the leading motive of V. Babenko's essay is the thesis about the decline of traditional culture, rituals and folklore. The paper author attempts to explain this by the lack of the field experience of V. Babenko and the mistakes of his views on folklore as a remnant of the past and not as a living creative process. These views of V. Babenko were criticized by his contemporaries Volodymyr Danylov and Volodymyr Hnatyuk in their reviews.

Key words: history of folklore, Katerynoslav Scientific Society, folklore of Southern Ukraine.

6 травня 1901 р. у Катеринославі створено наукове товариство, яке проіснувало до 1916 року. Метою його діяльності було систематичне вивчення природи, економіки, історії, археології, етнографії та фольклору місцевого краю, публікація наукових статей і збірників з різних галузей краєзнавства, популяризація науки серед освічених верств населення. Його організатором і першим головою був Венедикт Вікторович Курилов (1867–1921), ординарний професор загальної хімії Катеринославського вищого гірничого училища (тепер – Дніпропетровський національний гірничий університет). Товариство залучило до роботи всі наукові сили Катеринославщини, об'єднало навколо себе найкращих діячів культури і мистецтва. Серед них і відомі фольклористи Микола Сумцов, Сергій Соловійов, Яків Новицький, Дмитро Яворницький, Володимир Данилов, й історики Василь Біднов, Антін Синявський та Дмитро Дорошенко, праці яких є вагомим внеском в історіографію фольклористичних досліджень Південної України, і археолог Василь Бабенко, автор першого етнографічного опису Катеринославщини, і московський етнограф Віра Харузіна, авторка цікавого нарису про народне житло Катеринославщини.

При товаристві діяли історико-природничий, економічний та краєзнавчий відділи, архівна, художня та музична комісії. До найголовніших результатів діяльності Катеринославського наукового товариства зараховують відкриття 6 травня 1902 р. обласного музею ім. О. Поля (тепер – Національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького), наукової бібліотеки, художньої галереї, організацію та проведення в серпні 1905 р. XIII Всеросійського археологічного з'їзду в Катеринославі [15, с. 114–120]. На основі історичної секції наукового товариства створена Катеринославська губернська вчена архівна комісія (1903–1916), яка стала видатним науковим осередком не лише з виявлення, опрацювання та публікації архівних документів з історії краю, а й з вивчення фольклору, публікації пісень, легенд і переказів, замовлянь, упорядником яких був історик і фольклорист Яків Павлович Новицький (1847–1925).

Крім наукової та видавничої роботи, до діяльності товариства належала й організація народних читань та лекцій, проведення археологічних розкопок, організація художніх виставок, музичних вечорів, концертів народної пісні, зокрема кобзаря Терентія Пархоменка [23, с. 249–250]. XIII Всеросійський з'їзд схвалив наукову, краєзнавчу та просвітницьку роботу товариства.

Хоча етнографи і фольклористи не брали безпосередньої участі в XIII археологічному з'їзді, однак опосередковано цей з'їзд мав величезний вплив на вивчення матеріальної та духовної культури Катеринославщини, зокрема й народної творчості. І насамперед цей вплив полягав у тому, що етнографами і фольклористами було підготовлено низку наукових видань, приурочених цій події, зокрема “Сборник статей Екатеринбургского научного общества по изучению края” (1905) та “Этнографический очерк народного быта Екатеринбургского края” Василя Бабенка (Харків, 1905), на яких ми й хочемо зосередити увагу у своїй статті.

Саме з нагоди проведення цього з'їзду товариство 1903 р. започаткувало збірник статей з різнобічного вивчення місцевого краю, який вийшов 1905 р. обсягом 517 с. за загальною редакцією професора В. Курилова. Метою цього видання було не лише дати характеристику регіону з точки зору природничих та гуманітарних наук, а й стати путівником для членів археологічного з'їзду [19, арк. 1]. Тому збірник складався аж із чотирьох відділів: історичного, природничо-історичного, економічного та місцевого.

Редактором історичного відділу був член наукового товариства і дійсний член Катеринославської вченої архівної комісії, літературознавець і фольклорист, приват-доцент з

історії світової літератури при Харківському університеті Сергій Вікторович Соловійов (1862–1913). З листів проф. С. Соловійова до Я. Новицького дізнаємось детальну історію цього видання. Саме він запросив Якова Павловича до співпраці в цьому виданні й навіть запропонував тему майбутньої статті: “Мне бы очень хотелось иметь статью “Запорожье в памятниках народного творчества”. Ваши заметки и статьи на эту тему, помещенные в восьмидесятих годах в “Днепре”, “Степи” и “Киевской старине”, были бы весьма желательным материалом для сборника. Не найдете ли Вы возможность предоставить их в распоряжение редакции – в сокращенном, измененном или дополненном виде?” [19, арк. 2] (лист від 31 грудня 1903 р.).

У листі від 14 жовтня 1904 р. С. Соловійов уже повідомив про зміст першого відділу “Сборника”, а також про плани “не ограничиваться выпуском одного тома, а выпускать впредь по мере накопления материала” [19, арк. 3–4]. На жаль, через нестачу коштів видання таки припинило своє існування на першому томі, а товариство не змогло навіть виплатити обіцяний авторам гонорар...

Отже, на першому місці в “Сборнике” опинилися фольклористичні та етнографічні праці. І відкриває видання невелика, але програмна стаття проф. Миколи Сумцова “Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии” [21, с. 3–10], у якій зроблено короткий огляд історії вивчення фольклору та етнографії Запорозького краю, а також окреслено подальші завдання в цій галузі науки (дет. див. [7]).

Із праць Якова Новицького тут опубліковано дві монографічні статті: “С берегов Днепра” [12, с. 11–205] та “Старожитные уезды Екатеринославский и Павлоградский” [13, с. 206–226]. В обох нарисах, крім історичних документів, автор щедро використовує й фольклорні джерела – легенди, перекази, усноїсторичні наративи, пісні та думи. Історію написання та ґрунтовний теоретичний аналіз статті Я. Новицького “С берегов Днепра” ми вже зробили в монографії “Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог” [9, с. 78–81]. Зауважимо лише, що це, як і просив редактор С. Соловійов, перероблена і значно розширена стаття “Запорожье в памятниках устного народного творчества”, яка раніше публікувалась уривками в катеринославських газетах “Днепр” і “Степь” [11]. Високо оцінив її у своїй рецензії в журналі “Киевская старина” [5] відомий російський та український фольклорист, а тоді викладач класичної гімназії в Катеринославі Володимир Данилов як “багату цікавими матеріалами”: “Названная статья представляет из себя замечательное сочинение не только по тем материалам, которые в ней находятся, но и по своим художественным достоинствам” [5, с. 53].

Підготовка до XIII археологічного з’їзду передбачала організацію виставок археологічних та етнографічних раритетів. Для збирання матеріалу до етнографічної виставки було створено декілька різних програм: “Программа для собирания этнографических сведений по Екатеринославской губернии” [14], “Программа для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1905 г. XIII археологическом съезде в г. Екатеринославе” [10, с. 213–219] та “Программа для собирания сведений о кобзрях и лирниках к XIII археологическому съезду в Екатеринославе” [10, с. 220–224].

Так, програма для збору етнографічних відомостей давала загальну схему опису поселення і передбачала збір матеріалів про походження мешканців та історію заселення певного села, його план та географічне положення, план та облаштування двору і житла, опис домашнього начиння та меблів, детальний опис одягу, харчування, народних промислів та ремесел, звичаєвого права, відомості про вплив іноетнічних сусідів на побут і звичаї села... Що ж стосується духовної культури, програма передбачала запис повір’їв, прикмет та обрядів, пов’язаних з народженням і хрещенням дітей, дитячих ігор та пісень, танців, вечорниць, весільних обрядів, пісень і прикмет, календарних свят і обрядів, народної медицини, повір’їв та звичаїв, пов’язаних зі скотарством, землеробством, рибальством, бджолярством, млинарством та ін. [14, с. 3–5].

Автором “Программы для собирания этнографических сведений по Екатеринославской губернии” був учитель зі слободи Верхній Салтів Харківської губ., відомий етнограф і археолог Василь Олексійович Бабенко (1877 – ?), який брав активну участь у підготовці та проведенні XII (Харків) та XIII археологічних з’їздів, здійснював етнографічне обстеження Харківщини й Катеринославщини, збирав експонати до Харківського, Катеринославського та Петербурзького етнографічних музеїв, тож мав певний досвід наукової і польової роботи. Саме він на запрошення й кошти губернського земства протягом 1904–1905 рр. і здійснив етнографічне обстеження Катеринославщини, результатом якого стали два нариси: “Из этнографических наблюдений в Екатеринославской губернии” та “Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края” [1, с. 782; 8, с. 172–174].

Отже, у травні-червні 1904 р. В. Бабенко разом зі своєю помічницею і дружиною, учителькою Є. Р. Бабенко-Нікітіною здійснив етнографічне обстеження шести повітів – Катеринославського, Верхньодніпровського, Новомосковського, Бахмутського, Слов’яносербського і Маріупольського. Незважаючи на багатонаціональний склад населення регіону, все ж основною народністю, за спостереженнями вченого, були й залишаються тут українці як нащадки запорожців, так і вихідці з інших українських територій [3, с. 1]. І хоч у поліетнічному оточенні вони зазнавали певних впливів своїх сусідів, але тільки в матеріальній культурі, духовна ж культура (мова, звичаєвість, фольклор) зберігалась у первісному вигляді. Особливо це стосувалося мешканців Верхньодніпровського та Новомосковського повітів, частково і Слов’яносербського [2, с. 2]. На цій території автор і зосередив свою увагу в обох нарисах.

Чітко дотримуючись власної програми, В. Бабенко описав життя і побут переважно українців, хоча певну увагу приділив й іншим національностям – валахам, молдаванам, грекам і німцям. У зборі етнографічних матеріалів допомагали вченому народні учителі, священики, волосні старшини й писарі, старости та урядники. Катеринославське губернське земство не лише виділило кошти на саму експедицію, а й опублікувало працю В. Бабенка спочатку у “Вестнике Екатеринославского земства”, а згодом і окремими нарисами. Перший з них, “Из этнографических наблюдений в Екатеринославской губернии”, є своєрідною преамбулою, де зреферований зміст наступного, “Этнографического очерка”.

Основний нарис, як уже зазначалося, відображає програму опису Катеринославської губернії і складається з таких розділів: “Народность Екатеринославской губернии”, “Поселения и их распланировка”, “Типы дворов и усадеб”, “Жилище и другие постройки”, “Одежда и украшения к ней”, “Народные занятия и промыслы”, “Техника в народном быту”, “Семейный и народный быт”, “Полный ритуал малорусской свадьбы”, “Народные празднества, музыка, песни и детские игры”, “Знахарство, народная медицина (лики), приметы и суеверия”.

Безперечно, для нас найцікавіші два останні розділи. Перший з них має три підрозділи: родини і хрестини, весілля та похорон, у кожному з них подано уніфікований образ того чи іншого обряду. Автор наголошує, що майже всі народності, що населяють Південь України, утратили свою архаїчну обрядовість, і лише в місцевостях, де живуть українці, дещо збереглося від родинно-обрядових звичаїв [3, с. 95].

І справді, В. Бабенко зафіксував на Катеринославщині цікаві елементи обрядовості, що мають локальний характер. До таких належать: практика баби-повитухи охрещувати дитину, якщо їй загрожує смерть; недопиту горілку випліскувати з чарки на стелю, “щоб новорожене підскакувало”; садити бабу-повитуху на другий день хрестин “на терен” (погроза посадити на колючки, якщо не дасть викупу на горілку) [3, с. 96]. У своїй польовій практиці Василь Бабенко спостерігав уже очевидну профанацію архаїчних ритуалів: “Все они утратили свое прежнее значение и исполняются теперь не серьезно, а в виде шуток” [3, с. 96]. Те ж саме зауважує він і про весільні, й про похоронні обряди, які або “не везде исполняются полностью” [3, с. 99], або “утратили свое значение” [3, с. 103].

У підрозділі “Свадьба” В. Бабенко подає зведений весільний обряд, який побутував в українських селах Верхньодніпровського і Новомосковського повітів, короткий опис молдавського, російського та грецького весіль. Із цієї публікації найцінніше – це фіксація ритуальних формул та народних номінацій предметного і персонажного кодів весільного обряду та окремих ритуалів. Наприклад, до локальних традицій належить такий ритуал: “В самый день свадьбы отец молодого, “весильный батько”, по возвращению жениха от венца отправляется без шапки с хлебом под мышкой в свою очередь приглашать “на висилье”. При входе в хату, здороваясь, произносит: «Просю Бога и вас на хлеб, на силу, на отче наш» [3, с. 97]. “Отченаш” тут означає весільне застілля: “Когда собираются все званые гости к жениху, молятся, садятся за стол и угощаются обедом” [3, с. 97]. Або ж інший архаїчний елемент весілля: у с. Нікольському Катеринославського пов.: при в’їзді у двір жениха поїзд із нареченою переїжджає через багаття, розкладене на воротах [3, с. 99]. Описане також весільне печиво (зокрема, шишки, коровай, лежень) і оформлення весільного столу (посеред столу лежень з увіткнутих у нього гільцем, по боках коровай, калачі й шишки, а між хлібами горілка в пляшках з увіткнутою в горлечко калиною [3, с. 103]. Усе це було на столі до кінця весілля. В. Бабенко зауважує, що загалом катеринославський весільний обряд близький до харківського, але більше зберігає архаїчних елементів [3, с. 10].

У розділі IX В. Бабенко опублікував повний ритуал українського весілля, на його думку, найкраще збережений, із села Августинівки Катеринославського повіту (село затоплене 1929 р. водами Дніпрогесу, нині нащадки його мешканців проживають у с. Августинівці Запорізького району). Запис обряду і пісень, що його супроводжують, передав ученому С. П. Лисенку, про особу якого нічого не повідомляється. Весілля записане дуже детально, згідно з послідовністю ритуалів, з піснями та обрядовими формулами [3, с. 104–122].

Перечитавши уважно цей запис, ми дійшли висновку, що августинівське весілля – це лише локальна форма загальноукраїнського весільного обряду з усіма його основними елементами: приготування весільного печива, весільні ритуали в домі молодого та в домі молодої (застілля, пришивання квіток, квітчання гільця, обсипання молодого, викуп молодої, роздача короваю, “скривання” молодої, поїзд до молодого). І якщо врахувати вербальну складову весілля (а це пісенні тексти), то в ній ми побачимо діалектні риси і Київщини, і Полтавщини, і Чернігівщини, і Волині [3, с. 108, 116, 120].

Усе це наводить на думку, що весілля с. Августинівки могло мати контамінований характер. Зате ритуальні формули часто відзначаються оригінальністю [3, с. 108]. Так, несучи на віці діжі коровай, дружка просить у старостів благословення: “честный хлеб у хату внести” [3, с. 117]; на роздачу короваю: “Благословить цей хліб на мыр роздаты” [3, с. 118], а роздає коровай також з різними приказками на зразок: “Десь був головатый батько! Кланяється сват и сваха, и молоди диты!” [3, с. 118].

Оригінальний та архаїчний характер мають і окремі весільні ритуали. Наприклад, перед виїздом молодого до молодої мати обсипає його зерном, цукерками й грішми – це загальновідоме. А от те, що ритуал цей поєднувався з обходом навколо діжі, нам видається локальним архаїчним елементом: перед хатою ставився ослін, на ослоні діжа, покрита скатеркою, на яку клався хліб із сіллю, а поруч з діжею на ослоні ставилося відро з водою. “Вокруг всего этого дружка обводит молодого “тричи”, вслед за ним ходит мать молодого, бросая из подола во все стороны смесь из овса, лакомств и даже денег” [3, с. 108–109].

І не можемо стриматися, щоб не процитувати тут опис ще двох, як на наш погляд, досить архаїчних і полісемантичних ритуалів, у яких яскраво проглядається давній еротичний зміст. Вони мали свої локальні назви: “лякати молодого” та “годувать коня”: “Затем выходит “теща” молодого в вывороченном вверх шерстью “кожухе” “лякаты” молодого. В руках теща несет горшок с овсом и водою и подает его старшему боярину, который обводит горшком “тричи” вокруг головы молодого, берёт у последнего палку и выливает на нее содержимое в горшке [курсив наш. – Л. І.]. Горшок бросает через крышу хаты. Обряд этот назыв[ается] “годувать

коня”. После этого подходит к молодому брат невесты (мальчик) и берет у него палку (коня), садится верхом на нее и начинает бегать по двору. Подъехав опять к молодому на палке, получает за это рюмку водки, шишку и деньги, палку возвращает молодому” [3, с. 112].

Усе це навіває на певні роздуми, наприклад, чому саме на Півдні України зафіксовані такі архаїчні ритуали, які не фіксуються в інших регіонах? Можливо, тому що мешканці Августинівки переселились у цей край саме в той час (кінець XVIII ст.), коли в їхній прабаТЬківщині ці елементи обряду активно функціонували. І якщо весілля має справді контамінований характер (поєднані риси різних регіонів), то зрозуміло, що носії певної локальної традиції всіляко намагалися підкреслити і зберегти саме свою самобутність. Та це лише гіпотеза, яка потребує ретельного наукового дослідження.

Та повернемося до нарису Володимира Бабенка.

На жаль, основним лейтмотивом нарису виступає теза про занепад традиційної обрядовості, заміну сакрального профанним, особливо в тих селах, де разом з українцями живуть росіяни, греки, молдавани. Сучасне йому весілля автор порівнює з давнішими записами і очевидно, власними спостереженнями, зробленими на Харківщині, тож і виникають такі ось сумні висновки: “В настоящее время все это утратило свое значение и исполняется только по обряду” [3, с. 122]. Ворожість роду молоді до роду молодого виражається лише в тій мірі, у якій того вимагає обряд; молода за столом плаче лише “по обряду”, – хоча в давнину, на думку В. Бабенка, все це було по-справжньому.

Таким самим депресивним настроєм пронизаний і розділ Х, присвячений народним святам, музичній та ігровій культурі, пісням. “Народные празднества, как и везде, почти забыты, и только существуют одни рассказы о них, как было в старину” [3, с. 123]; “Лирники и бандуристы в Екатеринославской губернии редко встречаются, да и то чаще приходящие из других соседних губерний – Полтавской или Харьковской. Лирников можно всегда видеть на ярмарках” [3, с. 125]; “Национальные народные песни постепенно начинают забрасываться и заменяются более городскими и фабричными” [3, с. 127]. Те ж саме В. Бабенко пише і про знахарство та замовляння (знахарі “с распространением научной земской медицины уже не пользуются тем авторитетом, как прежде” [3, с. 134]). І навіть подаючи оригінальні й високопоетичні тексти зафіксованих ним замовлянь, фольклорист все ж підсумовує, що “можно и еще множество привестъ безобразных наборов слов, но все они так же безалаберны” і що “все это, однако, в последнее время утратило всякое значение и веру в него” [3, с. 141]. Про повір’я також сказано, що “повсеместно они утратили свое прежнее значение, а если где и сохранились, то больше с целью пугать детей” [3, с. 142].

І все це – на тлі фіксації прекрасних варіантів рекрутських та побутових пісень, історичної пісні про Овраменка, цілої низки оригінальних текстів замовлянь “від сказу”, від “порухи” та болу в шлунку, від “пристріту”, “колючки”, “бишихи”, “крикливців” та ін. [3, с. 134–141]. Сам матеріал, опублікований у нарису, тут же й спростовує ненаукові висновки В. Бабенка! Чого варте навіть таке спостереження, що всі знахарі тримають свої знання в таємниці до самої смерті, щоб в останню хвилину передати їх комусь із близьких родичів, що вони неохоче йдуть на контакт із фольклористом, замовляння не розповідають, “чтобы не потеряют чудотворной силы врачевания” [3, с. 134].

То невже ж справді народна магія втратила будь-яке значення і віру в неї?

Безперечно, на тлі тих асиміляційних процесів, які відбувалися на культурних пограниччях, зокрема в поліетнічному середовищі Південної України, такі думки не позбавлені деякої об’єктивності. Та все ж з погляду століття переконуюємось, що тривога автора за життя фольклорної традиції була перебільшена.

Яка ж причина такого настрою В. Бабенка? Очевидно, це ще романтична ностальгія за минулим, якою були пронизані студії 30–40-х, 50–60-х років XIX ст., яка час від часу з’являлась і в працях початку XX ст. Друга – відсутність збирацького досвіду та короткостроковість польових обстежень, через що важко буває виявити талановитих

виконавців і зібрати багатий матеріал. Третя і найголовніша – спрямованість погляду в минуле і недооцінка сучасного стану живої традиції, нових форм фольклору та інновацій у побуті та обрядовості, погляд на фольклор і обрядовість як на застиглий археологічний експонат, який неодмінно ж руйнується під впливом часу! Такі стереотипи в поглядах фольклористів-сучасників гостро критикував Микола Сумцов у вже згадуваній статті “Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии”: “Этнограф не имеет права жаловаться или оплакивать старину. Ему нужно знать и сохранившиеся словесные произведения старины, и заменившие их новые песни, новые породившие их жизненные условия; ему нужно следить, как идет и работает народная жизнь, что ею вытесняется и поставляется заново” [21, с. 3]. Годі говорити про глибину думки вченого! Вивчення нових форм народного життя М. Сумцов уважав серйозним завданням сучасної йому етнографії і фольклористики [21, с. 8–9].

Ключову тезу Василя Бабенка про занепад народної творчості розкритикував і Володимир Данилов у рецензії на його працю, опублікованій у журналі “Киевская старина”: “Говоря о похоронах, автор совершенно умалчивает о похоронных причитаниях. А если б автор обратил на них свое внимание, то он не сказал бы, что народные похоронные обряды утратили в настоящее время свое значение” [5, с. 56].

В. Данилов позитивно оцінив запис весілля с. Августинівка, назвавши його цінним для фольклористики, а також і запис текстів замовлянь як особливо цінний і рідкісний вид фольклору [5, с. 54]. Що ж стосується опису матеріальної культури мешканців регіону, то В. Данилов назвав нариси Василя Бабенка “обстоятельными работами” у цій галузі [5, с. 54].

Безсумнівно, що не недосконалість методики збору матеріалу (сам же В. Бабенко її й розробив!), а поспішність польової роботи спричинила появу низки названих рецензентами недоліків. На це звернув увагу і видатний український фольклорист Володимир Гнатюк у рецензії, опублікованій аж через три роки після виходу книги, 1908 р., в “Записках НТШ”: “Плян книжечки добрий, просторий і інтересний з огляду на порушувані теми, належить одначе зазначити, що виконане занадто загальне, а через те побіжне і недокладне” [4, с. 234]. Учений зауважив, що якби хто взяв цей план і виконав його заново, ретельно й докладно, “зробив би працю, яка була би дуже цінним вкладом у нашу етнографію” [4, с. 234].

І справді така людина знайшлася – одночасно з В. Бабенком працювала у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губ. експедиція Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. Наслідком діяльності цієї експедиції стала ґрунтовна стаття етнографа Віри Харузіної “Заметки о крестьянском жилище в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии”, опублікована 1905 р. у журналі “Этнографическое обозрение” [22, с. 127–147]. Обстеживши різні типи хат, що збереглися в селах Божедарівка, Висілки, Олексіївка, Коломиївка та в містечку Веселі Терни, авторка показала еволюцію народного житла від найстарішого типу до найновішого, простежила також зміни у внутрішньому інтер’єрі, що відбулися під впливом міста та сусідства з німцями-колоністами.

Отже, Катеринославське наукове товариство зробило певний внесок у вивчення фольклору Південної України насамперед організацією польових досліджень, виробленням програм, публікацією фольклорних матеріалів, етнографічних описів, історіографічних статей, які спонукали місцевих ентузіастів до наукової роботи в галузі фольклористики і краєзнавства. Ініціативи товариства та його задуми згодом реалізувались у діяльності більш потужного наукового осередку, що вийшов з лона товариства – Катеринославської губернської вченої архівної комісії (1903–1916).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабенко В. О. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / уклад. С. В. Абросимова, А. І. Перкова та ін. Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. 782 с.
2. Бабенко В. А. Из этнографических наблюдений в Екатеринославской губернии. Харьков, 1905. 12 с.

3. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Издание Екатеринославского губернского земства к XIII археологическому съезду (с 75 фототипиями, рисунками и чертежами в тексте). Екатеринослав, 1905. 144 с.
4. Гнатюк В. М. [Рецензія:] В. А. Бабенко. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Издание Екатеринославского губернского земства к XIII археологическому съезду. Катеринослав, 1905, ст.IV+144. *Записки НТШ*. 1908. Т. 82. Кн. 2. С. 233–234.
5. Данилов В. В. Труды по изучению этнографии Екатеринославской губернии. Киевская старина. 1905. № 10. С. 51–56.
6. Екатеринославское научное общество. Новицкому Якову Павловичу. Письма. IP НБУВ. Ф. 202. №№ 136–140.
7. Іваннікова Л. В. Микола Сумцов як дослідник історії фольклористики Півдня України. *Матеріали до української етнології*. Київ, 2012. Вип. 11 (14). С. 67–75.
8. Іваннікова Л. В. Фольклористика Півдня України: сторінки історії. Запоріжжя, 2008. 292 с.
9. Іваннікова Л. В. Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог. Запоріжжя : АА “Тандем”, 2010. 388 с.
10. К предстоящему XIII археологическому съезду в Екатеринославе (Б.а.). *Летопись ЕУАК*. Екатеринослав, 1904. Вып. I. С. 206–224.
11. Новицкий Я. П. Запорожье в памятниках устного народного творчества. Днепр. 1884. №№ 130, 138, 146; 1885. № 358; Степь. 1886. № 3.
12. Новицкий Я. П. С берегов Днепра (Очерки Запорожья). Путевые записки и исследования: сб. статей ЕНО. Екатеринослав, 1905. С. 11–205.
13. Новицкий Я. П. Старожитные уезды Екатеринославской губернии: Новомосковский и Павлоградский : сб. статей ЕНО. Екатеринослав, 1905. С. 206–226.
14. Программа для собирания этнографических сведений по Екатеринославской губернии (Б.а.). Екатеринослав : Типография губернского земства, 1904. 13 с.
15. Савчук В. С. До історії виникнення Катеринославського наукового товариства. *Український історичний журнал*. 1993. № 10. С. 118–120.
16. Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. Издан к XIII археологическому съезду в г.Екатеринославе / под рук. В. В. Курилова. Екатеринослав, 1905. 313+204 с.
17. Соловйов С. В. До Новицького Я. П. Лист. 14 жовтня 1904 р. IP НБУВ. Ф. I. № 11587.
18. Соловйов С. В. До Новицького Я. П. Лист. 14 травня 1905 р. IP НБУВ. Ф. I. № 11586.
19. Соловйов С. В. Листи до Я. П. Новицького. 1902–1905 рр. ІМФЕ. Ф.4-3. Од. зб. 93. 8 арк.
20. Сумцов М. Ф. Діячі українського фольклору. Харків, 1910. 37 с.
21. Сумцов Н. Ф. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии: сб. статей ЕНО. Екатеринослав, 1905. С. 3–10.
22. Харузина В. Заметки о крестьянском жилище в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии. *Этнографическое обозрение*. 1905. №2–3. С. 127–147.
23. Хроника (Б.а.). Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав, 1904. Вып. I. С. 249–250.

ФЕНОМЕН КОЗАЦЬКОЇ ЕТИКИ ТА ЙОГО ФОЛЬКЛОРНІ РЕЦЕПЦІЇ

Мушкетик Л. Г. , д. філол. н., чл. -кор. НАНУ

*Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
НАН України, вул. М. Грушевського, 4, м. Київ*

mushketik@ukr.net

У статті йдеться про головні постулати козацької етики, що отримали художнє оформлення в різних жанрах українського фольклору. Козак постає в них загальнонаціональним ідеалом, носієм високих моральних якостей – патріотизму, сміливості, стійкості, поваги до старших, співчуття до скривджених, вірності обов’язку, християнських цінностей та ін. Поняття волі, козацької слави та ін. отримали символічне наповнення в уснопоетичних текстах.

Ключові слова: козацька етика, фольклор, думи, пісні, наративи, моральні чесноти, віра.

THE PHENOMENON OF COSSACK ETHICS AND ITS FILK RECIPEMushketyk L. *Doctor of Philology, Corresponding Member of AS**Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of Ukrainian Academy of Sciences
Hrushevskogo Str., 4. Kyiv*

In the Zaporozhian Cossacks, as in every knight's order, there was a code of honor, that is, the so-called, Cossack ethics, unwritten moral laws, norms, prohibitions, etc.

These moral and ethical postulates received artistic expression in Ukrainian folklore, entered folk songs, dumas, ballads, prose works. They have a Cossack as a bearer of high moral qualities – respect for the elders, sympathy for the offended, restoration of justice, sociability, spiritual benevolence and fine humor. Zaporozhets for a long time becomes a nationwide ideal.

Military life, harsh living conditions led to the idealization of its attributes, shifting emphasis on other areas of life values. In folk songs and ballads, the double morals of the Cossacks and young people in general were reflected. The contempt for the earthly, asceticism, neglect by life itself in the name of the higher one led to the fact that, unlike the peasantry, which preserved many pagan elements in its outlook, the Cossacks embraced the existential ideas and ideals of Christianity, which is primarily inherent in Ukrainian dumas.

The Cossacks condemned indifference, insensitivity to their neighbor, treason, unwillingness to help, which meant non-compliance with the commandments. Sharply condemned treason of the motherland, relatives, congeners and others.

Concept of freedom, Cossack glory and others received a symbolic content in native poetic texts.

The study of the Cossack ethics by folklore and other sources generally lasted and continues within the framework of the analysis of certain ethno poetic genres, their subjects and poetics, various aspects of analysis, prefaces to collections, and others like that (works by P. Zhitetsky, M. Maksymovych, O. Bodiansky, V. Antonovich, M. Sumtsov, M. Kostomarov, K. Hrushevsky, M. Gaidai, O. Talanchuk, I. Pavlenko, G. Razumtseva, etc.).

Key words: cossack ethics, folklore, dumas, songs, narratives, moral virtues, faith.

Козацтво мало великий вплив на духовність усього українського народу. “Епоха Козаччини, – писав Ю. Бойко-Блохін, – принесла з собою якомусь вищій вираз національної самосвідомості, самий круг її поширення в національній спільноті був більший, а сила її, як моральної засади, відчувалася імперативніше” [3, с. 33]. Козацтво поступово проникло в усі прошарки українського суспільства і тим самим сформувало в ньому нову рису ментальності – козацькість. Слово *козак* з часом отримало лицарське означення.

У запорозьких козаків, як і в кожного лицарського ордену, існував свій кодекс честі, це т. зв. **козацька етика**, неписані моральні закони, норми, заборони тощо. Козацький світогляд формувався в умовах жорстоких боїв з ворогами, суворого похідного життя, дисципліни. З моральних чеснот пріоритетними стали патріотизм, сміливість, вірність обов’язку, гідність, стійкість та ін.

Ці морально-етичні постулати отримали художнє оформлення в українському фольклорі, увійшли до народних пісень, дум, балад, прозових творів. Козак у них є носієм високих моральних якостей – поваги до старших, співчуття до скривджених, відновлення

справедливості, товариськості, душевної щедрості й тонкого гумору. Запорожець на довгі часи стає загальнонаціональним ідеалом.

Метою нашого дослідження є аналіз українського народного етосу, зокрема одного з його суттєвих складників – морально-етичних поглядів українського козацтва, здійснений на матеріалі фольклорних джерел, що передбачає розгляд окремих творів, тем, сюжетів та образів, у яких відбилися уявлення козацтва про добро і зло, вищі цінності та проблеми людської екзистенції.

Вивчення козацької етики за фольклорними та іншими джерелами загалом тривали і тривають у межах аналізу окремих уснопоетичних жанрів, їх тематики та поетики, різних аспектів аналізу, передмов до збірок тощо. Чимало студій присвячено моральним аспектам думного епосу, історичних пісень, козацької лірики (праці П. Житецького, М. Максимовича, П. Куліша, М. Драгоманова, О. Бодяньського, В. Антоновича, М. Сумцова, М. Костомарова, К. Грушевської та ін). У народній прозі дану тематику розглядали Г. Булашев, Д. Яворницький, Я. Новицький та ін. Про „подвійну мораль” парубоцтва писав М. Грушевський. У наш час певні питання козацької етики порушили у своїх розвідках М. Гайдай, О. Таланчук, Л. Шурко, І. Павленко, О. Дей, Н. Малинська, Г. Разумцева, Н. Скрипник та ін.

На козацьку мораль позитивно впливав демократичний устрій на Січі, особливо в мирний час, адже запорожці у переважній більшості вийшли із суспільних низів, були народним військом, успадкували селянську чутливість до ущемлення людської гідності, приниження бідних. Усі козаки тут вважалися рівними, їхній рід, походження не бралися до уваги; всі були товаришами, високо цінувалася людська гідність, кожен завдяки своїм зусиллям і здібностям міг стати старшиною. У їхньому середовищі побутували звертальні форми, подібні до звертань у родині: *батьку (гетьмане, отамане), діти мої, братове, браття, братці, братія, братики*, що зумовлене „гуртовими порядками”, які передбачали рівність усіх козаків між собою. Поширеним було побратимство козаків. Тому так болоче сприймалося порушення указаних законів, презирливе ставлення дуків-срібляників до козаків-нетяг („Дума про Феська Ганжу Андибера” та ін.).

О. Кульчицький стиль так званого прихованого життя („*vita minima*”) протиставив козацькій концепції „*vita maxima et heroica*”, що виражав лицарсько-козацький ідеал людини, був підпорядкований ідеї оборони честі, свободи [9, с. 48–66]. Для козака чинити добро – це зі зброєю в руках захищати рідну землю. Тому морального статусу набували майстерне володіння зброєю, верхова їзда, фізичний розвиток. Символом волі, безшабашності, бравати є козак Голота в однойменній думі, який „не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота”. Він *гуляє* полем, битим шляхом, є козаком-нетягою, тобто бідним, через це непідкупним, незалежним ні від чого, ні від кого, він стоїть на захисті вітчизни. Тут виявляється козацька погорда до земних благ – „козак душа правдивая, сорочки не має”, до лихварства, як бачимо з підпису до картини із зображенням легендарного козака Мамає: „Як хоч називай, на все позволяю, аби лиш не крамарем, бо за те полаю”. Ці погляди суголосні філософії грецького аскетизму, східній філософії та ін. вченням, де йдеться про те, що матеріальне прив'язує людину сотнями ниток до життя, чинить її залежною, неспокійною. Відсутність бажань – це відсутність страждань.

Під впливом історичних чинників у козацтві центр ваги життя переносився з існування, з турботи про саме життя на збереження лицарської честі, на завдання оборони віри „як потойбічної трансценденції” і земних „поцейбічних вольностей” української людини. Героїчна боротьба породила феномен **козацької слави**, що має різні конотації у фольклорі, так, у пісні „Зажурилась Україна”: „Молодецька слава козаків: / По всьому світу дыбом стала/ По всьому світу степом розляглася, простяглася,/ Да по всьому світу луговим гомином роздалася...” [2, с. 128].

Автохтонність українців, які не покидали своєї прабатьківщини, а з часом усе глибше освоювали й охороняли свою землю, сприяла формуванню “регіонального патріотизму”, любові до рідного краю, готовності до його захисту від чужоземних зазіхань. Власне, козаки продовжили славні традиції Київської Русі, відважних князів-оборонців краю. Козак ніколи не ховається від ворогів:

– *Вже ж про тебе, козаченьку,
Й вороги питають,
Щодня й ночі в темнім лузі
Все тебе шукають.
Гей, як крикне козаченько
До гаю, до гаю:
– Наїжджайте, воріженьки,
Сам вас накликаю!* [8, с. 343].

Моральний обов’язок козаків – захищати свої родини, своїх земляків, усю Україну від ворогів, вони несуть відповідальність за збереження і піднесення козацької слави. У відомій пісні, козацькому гімні “Розлилися круті бережечки” її атрибутами є червона китайка, червона калина, де червоний колір є символом перемоги, оптимізму, героїзму. Антитези *червоніла – змарніла, засмутилася – розвеселимо* з наголосом на останньому компоненті, підбадьорливі вигуки *гей-гей*, повтори будять патріотичні почуття, утверджують роль козацтва як осердя духовності України. Д. Малахов твердить: “Універсалії всеісторичні: вірність рідній землі, батькові з матір’ю, непохитність у вірі, здатність до самопожертви і як сумару сумарум – безрефлективна несполучність з формульним поняттям “ворог”, яке увібгало всіх і все, що зазіхало на вищепойменовані святині” [10, с. 68].

Козак наділений кращими людськими чеснотами, слава про нього йде по всьому краю. В українській вертепній драмі, інтермедіях з’являється образ могутнього Запорожця, Козака, як головної дійової особи, він утілює в собі міць народного духу, адже Запорожжя завжди було головною опорою і надією українців. Дітей в тогочасній Україні змалку готували до козацької долі, уже над колискою мати співає: “Рости, синочку, в забаву/ – Козацтву на славу. Вороженькам на розправу...”. В іншому творі батько-козак хоче, аби діти повторили його шлях.

Трагізмом сповнена народна дума “Івась Удовиченко Коновченко”, де психологічно тонко змальовано стосунки матері й сина, його подвиги та загибель у молодому віці. Молодечий запал, бажання слави, убоління за долю батьківщини спонукають Івася йти в козаки, рватися до бою. Почувши про це, згорьована мати в серцях бажає йому загибелі – що, зрештою згодом здійснюється згідно з народними уявленнями про дієвість материнського прокляття, та згодом похоплюється і хоча з тяжким серцем, та допомагає йому добутися до війська. Таким чином, імператив любові – адже цього хоче син і обов’язок перед людьми, змушує її діяти всупереч власним інтересам. Івась виявляється справжнім героєм, він побиває величезну кількість ворогів, стає *рубаним козаком*, однак по молодості допускає гріх гордині – не слухається полковника, напивається оковитої, у такому стані „старого козака повстрічає, / гордим словом зневажає, / Молодого повстрічає / опрощення не приймає”, йде на бій „напилим”. Він хоробро б’ється з ворогами, та однаково гине на полі битви. У кінці слідує славне козацьке поховання і гімн козацькій славі:

*Слава не умре,
Не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями!* [14, с. 105].

П. Житецький так характеризує образ Івася: "...У всі часи і у всіх народів це був найсимпатичніший образ велетенської сили, котра в розквіті молодості безплідно гине для загального блага. І все ж, як каже дума, "слава його не вмре, не поляже". Це і є задушевна думка творця думи, який має в запасі поетичну формулу для поєднання в одній іпостасі „козацької слави” з гріхом Івася, який у передсмертню хвилину усвідомив, що "материні сльози його побили"...Творець думи в глибині картини поставив матір, як живу душу сім'ї, а на передньому плані зобразив козацьке товариство "кревне и сердешне", і весь цей натопк привів до дивовижного узгодження високо піднесених людських устремлінь" [7, с. 151]. К. Дяченко говорить про "антропологічний вимір поняття честі, що символічно постає у концептуальному зв'язку "честь–смерть", котрий приховує екзистенційну парадоксальність: людина завжди прагне до самозбереження, але в ситуації вибору між безпечним життям або гідною смертю людина честі обирає індивідуальну смерть, що може символізувати духовне безсмертя" [6, с. 5].

Проблема стосунків старшого і молодого покоління козаків, вимога поваги до старших, як за віком, так і за званням, дотримання дисципліни, надто в час бою чи скрути, постає в думі "Отаман Матяш старий". Козаки-небувальці не слухають, висміюють старого отамана Матяша, який просить їх постерегтися, і потрапляють у полон до турків. Тоді Матяш сідає на коня, мужньо бореться з ворогами і визволяє товаришів, вони прибувають на Січ переможцями і з багатою здобиччю. Молоді козаки прославляють Матяша, дякують йому, називають лицарем.

У боротьбі з поневолювачами, протистоянні їм гартувалася **воля**, яка понад усе цінувалася в козацькому середовищі, на Запорозькій Січі, куди селяни втікали від своїх гнобителів: "Що буде, то буде, а козак панщини робити не буде". Дослідники вважають, що козацькі уявлення про свободу вже стояли на ступені національної самосвідомості [7, с. 153]. У народних піснях козацька воля екстраполюється на поняття долі, що означає вільне життя, без неї козацьке існування не має сенсу. У думках та інших творах неволя часто постає як соціальні і національні утиски (дума "Маруся Богуславка" та ін.).

Військовий побут, суворі умови життя призвели до ідеалізації його атрибутів, зміщення акцентів на інші смислелиттєві цінності. Неодмінними деталями змалювання таємничої постаті козака Мамає з народних картин є шабля, спис, люлька, кінь. У прислів'ях мовиться: "Кінь та ніч – козакові товариш"; "Піч – річ бабська, а шабля – козацька". У пісні "Ой на горі та й жінці жнуть" жартівливо повідомляється, що Сагайдачний "поміняв жінку на тютюн та люльку", які йому начебто набагато потрібніші у військовому побуті. У творі "Ой поважай стару матір", де козака вчать шанувати батьків, родичів, дівчину, він відказує, що "не для того вони живуть, щоб їх поважати", його життя геть інше, його вірним другом є кінь, який у разі небезпеки може врятувати йому життя. У козацьких піснях кінь – вірний товариш, рятує козака у скрутну хвилину, передає звістку матері чи коханій про його смерть, стоїть зі схиленою головою над убитим козаком, таким чином постаючи як вісник смерті, що відповідає його хтонічній природі у віруваннях. Тому в діалозі коня з господарем у пісні "Ой дуб на березу гіллям похилився" позбавлення, продаж вірного коня козаком-гультьєєм виглядає як зрада близької істоти.

Похідне життя вчить козака атараксії – безтурботності, як основи морального відношення до світу. У пісні „Та на біду, та на горе козак уродився” за родину запорожцеві служить його рідний край:

*Ой у мене родина – уся Україна, –
Доведеться сіромасі без виручки згинуть!
Ой Великий Луг – батько, а Січ – моя мати, –
Та доведеться сіромасі у неволі погинути!
Гей, ви мені не пани, а я вам не хлопець, –
Догадайтесь, сини вражі, що я запорожець! [8, с. 45].*

Козацька вольниця за відсутності держави постійно містила в собі і загрозу анархії, оскільки норми моралі не завжди були здатні втримати людей від свавілля. У думках та піснях знаходимо жорстокі сцени боротьби з ворогами, їх натуралістичний опис тощо. Ця войовничість, агресивність спрямована на благо справу – захист вітчизни, своєї власної землі – „Або добудь, або дома (в господі) не будь”. М. Попович констатував: “Війни, мета яких оборона своєї землі, руйнування ворожого краю, визволення своїх невільників та здобування “козацького хліба”, усвідомлювалися як особливий вид Божої служби” [12, с. 31].

Зрештою, у певних обставинах *зло може оцінюватися як благо*. Наприклад, насильство – безумовний гріх, адже життя і свобода людини представляють найбільшу цінність. Проте вбивство може бути морально виправданим і навіть визнане благим діянням у випадках: убивства ворога на полі бою (надто у справедливій, визвольній війні); убивства у час самооборони; страти жорстокого злочинця. Отже, веління високої моралі – категорична заборона „не вбий” – перетворюється на правило „не вбивай без крайньої необхідності”.

Своєрідним було ставлення козаків до жінок. Запорожці давали обітницю безшлюбності, а жінкам заборонялося з’являтися на Січі. Вони зберігали традиційну повагу до жінки, зокрема жінки з власної родини – матері, сестри, нареченої, однак у позашлюбних зв’язках цих зобов’язань не дотримувалися (див. пісні “Іхали козаки”, “Песня-балада о козаке и Кулине й духовная песнь грешных людей” та ін.). Водночас за аморальні вчинки козаків чекало жорстоке покарання – побиття киями, інколи до смерті.

На подвійну етику козака, як зрештою, і звичайного парубка вказував М. Грушевський: “Ми добре знаємо сю подвійну етику козака чи запорожця, коли він почуває себе членом воєнної організації супроти людяності цивільної, чи філістерської, і вважає своїм правом, а навіть „молодецтвом” топтати родинну мораль, – і тоді, коли він, вертаючись до своєї родини, почуває себе членом роду, підвласним його обичаю і моралі, і боїться кинути на дівчину найменшу тинь – “бо сватати має”[4, с. 265].

Дослідники говорять про селянський і козацько-лицарський типи українського характеру. Якщо для селянина головним у його житті було Боже заступництво, то для козака – оборона віри, своєї сім’ї як святині. Захист своєї землі і своєї віри ставився на один рівень, оскільки віра сприймалася як морально-духовна основа життєздатності нації. Т. Чайка зауважує, що з XII століття “народна свідомість рівняє між собою ратні і чернецькі чесноти, з того часу ця риса назавжди увійшла до українського духовного життя, стала його національною ознакою” [15, с. 239].

Презирство до земного, аскетичний спосіб життя, нехтування самим життям в ім’я вищого призвело до того, що козацтво на відміну від селянства, яке зберегло у своєму світогляді чимало язичницьких елементів, сприйняло екзистенційні ідеї та ідеали християнства. І якщо у віруваннях селян присутня циклічність змін у природі та житті, а смерть переходить у життя і навпаки, то козацтво вважало життя короткою миттю, а смерть – великою трагедією.

Козацька віра була щирою і глибокою, що відбилося, зокрема, в народних думках, які в XVII столітті ще називали козацькими псалмами. Сила молитви набуває в них рівноцінності дії, щира сповідь рятує від гріхів, як, наприклад, у думі “Олексій Попович”. Опис гріхів у думках навіть за своєю формою запитання – відповіді нагадує сповідь.

Козаками засуджувалася байдужість, бездушність у ставленні до ближнього, зрада, небажання допомогти, що означало недотримання заповідей. Козаки, надто їхні очільники давали чималі пожертвування церквам. Гострому осуду підлягала зрада батьківщини, рідних, побратимів та ін. Таким у “Думі про Самійла Кішку” є персонаж Лях Бутурлак, ємна характеристика якого подається в означенні – “ключник галерський, сотник переяславський, недовірок християнський”, він зраджує свою віру, батьківщину і побратимів, прагне „віру християнську під ноzi подтоптати”, що є святотатством для запорожців. (“Лучше в землі тліти, ніж татарві служити”). Водночас Лях Бутурлак тут зображується як пересічна людина з властивою їй подвійністю натури, добрим і злим початками, його дії можуть бути непослідовними, адже

кожен має власні виміри моральності і можливості для їх долаштування до загальнолюдських.

У думі “Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі” засуджується зрада старшими братами молодшого, якого вони кидають напризволяще, утікаючи від турків. Він гине страшною смертю – його тіло розтягають, роздирають орли-чорнокрильці та вовки-сіроманці. Однак і братів не уникає покарання – їх наздогнали та „постріляли-порубали”. Слава ж молодшого „не вмере, не поляже однині й до віка”. Захопливий сюжет, динамізм та напруга оповіді, лірична проникливість і журливість тону, психологізм, увага до деталей, своєрідна „думна” поетична мова, влучні художні характеристики дійових осіб чинять незабутнє враження на читача, змушують задуматися над людськими долями.

Українське козацтво вважало своєю покровителькою і заступницею Покрову Пресвятої Богородиці. Виказування поваги Богородиці виразилося в культурі матері, який існував у запорожців, непошана до неї вважалася великим гріхом, про що йдеться в багатьох думках та піснях.

Глибокої поваги і щирого суму сповнені сцени поховання козаків, полководців, яким за козацьким звичаєм насипали високі могили, кургани. Вони лишаються безсмертними в народній пам’яті: “Козацька слава не вмере неполяже”. Ще трагічнішою є самотня смерть козака на полі бою, коли йому нікому прикрити очі, нікому відслужити службу над ним. У пісні “Чорна роля заорана” оприявлено трагічний образ матері-землі, засіяної кулями і сполощеної кров’ю. Там лежить укритий червоною китайкою козак, за яким нікому затужити, задзвонити, немає ані труни, ні ями. Дочасна смерть молодого людини викликає в народі асоціацію “одруження зі смертю”, це поетична фольклорна формула “смерть як весілля”.

Запорожці славилися своєю гостинністю, почуттям гумору, веселістю. Серед них водилися чарівники, так звані характерники, що володіли надприродними здібностями, уміли перекидатися звірами, чаклувати, нібито водилися з чортами – дурили їх, приручали тощо. Є згадки про це і у фольклорі. Однією з причин цього явища дослідники називають особливе, понаднормове становище козацького суспільства, згідно з яким вони не належали до “освоєного” соціального світу, що був “низовим” не лише географічно, все це обумовлювало і їх специфічне “свавільне” поводження, саморепрезентацію” [1, с. 241–242].

Герої-богатирі українських казок нагадують своєю поведінкою козаків з їхньою звитягою, мужністю, веселою натурою. Так, Іван Богодавець зі своїми побратимами сидить у розпеченій бані й виспівує пісні (казка „Богодавець Іван”). Іван Голик, перебуваючи в череві кита, який проковтнув вози з волами та кінями, ходить по ньому і знаходить люльку, тютюн та кресало. Натоптав тютюну, викресав вогню і запалив собі люльку („Іван Голик і його брат”). Імена помічників героя Перепийвода, Сирозем, Валигора, Ломидерево, Вертиземля, Всепоїдайло, Всевипивайло, Побігайло, Далекогляд, Далекометайло, Сучиплита, Щавидуб, Скороход, Слухало, Об’їдайло, Морозко та ін. нагадують прізвиська, які давали козакам-запорожцям.

Морально-етичні погляди українського козацтва широко відбилися в українському фольклорі – думках, піснях, наративах, як у масиві так званого козацького фольклору, так і в межах окремих загальнофольклорних тем, сюжетів, мотивів та образів. Майстерність у змалюванні образів, багатство поетичних засобів та символіки, що властиві цим текстами, сприяють збереженню та утвердженню в народній пам’яті морально-етичних постулатів українського козацтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балушок В. Українська етнічна спільнота : етногенез, історія, етнімія монографія / вид. О. В. Пшонківський. Біла Церква 2008. 304 с.
2. Бодянский О. О народной поэзии славянских племен. Москва : В тип. Н. Степанова, 1837. 154 с.

3. Бойко-Блохін Ю. Проблеми історіософії українського націоналізму. Київ : Укр. вид. спілка, 2014. 132 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. 1. 392 с.; Т. IV. Кн. 2. 262 с.
5. Демедюк М. В. Національна специфіка української народної казки : автореф. дис... канд. філол. наук. Львів, 2010. 20 с.
6. Дяченко К. А. Честь у життєвому світі людини : автореф. дис... канд. філос. наук. Харків, 2004. 20 с.
7. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. Київ : Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1893. 250 с.
8. Закувала зозуленька : антологія української народнопоетичної творчості. Київ: Веселка, 1998. 510 с.
9. Кульчицький О. Світовідчуття українця. *Українська душа*. Київ : Фенікс, 1992. С. 48–66.
10. Малахов В. Етика : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 2006. 384 с.
11. Народные южнорусские песни : Издание Амвросия *Метлинского*. Київ : в Университетской тип., 1854. 472 с.
12. Попович М. Козаки і віра. *Українська культура*. 1998. № 7. С. 31.
13. Соціально-побутові пісні / упоряд, вст. ст., прим. О. М. Хмілевської. Київ : Дніпро, 1985. 331 с.
14. Українські народні думи та історичні пісні / упоряд. О. Таланчук. Київ : Веселка, 1990. 240 с.
15. Чайка Т. Давні прообрази української моральної свідомості. *Філософська та соціологічна думка*. 1994. № 9–10. С. 228–241.

РЕЦЕНЗІЇ

НОВАТОРСЬКА ПРАЦЯ З КОМБІНАТОРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Г. М. ДИДИК-МЕУШ “КОМБІНАТОРИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI-XVIII СТОЛІТЬ: ТЕОРІЯ. ПРАКТИКА. СЛОВНИК” (ЛЬВІВ, 2018. 688 с.)

Білоусенко П. І., д. філол. н., професор, пров. наук. співробітник

*Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4, Київ, Україна*

pbilousenko@gmail.com

В українському мовознавстві небагато праць, у яких семантичний опис мови здійснюється із залученням методів “не кількісної математики”. Комбінаторна лінгвістика – порівняно новий напрям у лінгвістичних дослідженнях, у яких вивчають синтагматичні послідовності мовних одиниць. На сьогодні в енциклопедії “Українська мова” навіть немає статті про комбінаторну лінгвістику як про складник лінгвістики математичної. Серед кількох напрямів комбінаторної лінгвістики дослідниця обрала лексикологію, змістом якої є питання співвідношення семантики слова і сполучуваності, співвідношення синтагматики мовного знака і системи мови, функцій сполучуваності тощо. Зокрема, авторка монографії на основі українських пам’яток різних стилів і жанрів XVI-XVIII ст. здійснила комплексний аналіз сполучуваності ад’єктивно-субстантивних структур. Вивчення цього фрагменту мовної дійсності дасть змогу в подальшому зіставити лексико-синтаксичні комбінаторні зміни в українській мові різних часів її розвитку. Це має стати необхідною передумовою створення узагальнювального дослідження зі сполучуваності і, зрештою, удокладнити й увиразнити історію української лексики. З огляду на це актуальність рецензованої праці не викликає заперечень.

Ознайомлення із поданою джерельною базою дає підстави стверджувати, що Ганна Михайлівна задумала вивчити предмет дослідження глибоко і всебічно. Це матеріали, дібрані з картотек історичних словників Є. Тимченка та “Словника української мови XV – першої половини XVII ст.”, різноманітних пам’яток офіційно-ділового, конфесійного, художнього стилів, літописів тощо. Прикметно те, що дослідниця дала ґрунтовну характеристику опрацьованим джерелам. Це орієнтовно 2000 дібраних текстів різного обсягу. Ганна Михайлівна звернула особливу увагу на копії тестаментів (заповітів), де поєднані церковнослов’янські елементи і “свої” (вузькоспеціальні) вирази на початку та в кінці документа. В актових, гродських та інших книгах збережені записи багатьох писарів, де крім синтаксичних моделей, опорними ланками є юридичні терміни. У судових процесах виступають свідки, повідомлення яких про щось записували дослівно, завдяки чому в цих текстах часто відбивається жива народна мова. У книзі також ґрунтовно проаналізовано документи Львівського ставропігійського братства, географія яких фактично охоплює всю Україну, хоча найбільше їх написано у Львові. Третьюю за численністю групою офіційно-ділових текстів є “Документи Брацлавського воеводства” 1566-1606 рр., в основі яких лежить руська (власне канцелярська, актова, діловодна українсько-білоруська) мова.

З самого початку в монографії підкреслено, що вивчення текстів минулого потребує розв’язання низки проблем, які дадуть змогу розглянути пам’ятки мови з позицій реконструйованої мовної свідомості тогочасного українського суспільства, а не оцінювати її з погляду носія сучасної української літературної мови. Читач цілком позитивно сприйме

поєднання в роботі інтуїтивних і формалізованих прийомів дослідження, намагання авторки здійснити точний аналіз завдяки формалізації інтуїтивних знань, окреслення того, які саме інтуїтивні критерії використовуються поряд із формалізованими.

Обрання для дослідження текстів XVI-XVIII ст. зобов'язує торкнутися питання періодизації української мови взагалі та обґрунтування терміна-кваліфікатора мови XVI-XVIII ст. зокрема. Це складні питання, оскільки на сьогодні в українському мовознавстві вони остаточно не розв'язані. Треба віддати належне авторці в тому, що вдало проаналізувала погляди багатьох мовознавців і цілком закономірно зупинилася на лінгвономені “українська мова” як найбільш загальному, позбавленому будь-яких конотацій і прийнятому як термін-назва в історичних словниках.

У першому розділі книги є підрозділ “Українська мова XVI-XVIII ст.: традиційне і нове дослідження”, у якому визначено статус “руської мови” (української чи білоруської), а в наступному розглянуто етнічне обличчя нашої культури, яке моделювали дві мови – українська писемно-літературна та церковнослов'янська української редакції, попри міжконфесійну полеміку та боротьбу з прозелітизмом. Та незважаючи на несприятливі умови, українська літературна мова продовжувала функціонувати в обох своїх різновидах – слов'яноруському (слов'яноукраїнському) і книжному українському. Проте, як справедливо зауважує авторка, характер книжного і живомовного компонентів у пам'ятках зумовлюється багатьма факторами, серед яких хронологічний (історичний) період, жанрово-стилістичні особливості пам'яток, їх тематичне спрямування, світський чи церковний характер, територія походження, авторські настанови та ін.

В останньому підрозділі першого розділу “Українські пам'ятки і “теорія узусу”: модерн чи традиція?” дослідниця стверджує, що спостерігати можна за мовленням, тобто за процесом побудови текстів, якими люди обмінювалися (діахронія) чи обмінюються (синхронія). Саме тому для підтвердження своїх гіпотез вона розраховує на достатню сукупність текстів, яку в сучасній лінгвістиці кваліфікують як “корпус” чи “корпус текстів”, тексти в максимально повному обсязі.

Другий розділ монографії присвячено термінологічній базі комбінаторної лінгвістики. Зважаючи на те, що комбінаторна лінгвістика – відносно новий напрям в українському мовознавстві, авторка зобов'язана була проаналізувати наявні праці в українському й зарубіжному мовознавстві та з'ясувати об'єкт і структуру комбінаторної лінгвістики, проаналізувати її історію. Визначивши основні терміни (синтагматика, комбінаторика, валентність, сполучуваність, контекст, дистрибуція), дослідниця виклала власне бачення напрямків наукових пошуків. Образно кажучи, тут підготовлено теоретичний плацдарм для вивчення ад'єктивно-субстантивних словосполучень (АСС).

У наступному розділі йдеться про принципи ексцерпування словосполучень із обраних текстів, про комбінаторний вимір ад'єктива-атрибутива. Тут же подано кілька новаційних кваліфікацій ад'єктивів, розкрито номінаційний потенціал ад'єктива. У майстерно виготовлених таблицях Ганна Михайлівна для прикладу задемонструвала лексико-синтаксичну комбінаторику ад'єктива *великий* зі значенням “великий; значний за розміром, площею, об'ємом, кількістю” та зі значенням “великий; значний за силою, інтенсивністю вияву ознаки” й показала особливості сполучуваності згаданого ад'єктива. Увагу дослідниці привернуло й функціонування компаратива *болиший*. Поданий в додатках до книги “Комбінаторний словник української мови XVI-XVIII ст.” дав змогу зробити висновок, що сполучувальна здатність ад'єктива *великий*, як і компаративна *болиший*, така ж висока й загалом не відрізняється від функціонування його у вихідній формі. Однак дистрибутивний аналіз показав, що компаратив *болиший* у значенні “більший; значніший за силою, інтенсивністю вияву ознаки” виступає в пам'ятках лише у формі кліше типу *на болюю віру, для болює твердості* та лексикалізованих сполучень на кшталт *васнь болюю мати, болює чинити, за болюю повагу мати*. У такому ж ключі добротню проаналізовано й сполучуваність суперлатива *наиболшой*,

де теж виявлено вервечку особливостей його сполучуваності. Це дало підстави авторці рецензованої праці аналізувати ад'єктив-атрибутив у граматичному аспекті, оскільки АСС є засобом актуалізації віртуальної ознаки, котру відтворює ад'єктив, та функційному (номінаційному), відповідно до якого АСС є засобом виокремлення об'єкта із класу подібних.

У підрозділі про дискурсивні (текстові) характеристики ад'єктива Ганна Михайлівна переконливо довела, що цю лексику слід кваліфікувати значною мірою як дискурсивно-когнітивні утворення, адже такий підхід до вивчення слів різної частини мовної належності ґрунтується на природних принципах категоризації, у якій відображаються найважливіші особливості сприйняття й осмислення людиною світу. Вивчення особливостей атрибутивів-ад'єктивів дало змогу авторці накреслити три аспекти їх дослідження: 1) основні функції, 2) здатність наповнювати текст, 3) сполучуваність та послідовність в атрибутивному ланцюжку. Наступні параграфи монографії присвячено вивченню ад'єктивів у згаданих напрямках. Цей аналіз наповнений багатьма вдало дібраними прикладами, у результаті цього дослідниця зробила низку вагомих висновків. Зокрема, вона стверджує: всупереч традиційному погляду поява ад'єктивів і АСС на позначення осіб, предметів, явищ тощо може бути такою ж первинною, як і поява стрижневого іменника. Ад'єктив має здатність вагомо наповнювати текст, адже в проаналізованих фрагментах різних стилів і жанрів виявлено до 20% атрибутивів-прикметників. Насамкінець дослідниця подала дискурсивну характеристику ад'єктивам: вона окреслила чіткий порядок їх розташування в ад'єктивно-атрибутивному ланцюжкові з огляду на їхню семантику, онтологічну інгерентність та адгерентну експресивність.

У підрозділі 4.1. про напрямки дослідження ад'єктивно-субстантивних сполучень Ганна Михайлівна насамперед зупинилася на власне лінгвістичному напрямку, який об'єднує граматичний та лексико-фразеологічний аспекти. У підрозділі 4.1.1.1. про граматичний аспект подано відповідну схему, яка увиразнює думки дослідниці. Зрештою в цьому підрозділі окреслено підходи до власне лінгвістичного дослідження АСС: 1) структурно-синтаксичний, 2) ситуативно-синтаксичний, 3) логіко-синтаксичний (граматичний аспект) і 1) логіко-семантичний, 2) лексико-семантичний, 3) фразеологічний (лексико-фразеологічний аспект).

Вирізняється докладністю й переконливістю аналіз психологічного, лінгвокультурологічного, лінгвокогнітивного, семантико-когнітивного та композиційно-когнітивного напрямів. Авторка вважає, що всі ці аспекти можна повноцінно застосовувати під час аналізу текстів українських пам'яток XVI-XVIII ст. Далі здійснено опис атрибутивної панорами українського тексту відповідного періоду на підставі комбінаторно-культурологічного й комбінаторно-когнітивного опису АСС *скрушене серце, чиста душа, побожний умисел, всемогучий Бог* та ін. АСС, які мають у своєму складі субстантивні компоненти – концепти як відображення загального культурного спадку українців і релігійно-богословської традиції. Дослідниця дійшла дуже вагомого висновку: ці концепти засвідчують, що ад'єктиви-атрибутиви – один із тих вербальних засобів, за допомогою яких мова протягом тривалого часу зберігає основні “параметри” культурно-ментальних понять у душі насамперед християнсько-релігійної традиції. Важливим результатом рецензованої праці є те, що авторка створила шкалу комбінаторної (композиційної) семантики перехідних (проміжних типів АСС), яка побудована на основі комбінаторно-когнітивного принципу інтеграції “смислів” залежно від ступеня вивідності/невивідності комбінаторної семантики із суми значень компонентів словосполучення. Дослідження АСС стосується головним чином двох опозиційних груп – вільних (відтворюваних) і невольних (стійких) словосполучень, серед яких Ганна Михайлівна виявила ад'єктивно-субстантивні сполучення перехідного типу (АССПТ). Дібрані словосполучення XVI-XVIII ст. належать до композиційних і декомпозиційних. Авторка дала їм кваліфіковану характеристику, вона стверджує, що композиційно невольні (мовно вільні) АСС мають розгалужену структуру, вона докладно проаналізувала номінаційні, етикетні, клішовані, традиційно-епітетні й стереотипні АСС. Кожен із них добре екземпліфіковано. З належною докладністю проаналізовано й декомпозиційні АСС.

З особливим інтересом сприймається п'ятий розділ монографії “Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть”: принципи укладання і структура”. Тут окреслено засади створення згаданого словника, подано його фрагмент на літери А і Б. Він поєднує особливості лексиконів двох типів: з одного боку, є історичним словником, із другого – комбінаторним, тобто словником сполучуваності. Це перший словник такого типу в українській лексикографії загалом і в історичній зокрема, тому потребує схвального сприйняття й критичного підходу до новації.

У першому підрозділі дослідниця дала характеристику історичному словникові як загальномовному й загальнокультурному явищу. На початку розділу подано загальновідомі речі, потім переказано сформульовані Л. Л. Гумецькою основні риси історичного словника та критерії історичного словника Ю. Сорокіна. На перший погляд може здатися, що це зайва інформація для підготовленого читача, але подальший текст роботи показує, що вона необхідна.

Комбінаторну лексикографію поділено на теоретичну і практичну. Структуру комбінаторної лексикографії Ганна Михайлівна виклала в дбайливо підготовленій схемі із скрупульозним кваліфікованим коментуванням її складників. Цей коментар є новим в українському мовознавстві. Дослідниця удокладнює його, подавши додатково дві схеми, де проаналізовано комбінаторні словники за характером представлення сполучуваності та за типами сполучуваності. По суті тут викладено теоретичні засади створення комбінаторного словника й практичне втілення цих засад у побудову Комбінаторного словника української мови XVI–XVIII ст. – першого словника такого типу в українській лексикографії загалом і в історичній зокрема. Текст монографії переконує читача в тому, що “Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть” – нове явище комбінаторної лексикографії, яка є самостійним напрямом у межах загальної теорії лексикографії. Треба віддати належне дослідниці: кожен підрозділ згаданого розділу починається оглядом літератури з проблеми, завдяки чому авторка рецензованої праці не лише задемонструвала глибоку лінгвістичну ерудованість, а й накреслила принципи, яким має відповідати комбінаторний словник, подала зразок такого словника, який є історичним, комбінаторним, тлумачним (частково – перекладним та енциклопедичним). Концепцію власного комбінаторного словника авторка реалізувала в його *макроструктурі* (передмова; список скорочень; словник; список джерел) і *мікроструктурі* (словникова стаття). Призначення словника – подати детальну семантичну характеристику ад’єктива, зафіксувати контекстні та синтагматичні зв’язки, помістити слово в його фразеологічне поле і засвідчити різний ступінь зв’язності тих чи тих значень. Теоретичні питання щедро проілюстровано вдало дібраними прикладами, завдяки чому читач переконується в тому, що створений Г. Дидик-Меуш “Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть” відтворює мовну картину світу українців. Лексикон унікальний за ідеєю та формою. Сподіватимемось, що для його удоступнення він функціонуватиме в “паперовому” форматі та в електронній версії. Загалом авторка переконала, що застосування методів і прийомів комбінаторної лінгвістики в історичному мовознавстві є цілком перспективним в дослідженні діахронної системи українського синтаксису української мови.

Ця оригінальна праця, здійснена з урахуванням досягнень сучасної вітчизняної і зарубіжної лінгвістики, по праву займе почесне місце в низці зразкових досліджень, які торують шлях до вивчення історичного синтаксису української мови.

УДК

**ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ
У “ВІСНИК ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ”
ЗА ФАХОМ “ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ”**

Іванченко М. П., к. філол. н., доцент
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна
ivanchenko@gmail.com

До друку приймаються статті українською, іншими слов'янськими та англійською мовами, що відповідають тематиці серії видання й містять нові наукові результати, не опубліковані раніше.

Подана до розгляду редколегії стаття повинна мати такі обов'язкові складники:

- шифр УДК;
- назва статті;
- прізвище та ініціали автора, науковий ступінь, посада;
- повна назва навчального закладу або установи, де працює автор;
- електронна адреса автора;
- анотація та ключові слова українською мовою;
- назва статті, прізвище автора, повна назва навчального закладу або установи, де працює автор, анотація (розширена) та ключові слова англійською мовою;
- текст статті;
- список літератури (ЛІТЕРАТУРА), оформлений відповідно до чинного Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

За структурою стаття має відповідати вимогам, затвердженим Постановою президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”, й містити такі елементи:

постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано порушення певної проблеми і на які спирається автор;

виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття;

формулювання мети статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки за проведеним дослідженням і перспективи розвідок у цьому напрямку.

Статті публікуються мовою оригіналу.

Електронний варіант статті подається на електронних носіях і/або надсилається електронною поштою. На диску має бути два файли з розширенням .doc або .docx, назви яких повинні містити прізвище першого автора. Перший файл – із текстом статті, анотаціями та ключовими словами (наприклад: Іванченко_ст.); другий – із відомостями про авторів (наприклад: Іванченко_авт.).

Коли автор отримує повідомлення про те, що його стаття прийнята до друку, то паперовий варіант статті він надсилає на вказану в електронному повідомленні адресу. Автори, які не мають наукового ступеня, повинні завізувати статтю у свого наукового керівника.

МАКЕТ СТОРІНКИ

1. Для оригінал-макету використовується формат А 4 з полями з усіх боків – 2 см.

Для всіх структурних компонентів статті (від шифру УДК до списку літератури):

шрифт набору – Times New Roman;

розмір шрифту – 14 пт;

абзацний відступ – 1,25 см;

міжрядковий інтервал – 1,5 пт.

У разі застосування інших шрифтів автор надсилає їх разом зі статтею.

Для стилістичного виділення фрагментів тексту використовуються такі опції: курсив, напівжирний, напівжирний курсив зі збереженням гарнітури, розміру шрифту та інтервалу абзацу.

2. Використання лапок.

Для власних назв та цитат слід використовувати подвійні лапки – “” (ВАТ “Перетворювач”), для наведення значення слова – одинарні ‘’ (*Дніпро* ‘назва річки’). У тексті не є припустимими кутові лапки «».

3. Необхідною умовою є розрізнення дефіса (-) як внутрішньослівного графічного знака і тире (–) – як пунктуаційного.

4. Використання нерозривного пробілу є обов’язковим при оформленні:

а) ініціалів імені й прізвища в тексті статті або імені, по батькові й прізвища у списку літератури: а) ініціал імені - нерозривний пробіл - прізвище (*І. Петренко*); б) ініціал імені - нерозривний пробіл - ініціал по батькові - нерозривний пробіл - прізвище (*І. П. Петренко*);

б) нумерованих або маркованих літерами переліків (нерозривний пробіл ставиться після цифри/літери-маркера);

в) графічних скорочень (*15 с., С. 122, XX ст., XIX в.* тощо).

5. Найпоширеніші скорочення, які використовуються у статті (*ст., напр. і т.ін.*), мають бути уніфіковані по всьому тексту.

ТИПОГРАФСЬКІ ПОГОДЖЕННЯ ТА СТИЛІ

УДК вказується в першому рядку сторінки і вирівнюється за лівим краєм. Заголовок статті набирається в наступному за УДК рядку і вирівнюється по центру. У третьому рядку з вирівнюванням по центру зазначаються прізвища, ініціали авторів та їхні посади. У наступному рядку міститься інформація про назву організації, де працює (навчається) автор, яка також вирівнюється по центру. П’ятий рядок містить адресу електронної пошти авторів, розташовану по центру. Далі – анотація (3–5 речень) та ключові слова (5–7 слів) українською. З наступного абзацу в такому ж порядку і за таким же принципом розташовується переклад / транслітерація англійською цієї ж інформації. На наступному рядку – розширена (орієнтовний обсяг – від 1800 до 2000 знаків без урахування пробілів) анотація з ключовими словами англійською мовою. Після анотацій з абзацу викладається основний текст статті.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ РОЗШИРЕНОЇ АНГЛІЙСЬКОМОВНОЇ АНОТАЦІЇ

Анотація повинна викладати суттєві факти роботи, не містити матеріал, який відсутній в основній частині публікації. Схвалюється структура анотації, що повторює структуру статті, і включає вступ, мету й завдання, методи, результати, висновок. Але предмет, тема, мета статті вказуються в тому випадку, якщо вони незрозумілі з назви статті; методи проведення дослідження доцільно описувати, якщо вони вирізняються новизною.

Результати статті описують максимально точно й інформативно. Наводять основні теоретичні та експериментальні результати, фактичні дані, визначені закономірності. При цьому надають перевагу новим результатам і даним довгострокового значення, важливим відкриттям, висновкам, які, на думку автора, мають практичне значення.

Висновки можуть супроводжуватися рекомендаціями, оцінками, пропозиціями, гіпотезами, описаними в статті.

Відомості, що містяться в заголовку статті, не повинні повторюватися в тексті анотації.

Слід уникати зайвих вступних фраз (наприклад, “автор статті розглядає ...”, “у цій статті наведено...”). Історичні довідки, якщо вони не становлять основний зміст документа, опис раніше опублікованих досліджень і загальновідомі положення в анотації не наводяться.

У тексті анотацій слід уживати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій, які не використовуються в науковій англійській мові.

Текст анотації повинен бути лаконічний і чіткий, вільний від другорядної інформації, зайвих вступних слів, загальних і несуттєвих формулювань.

Необхідно використовувати активний, а не пасивний стан, тобто “The study tested”, а не “It was tested in this study”, що є поширеною помилкою в англійськомовних анотаціях.

Бажано уникати в тексті анотації застосування транслітерованих термінів, слів.

В англійськомовному тексті слід застосовувати термінологію, властиву іноземним спеціальним текстам, і уникати слів із місцевого сленгу, які не набули інтернаціонального поширення. Скорочення та умовні позначення, крім загальноживаних (у тому числі в англійськомовних спеціальних текстах), застосовують у виняткових випадках або дають їх роз’яснення при першому вживанні.

Заголовки наукових статей повинні бути інформативними й містити тільки загальноприйняті скорочення. У перекладі заголовків статей англійською мовою не повинно бути жодних транслітерацій, окрім неперекладних назв власних імен, приладів та інших об’єктів, що мають власні назви; також не можна використовувати неперекладний сленг. Це стосується і ключових слів.

Покликання на літературні джерела послідовно нумеруються арабськими цифрами в порядку появи в тексті статті або за абеткою й зазначаються у квадратних дужках, де вказуються порядковий номер джерела та через кому конкретна сторінка [8, с. 16]. Перелік літературних джерел мовою оригіналу подається в порядку їх нумерації після основного тексту статті з підзаголовком “ЛІТЕРАТУРА”, який вирівнюється по центру. Список літератури оформлюється відповідно до чинного Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

**ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ СТАТТІ АВТОРОВІ В ЕЛЕКТРОННОМУ ВАРІАНТІ
НЕОБХІДНО ПОДАТИ:**

1. Текст статті з анотаціями та ключовими словами.
2. Відомості про автора(-ів) (прізвище, ім'я та по батькові, науковий ступінь, посада, місце роботи, точна поштова адреса, на яку редакція надсилатиме авторський примірник).
3. Статті здобувачів наукового ступеня кандидата наук має завізувати науковий керівник фразою "До друку рекомендую" із зазначенням свого наукового ступеня, посади, ініціалів імені та по батькові, прізвища.

Адреса редакції: Вісник ЗНУ. Філологічні науки.
вул. Жуковського, 66
м. Запоріжжя, МСП-41
Україна
69600

Довідки за телефонами: (061) 289–12–82; (061) 289–12–26; +380671609874

**МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ, ЯКІ РЕТЕЛЬНО НЕ ВИЧИТАНІ В МОВНОМУ ПЛАНІ
Й НЕ ОФОРМЛЕНІ ВІДПОВІДНО ДО ВИМОГ РЕДАКЦІЇ, РОЗГЛЯДАТИСЯ НЕ БУДУТЬ**

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ ПРИСТАТЕЙНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ

Пристатейний список літератури має бути укладений відповідно до чинного Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

Просимо звернути увагу на те, що, згідно з чинним ДСТУ, вже не можна скорочувати назви столиць та найбільших міст колишнього СРСР (*К., М., Л., СПб, Х.* тощо), натомість усі такі найменування треба писати повністю (*Київ, Москва, Ленінград, Санкт-Петербург, Харків* тощо).

Приклади оформлення різних видів джерел

Характеристика джерела	Приклад оформлення
Книги: Один автор	<ol style="list-style-type: none"> 1. Бичківський О. О. Міжнародне приватне право : конспект лекцій. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 82 с. 2. Бондаренко В. Г. Немеркнуча слава новітніх запорожців: історія Українського Вільного козацтва на Запоріжжі (1917–1920 рр.). Запоріжжя, 2017. 113 с. 3. Бондаренко В. Г. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.) : монографія. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 600 с. 4. Вагіна О. М. Політична етика : навч.-метод. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 102 с. 5. Верлос Н. В. Конституційне право зарубіжних країн : курс лекцій. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 145 с. 6. Горбунова А. В. Управління економічною захищеністю підприємства: теорія і методологія : монографія. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 240 с. 7. Гурська Л. І. Релігієзнавство : навч. посіб. 2–ге вид., перероб. та доп. Київ : ЦУЛ, 2016. 172 с. 8. Дробот О. В. Професійна свідомість керівника : навч. посіб. Київ : Талком, 2016. 340 с.
Два автори	<ol style="list-style-type: none"> 1. Аванесова Н. Е., Марченко О. В. Стратегічне управління підприємством та сучасним містом: теоретико-методичні засади : монографія. Харків : Щедра садиба плюс, 2015. 196 с. 2. Батракова Т. І., Калюжна Ю. В. Банківські операції : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 130 с. 3. Білобровко Т. І., Кожуховська Л. П. Філософія науки й управління освітою : навч.-метод. посіб. Переяслав-Хмельницький, 2015. 166 с. 4. Богма О. С., Кисильова І. Ю. Фінанси : конспект лекцій. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 102 с. 5. Горошкова Л. А., Волков В. П. Виробничий менеджмент : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 131 с. 6. Гура О. І., Гура Т. Є. Психологія управління соціальною організацією : навч. посіб. 2–ге вид., доп. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. 212 с.
Три автори	<ol style="list-style-type: none"> 1. Аніловська Г. Я., Марушко Н. С., Стоколоса Т. М. Інформаційні системи і технології у фінансах : навч. посіб. Львів : Магнолія 2006, 2015. 312 с. 2. Городовенко В. В., Макаренков О. Л., Сантос М. М. О. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 206 с.

	<p>3. Кузнецов М. А., Фоменко К. І., Кузнецов О. І. Психічні стани студентів у процесі навчально-пізнавальної діяльності : монографія. Харків : ХНПУ, 2015. 338 с.</p> <p>4. Якобчук В. П., Богоявленська Ю. В., Тищенко С. В. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2015. 476 с.</p>
Чотири і більше авторів	<p>1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України : станом на 10 жовт. 2016 р. / К. І. Беліков та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ : ЦУЛ, 2016. 528 с.</p> <p>2. Бікулов Д. Т., Чкан А. С., Олійник О. М., Маркова С. В. Менеджмент : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 360 с.</p> <p>3. Операційне числення : навч. посіб. / С. М. Гребенюк та ін. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 88 с.</p> <p>4. Основи охорони праці : підручник / О. І. Запорожець та ін. 2-ге вид. Київ : ЦУЛ, 2016. 264 с.</p> <p>5. Клименко М. І., Панасенко Є. В., Стреляєв Ю. М., Ткаченко І. Г. Варіаційне числення та методи оптимізації : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 84 с.</p>
Автор(и) та редактор(и)/упорядники	<p>1. Березенко В. В. PR як сфера наукового знання : монографія / за заг. наук. ред. В. М. Манакіна. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 362 с.</p> <p>2. Бутко М. П., Неживенко А. П., Пепа Т. В. Економічна психологія : навч. посіб. / за ред. М. П. Бутко. Київ : ЦУЛ, 2016. 232 с.</p> <p>3. Дахно І. І., Алієва-Барановська В. М. Право інтелектуальної власності : навч. посіб. / за ред. І. І. Дахна. Київ : ЦУЛ, 2015. 560 с.</p>
Без автора	<p>1. 25 років економічному факультету: історія та сьогодення (1991–2016) : ювіл. вип. / під заг. ред. А. В. Череп. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 330 с.</p> <p>2. Криміналістика : конспект лекцій / за заг. ред. В. І. Галана ; уклад. Ж. В. Удовенко. Київ : ЦУЛ, 2016. 320 с.</p> <p>3. Миротворення в умовах гібридної війни в Україні : монографія / за ред. М. А. Лепського. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2017. 172 с.</p> <p>4. Міжнародні економічні відносини : навч. посіб. / за ред.: С. О. Якубовського, Ю. О. Ніколаєва. Одеса : ОНУ, 2015. 306 с.</p> <p>5. Науково-практичний коментар Бюджетного кодексу України / за заг. ред. Т. А. Латковської. Київ : ЦУЛ, 2017. 176 с.</p> <p>6. Службове право: витоки, сучасність та перспективи розвитку / за ред.: Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова. Запоріжжя, 2017. 328 с.</p> <p>7. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2016. 488 с.</p> <p>8. Адміністративно-правова освіта у персоналіях : довід. / за заг. ред.: Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова. Київ : Ін Юре, 2015. 352 с.</p> <p>9. Підготовка докторів філософії (PhD) в умовах реформування вищої освіти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 5–6 жовт. 2017 р. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 216 с.</p> <p>10. Країни пострадянського простору: виклики модернізації : зб. наук. пр. / редкол.: П. М. Рудяков (відп. ред.) та ін. Київ : Ін-т всесвітньої історії НАН України, 2016. 306 с.</p> <p>11. Антологія української літературно-критичної думки першої половини ХХ століття / упоряд. В. Агеєва. Київ : Смолоскип, 2016. 904 с.</p>

Багатотомні видання	<ol style="list-style-type: none"> 1. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба та ін. Київ : САМ, 2016. Т. 17. 712 с. 2. Лодий П. Д. Сочинения : в 2 т. / ред. изд.: Н. Г. Мозговая, А. Г. Волков ; авт. вступ. ст. А. В. Сеницына. Киев ; Мелитополь : НПУ им. М. Драгоманова ; МГПУ им. Б. Хмельницкого, 2015. Т. 1. 306 с. 3. Новицкий О. М. Сочинения : в 4 т. / ред. изд.: Н. Г. Мозговая, А. Г. Волков ; авт. вступ. ст. Н. Г. Мозговая. Киев ; Мелитополь: НПУ им. М. Драгоманова ; МГПУ им. Б. Хмельницкого, 2017. Т. 1. 382 с. 4. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / Акад. прав. наук України. Харків : Право, 2009. Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / заг. ред. Ю. П. Битяк. 576 с. 5. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : в 6 т. Харьков : Право, 2007. Т. 4 : Особенная часть. Косвенные налоги. 536 с.
Автореферати дисертацій	<ol style="list-style-type: none"> 1. Бондар О. Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2005. 20 с. 2. Гнатенко Н. Г. Групи інтересів у Верховній Раді України: сутність і роль у формуванні державної політики : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2017. 20 с. 3. Кулінич О. О. Право людини і громадянина на освіту в Україні та конституційно-правовий механізм його реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Маріуполь, 2015. 20 с.
Дисертації	<ol style="list-style-type: none"> 1. Авдеева О. С. Міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2016. 301 с. 2. Левчук С. А. Матриці Гріна рівнянь і систем еліптичного типу для дослідження статичного деформування складених тіл : дис. ... канд. фіз.-мат. наук : 01.02.04. Запоріжжя, 2002. 150 с. 3. Вініченко О. М. Система динамічного контролю соціально-економічного розвитку промислового підприємства : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.04. Дніпро, 2017. 424 с.
Законодавчі та нормативні документи	<ol style="list-style-type: none"> 1. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с. 2. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145–VIII. <i>Голос України</i>. 2017. 27 верес. (№ 178–179). С. 10–22. 3. Повітряний кодекс України : Закон України від 19.05.2011 р. № 3393–VI. <i>Відомості Верховної Ради України</i>. 2011. № 48–49. Ст. 536. 4. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556–VII. Дата оновлення: 28.09.2017. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 15.11.2017). 5. Деякі питання стипендіального забезпечення : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 р. № 1050. <i>Офіційний вісник України</i>. 2017. № 4. С. 530–543. 6. Про Концепцію вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017–2020 роки : Указ Президента України від 21.02.2017 р. № 43/2017. <i>Урядовий кур'єр</i>. 2017. 23 лют. (№ 35). С. 10. 7. Про затвердження Вимог до оформлення дисертації : наказ Міністерства освіти і науки від 12.01.2017 р. № 40. <i>Офіційний вісник України</i>. 2017. № 20. С. 136–141. 8. Інструкція щодо заповнення особової картки державного службовця : затв. наказом Нац. агентства України з питань Держ. служби від

	05.08.2016 р. № 156. <i>Баланс-бюджет.</i> 2016. 19 верес. (№ 38). С. 15–16.
Архівні документи	<ol style="list-style-type: none"> 1. Лист Голови Співки “Чорнобиль” Г. Ф. Лепіна на ім’я Голови Ради Міністрів УРСР В. А. Масола щодо реєстрації Статуту Співки та сторінки Статуту. 14 грудня 1989 р. <i>ЦДАГО України</i> (Центр. держ. архів громад. об’єднань України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2612. Арк. 63, 64 зв., 71. 2. Матеріали Ради Народних комісарів Української Народної Республіки. <i>ЦДАВО України</i> (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 8–12. Копія; Ф. 1063. Оп. 3. Спр. 1–3. 3. Наукове товариство ім. Шевченка. <i>Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України</i>. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 1–7.
Патенти	<ol style="list-style-type: none"> 1. Люмінісцентний матеріал: пат. 25742 Україна: МПК6 C09K11/00, G01T1/28, G21H3/00. № 200701472; заявл. 12.02.07; опубл. 27.08.07, Бюл. № 13. 4 с. 2. Спосіб лікування синдрому дефіциту уваги та гіперактивності у дітей: пат. 76509 Україна. № 2004042416; заявл. 01.04.2004; опубл. 01.08.2006, Бюл. № 8 (кн. 1). 120 с.
Препринти	<ol style="list-style-type: none"> 1. Панасюк М. І., Скорбун А. Д., Сплошной Б. М. Про точність визначення активності твердих радіоактивних відходів гамма-методами. Чорнобиль : Ін-т з проблем безпеки АЕС НАН України, 2006. 7, [1] с. (Препринт. НАН України, Ін-т проблем безпеки АЕС; 06–1). 2. Шилиев Б. А., Воеводин В. Н. Расчеты параметров радиационного повреждения материалов нейтронами источника ННЦ ХФТИ / ANL USA с подкритической сборкой, управляемой ускорителем электронов. Харьков : ННЦ ХФТИ, 2006. 19 с.: ил., табл. (Препринт. НАН Украины, Нац. науч. центр «Харьк. физ.-техн. ин-т»; ХФТИ2006–4).
Стандарти	<ol style="list-style-type: none"> 1. ДСТУ 7152:2010. Видання. Оформлення публікацій у журналах і збірниках. [Чинний від 2010–02–18]. Вид. офіц. Київ, 2010. 16 с. (Інформація та документація). 2. ДСТУ ISO 6107–1:2004. Якість води. Словник термінів. Частина 1 (ISO 6107–1:1996, IDT). [Чинний від 2005–04–01]. Вид. офіц. Київ : Держспоживстандарт України, 2006. 181 с. 3. ДСТУ 3582:2013. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги та правила (ISO 4:1984, NEQ; ISO 832:1994, NEQ). [На заміну ДСТУ3582–97; чинний від 2013–08–22]. Вид. офіц. Київ : Мінекономрозвитку України, 2014. 15 с. (Інформація та документація).
Каталоги	<ol style="list-style-type: none"> 1. Горницкая И. П. Каталог растений для работ по фитодизайну / Донец. ботан. сад НАН Украины. Донецк : Лебедь, 2005. 228 с. 2. Історико-правова спадщина України : кат. вист. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; уклад.: Л. І. Романова, О. В. Земляніщина. Харків, 1996. 64 с. 3. Пам’ятки історії та мистецтва Львівської області : кат.-довід. / авт.-упоряд.: М. Зобків та ін. ; Упр. культури Львів. облдержадмін., Львів. іст. музей. Львів : Новий час, 2003. 160 с.
Бібліографічні	<ol style="list-style-type: none"> 1. Боротьба з корупцією: нагальна проблема сучасності : бібліогр. покажч. Вип. 2 / уклад.: О. В. Левчук, відп. за вип. Н. М. Чала ;

показчики	<p>Запорізький національний університет. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 60 с.</p> <p>2. Микола Лукаш : біобібліогр. показч. / уклад. В. Савчин. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 356 с. (Українська біобібліографія ; ч. 10).</p> <p>3. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича в незалежній Україні : бібліогр. показч. / уклад.: Н. М. Загородна та ін.; наук. ред. Т. В. Марусик; відп. за вип. М. Б. Зушман. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. 512 с. (До 140-річчя від дня заснування).</p> <p>4. Лисодєд О. В. Бібліографічний довідник з кримінології (1992–2002) / ред. О. Г. Кальман. Харків : Одисей, 2003. 128 с.</p> <p>5. Яценко О. М., Любовець Н. І. Українські персональні бібліографічні показчики (1856–2013). Київ : Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2015. 472 с. (Джерела української біографістики ; вип. 3).</p>
Частина видання: книги	<p>1. Баймуратов М. А. Имплементация норм международного права и роль Конституционного Суда Украины в толковании международных договоров / М. А. Баймуратов. <i>Михайло Баймуратов: право як буття вченого</i> : зб. наук. пр. до 55-річчя проф. М. О. Баймуратова / упоряд. та відп. ред. Ю. О. Волошин. К., 2009. С. 477–493.</p> <p>2. Гетьман А. П. Екологічна політика держави: конституційно-правовий аспект. <i>Тридцять лет с экологическим правом</i> : избранные труды. Харьков, 2013. С. 205–212.</p> <p>3. Коломоєць Т. О. Адміністративна деліктологія та адміністративна деліктність. <i>Адміністративне право України</i> : підручник / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. Київ, 2009. С. 195–197.</p> <p>4. Алексєєв В. М. Правовий статус людини та його реалізація у взаємовідносинах держави та суспільства в державному управлінні в Україні. <i>Теоретичні засади взаємовідносин держави та суспільства в управлінні</i> : монографія. Чернівці, 2012. С. 151–169.</p>
Частина видання: матеріалів конференцій (тези, доповіді)	<p>1. Антонович М. Жертви геноцидів першої половини ХХ століття: порівняльно-правовий аналіз. <i>Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації</i> : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 4 жовт. 2016 р. Київ, 2017. С. 133–136.</p> <p>2. Анциперова І. І. Історико-правовий аспект акту про бюджет. <i>Дослідження проблем права в Україні очима молодих вчених</i> : тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 24 квіт. 2014 р.). Запоріжжя, 2014. С. 134–137.</p> <p>3. Кононенко Н. Методология толерантности в системе общественных отношений. <i>Формирование толерантного сознания в обществе</i> : материалы VII междунар. антитеррорист. форума (Братислава, 18 нояб. 2010 г.). Киев, 2011. С. 145–150.</p> <p>4. Микитів Г. В., Кондратенко Ю. Позатекстові елементи як засіб формування медіакультури читачів науково-популярних журналів. <i>Актуальні проблеми медіаосвіти в Україні та світі</i> : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 3–4 берез. 2016 р. Запоріжжя, 2016. С. 50–53.</p> <p>5. Соколова Ю. Особливості впровадження проблемного навчання хімії в старшій профільній школі. <i>Актуальні проблеми та перспективи розвитку медичних, фармацевтичних та природничих наук</i> : матеріали III регіон. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 29 листоп. 2014 р. Запоріжжя, 2014. С. 211–212.</p>
Частина	<p>1. Кучеренко І. М. Право державної власності. <i>Великий енциклопедичний юридичний словник</i> / ред. Ю. С. Шемшученко. Київ, 2007. С. 673.</p> <p>2. Пирожкова Ю. В. Благодійна організація. <i>Адміністративне право</i></p>

видання: довідкового видання	<p><i>України</i> : словник термінів / за ред.: Т. О. Коломoeць, В. К. Колпакова. Київ, 2014. С. 54–55.</p> <p>3. Сірий М. І. Судова влада. <i>Юридична енциклопедія</i>. Київ, 2003. Т. 5. С. 699.</p>
Частина видання: продовжуваного видання	<p>1. Коломoeць Т. О. Оцінні поняття в адміністративному законодавстві України: реалії та перспективи формування їх застосування. <i>Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки</i>. Запоріжжя, 2017. № 1. С. 36–46.</p> <p>2. Левчук С. А., Хмельницький А. А. Дослідження статичного деформування складених циліндричних оболонок за допомогою матриць типу Гріна. <i>Вісник Запорізького національного університету. Фізико-математичні науки</i>. Запоріжжя, 2015. № 3. С. 153–159.</p> <p>3. Левчук С. А., Рак Л. О., Хмельницький А. А. Моделювання статичного деформування складеної конструкції з двох пластин за допомогою матриць типу Гріна. <i>Проблеми обчислювальної механіки і міцності конструкцій</i>. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 19. С. 212–218.</p> <p>4. Тарасов О. В. Міжнародна правосуб'єктність людини в практиці Нюрнберзького трибуналу. <i>Проблеми законності</i>. Харків, 2011. Вип. 115. С. 200–206.</p>
Частина видання: періодичного видання (журналу, газети)	<p>1. Кулініч О. О. Право на освіту в системі конституційних прав людини і громадянина та його гарантії. <i>Часопис Київського університету права</i>. 2007. № 4. С. 88–92.</p> <p>2. Коломoeць Т., Колпаков В. Сучасна парадигма адміністративного права: генеза і поняття. <i>Право України</i>. 2017. № 5. С. 71–79.</p> <p>3. Коваль Л. Плюси і мінуси дистанційної роботи. <i>Урядовий кур'єр</i>. 2017. 1 листоп. (№ 205). С. 5.</p> <p>4. Біленчук П., Обіход Т. Небезпеки ядерної злочинності: аналіз вітчизняного і міжнародного законодавства. <i>Юридичний вісник України</i>. 2017. 20–26 жовт. (№ 42). С. 14–15.</p> <p>5. Bletska D. I., Glukhov K. E., Frolova V. V. Electronic structure of 2H-SnSe₂: ab initio modeling and comparison with experiment. <i>Semiconductor Physics Quantum Electronics & Optoelectronics</i>. 2016. Vol. 19, No 1. P. 98–108.</p>
Електронні ресурси	<p>1. Влада очима історії : фотовиставка. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/photogallery/gallery?galleryId=15725757& (дата звернення: 15.11.2017).</p> <p>2. Шарая А. А. Принципи державної служби за законодавством України. <i>Юридичний науковий електронний журнал</i>. 2017. № 5. С. 115–118. URL: http://lsey.org.ua/5_2017/32.pdf.</p> <p>3. Ганзенко О. О. Основні напрями подолання правового нігілізму в Україні. <i>Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки</i>. Запоріжжя, 2015. № 3. – С. 20–27. – URL: http://ebooks.znu.edu.ua/files/Fakhovivydannya/vznu/juridichni/VestUr2015v3/5.pdf. (дата звернення: 15.11.2017).</p> <p>4. Яцків Я. С., Маліцький Б. А., Бублик С. Г. Трансформація наукової системи України протягом 90–х років ХХ століття: період переходу до ринку. <i>Наука та інновації</i>. 2016. Т. 12, № 6. С. 6–14. DOI: https://doi.org/10.15407/scin12.06.006.</p>

ДЛЯ ПОТАТОК

Збірник наукових праць

Вісник Запорізького національного університету
Філологічні науки

№ 2, 2018

Редактор: *І. В. Гурєва*

Технічний редактор: *Л. А. Браженко*

Верстка, дизайн–проробка, оригінал–макет і друк виконані
у редакційно-видавничому відділі
Запорізького національного університету
тел. (061) 289–12–98

Підписано до друку 26.03.2019 Формат 60 × 90/8.

Папір Data Copy. Гарнітура “Таймс”.

Умовн.–друк. арк. 23

Замовлення №. 48 Наклад 100 прим.

Запорізький національний університет

69600, м. Запоріжжя, МСП–41

вул. Жуковського, 66

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 5229 від 11.10.2016 р.